

Я.М. Бердичевський, І.Я. Щупак, Л.В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя

2009

УДК 94(100)(076)
ББК 63.3(0)я721-1
В85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 02.02.2009 р. № 56)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальні за підготовку видання:

Р.І. Євтушенко, головний спеціаліст МОН України

О.В. Галегова, методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Незалежні експерти:

О.А. Іваненко, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук

Ю.Б. Малієнко, співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук

І.В. Купрієнко, вчитель Запорізької гімназії №6

О.В. Левченко, методист Управління освіти виконкому Житомирської міської ради

Л.І. Хмиз, методист районного методичного кабінету м. Ізяслав Хмельницької області

Науковий консультант:

М.О. Фролов, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України

Бердичевський Я.М., Щупак І.Я., Морозова Л.В.

В85 Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2009. – 320 с.: іл., карти.

ISBN 966-685-193-8

У підручнику висвітлюється історія періоду Нової історії, що охоплює добу від Французької революції XVIII ст. до кінця XIX ст. У підручнику розглядаються історичні події та явища, пов'язані з радикальними соціально-економічними та політичними змінами в Європі та світі, підйомом революційного та національного руху, становленням нових незалежних держав та територіальними змінами; особлива увага приділяється новим ідейним течіям у суспільстві, тенденціям та особливостям розвитку культури, повсякденному життю людей.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначенням основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова та додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

ISBN 966-685-193-8

ББК 63.3(0)я721-1

© Бердичевський Я.М., Щупак І.Я., Морозова Л.В., 2009

© Видавництво «Прем'єр», 2009

© Щупак І.Я., Матвеев Ю.М., карти, 2009

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний дев'ятикласнику! Роки навчання, які у Вас попереду, мають велике значення у зміцненні Ваших знань та формуванні основи подальшої освіти. Є можливість удосконалити свою підготовку, досягти успіхів у навчанні. Сподіваємось, що цьому, зокрема, буде сприяти наш підручник.

Курс всесвітньої історії XVIII – кінця XIX ст., який викладається в цьому підручнику, звичайно, тісно пов'язаний з курсами історії, що Ви вже вивчали, і продовжує їх. Разом з тим, цей курс є важливим для розуміння подій і явищ новітньої історії, що триває до сьогоднішнього дня.

Підручник побудований у повній відповідності до діючої навчальної програми з історії. Автори намагалися використовувати досягнення сучасної історичної науки.

Матеріал підручника побудований у рамках шести тем, які, в свою чергу, поділяються на параграфи.

Виклад тексту за пунктами та підпунктами має особливості. Одна з них – **певний порядок структуривання тексту**.

Мабуть, Ви звертали увагу на випадки, коли Ви намагалися повторити за підручником пояснення якогось поняття з історії. Гортаючи сторінки підручника, Ви, напевно, згадували, що це пояснення знаходиться, наприклад, десь на правому боці сторінки, унизу, а поруч, на лівому боці сторінки – ілюстрація. Навіть якщо Ви не пам'ятаєте точно поняття, у пам'яті збереглися певні візуальні деталі. Саме на візуальну, зорову пам'ять варто спиратися під час роботи з підручником. Тому фрагменти тексту, пункти параграфа в нашому підручнику невеликі за обсягом. Крім того, ми пропонуємо певну **систему виділення шрифтом та кольором головних думок, фактів, понять** тощо.

У таких рубриках синім кольором виділені важливі положення, а також підсумки, узагальнення попереднього матеріалу.

Найважливіші **дати** (наприклад, **14 липня 1789 р.**) виділені кольором у тексті підручника.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

В рубриках «Свідчать документи», «Погляд дослідника» вміщені важливі документи та матеріали, до яких наводяться **питання та завдання**.

Малюнки та фото в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, надають важливу інформацію. До деяких ілюстрацій наводяться питання. Карикатури та плакати тих часів оживляють історичний матеріал.

Зверніть увагу на те, як у підручнику подається **визначення понять**. По-перше, складні поняття треба не зазубрювати, а розуміти, тому ми намагає-

мось продемонструвати *логіку* тлумачення поняття. А по-друге, опора на *зорову пам'ять* має полегшити запам'ятовування виділених у тексті фрагментів.

Пояснимо це на прикладі тлумачення поняття «промисловий переворот». Якщо є інше розуміння того ж поняття, у нашому випадку – «промислова революція», це пишеться в дужках.

У спеціально виділеному фрагменті тексту визначення поняття має певну побудову. В нашому прикладі – це:

Промисловий переворот (промислова революція) – система економічних, технологічних і соціально-політичних змін, що забезпечили *перехід від мануфактурного виробництва*, заснованого на *ручній праці*, до *фабрично-заводського виробництва*, що базується на *використанні машин*.

Тут звертається увага на дві важливі риси промислового перевороту: по-перше – це перехід від *мануфактурного* до *фабрично-заводського виробництва*, а по-друге – перехід від *ручної праці* до *використання машин*.

Додатковий матеріал, який містить цікаву додаткову інформацію до відома, що поглиблює розуміння історичних подій та явищ, поміщено в окремі рамки та позначено значком.

– таким значком позначені **питання і завдання** в підручнику, що спрямовані на різні види систематизації учбового матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. На початку кожної теми наведені питання на повторення. Приділена увага роботі з історичними термінами і поняттями, географічними назвами. Є питання і завдання як на повторення, так і творчі.

Отже, перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, в самостійній роботі. Хоча будь-який підручник, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя.

Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

Вступ. Світ наприкінці XVIII – у XIX ст.

1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

У Новий час людство вперше усвідомило, що відтепер воно приречене жити в одному історичному просторі, у межах одного історичного часу. Ця епоха істотно відрізнялася від Стародавнього світу й Середньовіччя і тому отримала назву **«Новий час»**. Цей термін з'явився в європейській суспільній думці за доби Відродження. Новий час охоплює епоху всесвітньої історії **від кінця XV ст. до початку XX ст.**, що можна розділити на кілька періодів.

1.1. Ранній новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.).

Це час Великих географічних відкриттів і завоювання європейцями Нового Світу, Реформації та Контрреформації.

У першій половині XVI ст. в Європі завершилося формування централізованих держав – Франції, Англії, Іспанії. Це був період релігійних війн у Франції, зародження й становлення республіки в Нідерландах, правління Єлизавети I й приходу до влади династії Стюартів в Англії, створення Речі Посполитої, правління Івана IV Грозного, «смутних часів» і становлення династії Романових у Росії, Тридцятирічної війни й Вестфальського миру.

i XVI – початок XVII ст. продовжили добу розквіту європейської культури. Головною течією культури у цей період був гуманізм, що народився в Італії та згодом поширився по всій Європі.

1.2. Новий час. Перша частина (друга половина XVII – кінець XVIII ст.).

Цей період починається Англійською революцією. У Франції при королі Людовіку XIV, що правив у 1643–1715 рр., досяг свого апогею абсолютизм. Освічений абсолютизм був характерний для Австрійської імперії Габсбургів під час правління Марії-Терезії та її сина Йосифа II. У Німеччині була закріплена роздробленість. Росія прагнула до оволодіння узбережжям Балтійського і Чорного морів, реформи Петра I і Катерини II зміцнили феодальні підвалини Російської імперії. Боротьба північноамериканських колоній проти Великої Британії завершилася державо-творенням Сполучених Штатів Америки. Важливі зміни відбулися в Османській імперії, Китаї, Індії.

i Друга половина XVII–XVIII ст. часто називається «Добою Просвітництва». Діячі Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», заснованого на «природній рівності», за політичну свободу і поширення знань.

1.3. Новий час. Друга частина (кінець XVIII – XIX ст.).

Заключний період Нової історії починається Французькою революцією 1789–1799 рр., що знищила феодалізм у Франції й установила республіку.

Французька буржуазія, яка прийшла до влади, розв'язала терор проти монархів і народу. Згодом була встановлена диктатура Наполеона Бонапарта. Рішення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) «перекроїли» карту Європи.

Важливими подіями XIX ст. стали революції 1848–1849 рр. у Франції, німецьких та італійських державах, в Австрійській імперії. У 60–70-і рр. відбулося об'єднання Німеччини й Італії, перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. Громадянська війна у США між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю закінчилася скасуванням рабства, масовим освоєнням західних земель, Реконструкцією Півдня. Завершилося формування колоніальних імперій, активізувалася національно-визвольна боротьба в Індії, Китаї, у ряді інших країн.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком модернізації і ствердження індустріального суспільства в провідних країнах світу.

2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІН У ГОСПОДАРЮВАННІ

На зламі XVII – XVIII ст. розпочався аграрний переворот.

Аграрний переворот (аграрна революція) – **докорінні зміни в сільському господарстві**, що полягали у застосуванні *землеобігу, механізації* польових робіт, використанні кращих сільськогосподарських *технологій*, що дозволяло задовольнити потреби суспільства у сільськогосподарській продукції.

Саме в Новий час головна роль в економіці переходила від сільського господарства до промисловості (остаточно це відбулося у XIX ст.). У цю епоху відбувся **перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального**. Наймогутніший поштовх розвитку індустріальної цивілізації дав промисловий переворот, що розпочався у Великій Британії в 60-і рр. XVIII ст.

Промисловий переворот (промислова революція) – система економічних, технологічних і соціально-політичних змін, що забезпечили **перехід від мануфактурного виробництва**, заснованого на *ручній праці*, до **фабрично-заводського виробництва**, що базується на *використанні машин*.

Перший етап промислової революції. Спочатку промисловий переворот відбувся в текстильній промисловості в результаті винаходу прядильної машини, механічного ткацького верстата та інших машин. Широке використання текстильних машин вимагало нового й порівняно дешевого джерела енергії. У 1784 р. механік **Дж. Уатт** винайшов парову машину, що приводила в дію текстильну машину з постійною швидкістю. Створення парових машин відкрило простір для освоєння нових методів виробництва чавуну й сталі, розширення видобутку кам'яного вугілля, появи залізничного транспорту й судноплавства

Парова машина Уатта

Деякі вчені кажуть, що винахід парової машини Уатта мав таке ж вирішальне значення для розвитку господарства, як і початок використання первісною людиною вогню та винахід луку зі стрілами; інші кажуть, що сила пару наповнила людське суспільство енергією до змін.

- Чи погоджуєтесь Ви з цими думками? Наведіть аргументи.

- Наведіть приклади використання принципу роботи парової машини в сучасній техніці.

(з винаходом паровоза й пароплава). Винаходи кінця XVIII – початку XIX ст. створили передумови для розвитку телеграфного й поштового зв'язку.

Другий етап промислової революції. У Великій Британії розпочався другий етап промислової революції, коли **машини стали створюватися за допомогою машин**. Виникло й стало стрімко розвиватися машинобудування. Високими темпами розвивалися металургійна й хімічна галузі промисловості, виробництво паровозів, пароплавів, будувалися залізниці й судноплавні канали.

Характерною рисою виробничої діяльності наприкінці XIX ст. стало витіснення пару як головного джерела енергії електрикою в промисловості та побуті. Різко зросла роль нафтової промисловості. Тоді ж був винайдений і двигун внутрішнього згорання, що зробив справжній переворот у техніці. У результаті освоєння видобутку й переробки нафти зменшилася вартість перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (автомобіль, літак).

У промисловості почали використовуватись нові матеріали. Вже з 70-х рр. XIX ст. виплавка сталі стає найважливішим показником промислового потенціалу країни. Виникла хімічна галузь промисловості, що дозволила створити нові барвники, штучні добрива, синтетичні матеріали, вибухові речовини тощо.

Наприкінці XIX ст. почалося застосування мінеральних добрив, нових агротехнічних прийомів, використання сільськогосподарських машин. Це дозволило збільшити врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби, підвищити продуктивність праці в аграрному секторі економіки, звільнивши робочі руки для індустрії.

Промисловий переворот, що почався у Великій Британії у 60-і рр. XVIII ст., у XIX ст. поступово поширювався на інші країни Європи: Францію, Німеччину, Італію, Австро-Угорщину, Росію, а також США та Японію.

3. РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Залізничний транспорт. У 1803–1804 рр. гірничий інженер **Р. Тревітік** створив на заводській кінній залізниці в Південному Уельсі перший у світі

паровоз. Англійський винахідник *Дж. Стефенсон* поклав початок паровому залізничному транспорту. Він створив перші практично придатні зразки паровозів, а у 1828 р. – паровоз «Ракета», що розвивав швидкість 50 км/год. .

Пароплави. Першим пароплавом було річкове судно «Клермонт», побудоване в 1807 р. американським винахідником *Р. Фултоном*. Морське плавання перестало залежати від вітру.

Виробництво заліза й сталі. Новий спосіб переплавлення чавуну в залізо й сталь у конверторі увів англійський винахідник *Г. Бессемер*. Французький інженер *П. Мартен* у 60-их рр. XIX ст. сконструював мартенівські печі, що дозволяли виплавляти сталь більш високої якості.

Машинобудування. Були створені стругальний верстат із плоскими поверхнями (*Р. Робертс, Англія*), фрезерний верстат із багаторізцевим інструментом (*Е. Уїтні, США*), автоматичний токарно-гвинторізний верстат (*Дж. Вітворт, Англія*).

Електрифікація. Серед найважливіших винаходів – створення «гальванічної батареї», динамо-машини, електричної залізниці, генератора, трансформатора й іншої електроапаратури.

Технічні винаходи впливали і на розвиток економіки, і на політичні події. Далі Ви дізнаєтесь про прагнення Наполеона Бонапарта до світового панування, чому перешкоджала Велика Британія. Наполеон мав непереможну на той час наземну армію, але висадитися на британських островах не міг через перевагу на морі найсильнішого у світі англійського флоту. До імператора зверталось чимало винахідників з найфантастичнішими проектами переправи французьких військ до Британії – від створення армади повітряних куль до переходу протоки Ла-Манш по морському дну. За легендою, звернувся до Наполеона і винахідник пароплава. Геніальний полководець розгнівався на автора чергового, на його думку, безглузлого винаходу – використання парової машини, що дихає вогнем, на судах, і наказав вигнати винахідника. Після поразки Наполеона, коли його везли на острів Ельба, пароплав перегнав вітрильник із в'язнем. Тоді Наполеон зауважив: «Вигнавши винахідника пароплава, я вигнав свою долю...»

Робоча сила. Технологічний прогрес і машинне виробництво вимагали *якісних змін* у складі й рівні кваліфікації робочої сили. Різко зросла кількість учених, інженерів, техніків, безпосередньо зайнятих у виробництві.

4. ЗМІНИ В ХАРАКТЕРІ ПРАЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА.

Машини змінили характер праці й роль людини у виробництві. Американський інженер *Ф. У. Тейлор* організував роботу на конвеєрі – системі безперервного й потокового виробництва стандартизованих виробів, що забезпечувало гігантське зростання продуктивності праці.

Наприкінці XIX ст. поряд зі збереженням конкуренції багато дрібних і середніх підприємств стали зливатися з великими компаніями, які контролювали значну частину різних галузей промисловості. Так з'явилися монополії.

Монополії – це великі капіталістичні підприємства або об'єднання підприємств, що зосередили у своїх руках **значну частку виробництва певної продукції**, що давало змогу диктувати:

- умови праці;
- головне – **ціни** на ринку

} внаслідок чого отримували **НАДВИСОКІ прибутки**.

5. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІН У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ, УТВЕРДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Все більшої економічної та політичної влади набувала буржуазія; верхівкою суспільства залишалась ще аристократія. Практично не мали політичної ваги селяни, ремісники, наймані робітники, дрібні торговці. Представники інтелігенції, службовці формували «середній клас», який відігравав усе більшу роль у суспільстві вже у XX столітті. На дні суспільства перебували *люмпени* (від нім. *lumpen* – *лахміття*) – волоцюги, жебраки, кримінальні елементи тощо.

XIX століття в історії Європи стало епохою утвердження **парламентаризму**.

Парламентаризм (утвердився в епоху революцій XVI–XVIII ст.) – система політичної організації держави, за якої чітко **розмежовані функції законодавчої й виконавчої влади** при привілейованому стані парламенту.

Демократичне державне управління відбувалося у **двох основних формах**: **1) республіки і 2) конституційної (або парламентської) монархії**.

Республіка могла бути *парламентською* (наприклад, в окремі періоди у Франції, де більші повноваження мав парламент), або *президентською* (наприклад, у США, де президент був наділений великою владою). Разом з тим, у багатьох країнах продовжували панувати феодальні порядки – у Росії, країнах Азії. Прикладом *парламентської монархії* є Велика Британія.

Капітолійський дім (США)

Англійський парламент

Найпоширенішою політичною течією XIX ст., яка виражала інтереси підприємців-промисловців, став **лібералізм**. Його прихильники виступали за обмеження прав монархів конституціями, за парламентський лад, за свободу підприємництва, право людини на вільне вираження своїх думок.

Прихильники **консерватизму**, родоначальником якого була аристократія, феодальна знать, виступали проти різких суспільних змін, за збереження традицій політичного й культурного життя.

Лібералізму й консерватизму із середини XIX ст. почав протистояти **соціалізм**, головними ідеологами якого були К. Маркс і Ф. Енгельс. Соціалісти відстоювали необхідність класової боротьби, перерозподіл приватної власності на користь трудящих і встановлення їхньої влади в суспільстві

Політичні ідеї завжди впливають на економіку, господарське життя. І лібералізм, і консерватизм, і соціалізм визначали певну модель господарювання, спосіб життя людей. Так, лібералізм в економіці означає ліквідацію обмежень з боку держави, вільну конкуренцію та поділ праці.

Як Ви думаєте, які моделі господарювання пропонують консерватизм і соціалізм?

Соціально-політична диференціація суспільства, усвідомлення різними верствами населення своїх власних інтересів, розширення прав громадян та учасників політичної діяльності сприяли виникненню політичних партій.

Політична партія – добровільна політична організація, що **представляє інтереси частини громадян** держави, має **політичну програму**, в якій сформульовані ідеї та політичні цілі партії, та ставить за мету **здобуття влади** або участь у ній для реалізації своєї програми.

Важливим у політичному житті Європи стало посилення національних почуттів, прагнення до звільнення народів з-під гніту іноземних держав. Прискорення процесу формування націй призвело до посилення об'єднаних рухів в Італії й Німеччині, виступів за створення централізованих держав.

Політичний розвиток країн у XIX ст. відбувався двома різними напрямками: **шляхом реформ** (Велика Британія, США) або **шляхом революцій** (у різні періоди – Франція, Австро-Угорщина, німецькі, італійські держави). Незважаючи на всі труднощі й протиріччя, у провідних країнах Західної Європи й США формувалася правова держава як невід'ємний елемент демократії, заснована на принципах верховенства закону, правах та основних свободах людини.

6. РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

Досягнення у галузі засобів транспорту й зв'язку сприяли **розвитку контактів між людьми**. Ще в 1820 р. не існувало громадських залізниць, але до 1900 р. їх будувала кожна економічно розвинена країна. Після того, як були прокладені лінії електротелеграфу, стало можливим передати будь-яке повідо-

млення протягом декількох секунд. Винахід телефону дав можливість людям вести двосторонні розмови з різних міст. Поява радіо означала, що усна інформація могла бути трансльована на будь-який приймач.

Наприкінці XVIII – у XIX ст. накопичення нових знань про навколишній світ сприяло утвердженню *нової наукової картини світу*, відмінної від релігійного світосприйняття. Крім того, промислова революція потребувала розвитку науки і освіти, підготовки кваліфікованих технічних кадрів.

Теорії *просвітителів* підривали традиційну віру у непорушність суспільного ладу в країнах, стверджуючи, що він установлений не Богом, а людьми. Отже, його можна й потрібно було змінювати й удосконалювати.

Мистецтво все більше поверталось до людини, до реальностей життя, ставало все більш «земним». Але під впливом індустріальної цивілізації поступово відбувалася втрата гуманістичних традицій, губився самобутній національний характер у розвитку культури, обривалися нитки традицій.

Церква стала терпимішою, ідеї свободи совісті, рівності релігій поступово прокладали шлях до свідомості провідної частини суспільства.

Відбувалося *становлення людини нового типу* з особливою системою цінностей і ставленням до суспільства, праці, моралі, релігії. Нові умови життя на перший план висували такі характеристики особистості, як заповзятливість, працьовитість, ошадливість.

Людина цього часу не тільки творила, але й руйнувала і грабувала, а багатство далеко не завжди використовувалось на добро для ближнього. І все-таки людина нового типу впливала на суспільну свідомість і нову систему цінностей.

7. ТРАДИЦІЙНІ Й ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Традиційні цивілізації (або суспільства) – китайська, індійська, мусульманська та інші – багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію, що складалася ще з часів Відродження. У традиційному суспільстві над людиною панували вікові традиції й звичаї (обряди, заборони тощо). *Таке суспільство не було схильне до сприйняття будь-яких нововведень.*

У системі цінностей *західноєвропейської цивілізації* на перший план висувалася активна, творча, перетворююча діяльність людини. Наукове пізнання розширювало сили й винахідницькі здатності людини, її можливості перетворити навколишній світ. У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело, у свою чергу, до усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Західноєвропейська цивілізація вплинула на розвиток цивілізацій усіх регіонів світу, *сприяла швидкому перетворенню навколишнього світу*. Це у наш час призвело як до загального покращення якості життя в розвинутих країнах, так і, з іншого боку, до екологічної кризи та інших глобальних проблем.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Згадайте курс Нової історії, що Ви вивчали у 8 класі. В яких європейських країнах відбулися революції, які вплинули на їх історичний розвиток?
2. Які були основні підсумки промислової революції кінця XVIII ст.?
3. Назвіть зміни, що відбулися в характері праці, структурі й організації виробництва.
4. Охарактеризуйте основні зміни у політичному житті й у соціальній сфері.
5. Як змінився духовний світ людей у добу становлення індустріальної цивілізації?
6. Чим західноєвропейська цивілізація відрізнялася від традиційних?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть і охарактеризуйте основні періоди епохи Нового часу.
2. Визначте найважливіші ознаки індустріальної цивілізації.
3. Охарактеризуйте досягнення науки й техніки наприкінці XVIII – у XIX ст. та їхню роль у розвитку індустріальної цивілізації.
4. Дайте визначення понять: «аграрний переворот», «промисловий переворот», «монополія», «парламентаризм», «політична партія», «опозиція».

III. Для обговорення в групі

1. Англійський суспільствознавець А. Тойнбі відзначав, що драматична й багатозначна зустріч Заходу з усім іншим світом стала центральним явищем Нової історії. Як Ви думаєте, які були підстави у вченого для такого твердження?
2. Чому філософ Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що демократія, експериментальна наука й індустріалізація створили в XIX ст. нове поле діяльності для людини, нову ситуацію у світі?
3. Прокоментуйте, чому для пояснення найважливіших соціальних процесів у XIX ст. іноді вживається вислів «земля викидала своїх дітей».

IV. Творчі завдання

1. Використовуючи твори світової літератури, складіть словесний портрет, опис діяльності, способу життя одного з буржуа XIX ст.
2. Деякі мислителі вважають, що західноєвропейські цивілізації прагнули змінити навколишній світ та підкорити його, а традиційні цивілізації намагалися гармонізувати життя людини з навколишнім світом та спонукали до самовдосконалення людини. Що Ви думаєте з цього приводу?

Тема 1. Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

§1. Початок революції у Франції

1. ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

1.1. Особливості розвитку Франції наприкінці XVIII ст.

У другій половині XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав у Європі, але феодально-абсолютистський лад стримував її розвиток.

а) Селяни й дворяни. До революції Франція залишалася *аграрною країною*. Сільське господарство давало понад три чверті всіх прибутків до скарбниці. З 25 млн. населення країни 22 млн. становило селянство. Дворяни й духовенство володіли третиною всієї землі, але самі не господарювали.

Переважна більшість селян були *особисто вільними*. Однак земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам, за що селяни змушені були виконувати грошові й натуральні повинності. Сільський трудивник не міг скористатися пасовищем, переправитися через ріку, продати товар на базарі, зловити рибу, змолоти зерно у млині, вирити колодязь без того, щоб не сплатити податок місцевому дворянинові. Дворянин сам судив селян або призначав суддів, які виконували його волю. Селяни платили десятину на користь церкви, а державі – податки.

Селяни жили в дерев'яних хатинах, часто в напівземлянках без вікон і димаря. У цих житлах за перегороджею розміщувалась худоба і птиця. Землю обробляли ручним способом – сохою або мотикою. Часто неврожаї й голод забирали чимало селянських життів. Зубожіння сіл призводило до запустіння цілих областей.

б) Розвиток промисловості й торгівлі. В середині XVIII ст. у Франції стрімко розвивалася текстильна промисловість, виробництво полотна, шовку, збільшувалося виробництво скла, металевих виробів, паперу, мила й інших товарів. Королівська влада заохочувала створення мануфактур.

Великим промисловим, торговельним і фінансовим центром став Париж, зростає роль в економіці міст Ліона, Бреста, Тулона.

Але *промисловий переворот у країні ще не розпочався*. Цеховий лад у Франції був підірваний, але в ряді великих міст він ще зберігався. Домінуючою формою в організації виробництва була примітивна домашня мануфактура.

Міські вулиці XVIII ст.

Внутрішня торгівля розвивалася повільно. Зубожіння селян не дозволяло їм купувати товари, а це звужувало внутрішній ринок. У поганому стані перебували шляхи сполучень, існували митниці всередині країни, була відсутня єдина система мір і ваги.

в) Абсолютна монархія. За формою державного правління Франція була абсолютною монархією, **ознаки** якої:

1. Ніким і нічим не обмежена влада монарха.
2. Відмова монарха від скликання станово-представницьких установ.
3. Опора монарха на розгалужений бюрократичний апарат і армію.
4. Церква інтегрувалася до державної системи й підкорялася монархові.
5. Абсолютизм обґрунтувала теорія божественної природи влади монарха.

Французькі королі могли видавати й скасовувати закони, встановлювати розмір податків, оголошувати війну та укласти мир. Монарх був главою уряду, одноосібно приймав усі рішення. Станово-представницький орган влади – Генеральні штати – не скликалися з 1614 р.

Генеральні штати – станово-представницький орган влади у Франції (1302–1789 рр.), що складався з депутатів від духовенства, дворянства й третього стану. Скликалися королем головним чином для збору податків.

Міста втратили колишнє самоврядування. Усі посади державного апарату продавалися або передавалися в спадщину. Непомірна кількість чиновників, їхні хабарництва та свавілля заважали нормальному життю країни.

г) Становий лад. У Франції зберігався середньовічний розподіл суспільства на **три стани**. **До першого стану** належало **духовенство**. Духовних осіб у Франції до середини XVIII ст. налічувалося до 130 тис. чоловік. На вищі церковні посади – архієпископів, єпископів, прелатів – призначалися винятково дворяни, як правило, молодші сини зі знатних родин. Вище духовенство вело світський спосіб життя, оточувало себе розкішшю. Священники й все нижче духовенство жили набагато скромніше.

Другий стан складало **дворянство**, до якого належало приблизно 350 тис. чоловік. Верхівкою дворянства була титулована знать, близька до королівського двору. Дворяни, які не перебували при дворі й не посідали важливих посад, усе більше втрачали колишню велич. Серед дворян було чимало малоземельних і навіть безземельних. На відміну від англійських «нових дворян», які займалися розвитком промисловості й торгівлі, французькі дворяни вважали заняття підприємництвом принизливою для себе справою.

Привілейовані стани – духовенство й дворяни – становили всього 4% населення країни. Вони платили незначну частину державних податків, але займали вищі посади в армії, державному апараті й при дворі. Король дарував їм землі й палаци.

До *третього стану* у Французькому королівстві належала більша частина населення країни: *підприємці, селяни, ремісники, робітники мануфактур*. Саме третій стан виплачував левову частину податків, за рахунок яких утримувалися королівська родина, двір, органи влади, армія й флот. Збагачуючись, третій стан збагачував і країну. Зі складу третього стану поступово *відокремлювалася міська й сільська буржуазія*. Серед буржуазії було чимало заможних людей, які давали позики монарху й придворній знаті, однак вони не мали жодних політичних прав.

1.2. Криза феодално-абсолютистського ладу

У 1774 р., після смерті Людовика XV, королем став 20-річний Людовик XVI, одружений на дочці австрійської імператриці Марії-Терезії – *Марії-Антуанетті*.

Марія-Антуанетта, яка обожнювала розкіш і розваги й мала великий вплив на Людовика XVI, фактично зосередила владу у своїх руках. Про життя простого народу королева не мала жодної уяви. Коли їй сказали, що народ бунтує через нестачу хліба, вона відповіла: «Нехай їдять тістечка!» У народі наростала ненависть як до самої монархії, так і до королівського подружжя.

Криза в країні поглиблювалася. Неврожай 1788 р. спричинив загрозу голоду. Державний борг збільшували витрати на утримання пишного королівського двору та зростаючі витрати на нескінченні війни, які без успіху продовжувала вести Франція. Витрати в державі набагато перевищували доходи. *Держава виявилася банкрутом*.

Абсолютизм став гальмом розвитку економіки та суспільства: королівська влада, дворянство й духовенство чинили опір реформам, які могли послабити феодалну залежність селянства та знищити цехову систему.

Французька карикатура на суспільну систему

Прокоментуйте, яка з статей на карикатурі символізує перший стан, яка – другий, яка – третій.

Яке ставлення демонструє художник до суспільної системи, що існувала у Франції?

Марія-Антуанетта

2. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

XVIII століття увійшло в історію як доба Просвітництва.

Просвітництво – ідейна течія та суспільний рух другої половини XVII–XVIII ст. у країнах Європи й Америки, який формував ідеологію низки революцій, особливо у Франції. Діячі Просвітництва боролися:

- за встановлення «царства розуму», заснованого на **«природній рівності»**;
- за **політичну свободу й громадянську рівність**;
- за **поширення знань** у народі.

Діячі Просвітництва заперечували всевладдя держави й церкви, прагнули до звільнення особистості від станових і релігійних обмежень. Просвітителі виступали поборниками рівності всіх людей перед законом та надання права кожній людині звернутися до вищих органів управління, позбавлення церкви світської влади та недоторканності власності, підтримки розвитку науки, свободи друку, аграрної реформи та справедливого оподаткування.

2.1. Визначальна роль розуму

Наріжним каменем усіх просвітницьких теорій була **віра у всеилля розуму**. Розум став основним критерієм у пізнанні світу. Просвітництву був властивий оптимізм, який ґрунтувався на вірі у здатність людини до самовдосконалення. Відмова від релігійного мислення у філософії, в результаті якого Людина, а не Бог, ставала стрижнем ідейних пошуків, сприяла глибоким суспільним змінам. Уперше в історії **філософія стала опозиційною до церкви й релігії**.

2.2. «Енциклопедія»

Головним центром Просвітництва у XVIII ст. стала Франція. Одним з найважливіших досягнень цієї епохи було видання **«Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел»**, що, за задумом видавців, мало містити в собі усі знання, накопичені людством на той час. Головними організаторами цього видання були філософ **Дені Дідро** й математик **Жан д'Аламбер**.

«Енциклопедія» містила безліч статей, написаних різними вченими й філософами; в них зазначали критики церква (хоча більшість провідних філософів залишалися християнами), кріпосництво, свавілля королівської влади.

Епоха Просвітництва пов'язана з іменами Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Г. Маблі, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж. д'Аламбера та інших мислителів.

д'Аламбер

2.3. Вольтер

Вольтер був генієм свого часу. З однаковим блиском він виявив себе в літературі, публіцистиці, історії й філософії. Популярності набули його «Філософські листи», «Філософський словник», а також «Досвід про дух і звичаї народів», «Століття Людовика XIV» та інші твори.

Вольтер засуджував абсолютизм, але був прихильником влади «освіченого» монарха у формі конституційної монархії. Він виступав за забезпечення свободи й рівності всіх людей у правах, поваги до приватної власності. Вольтер був проти привілеїв духовенства й дворянства, висміював церковне мракобісся. Він припускав існування Бога, але лише як розумної першооснови світу, вважаючи, що все в природі відбувається відповідно до природних законів. Йому належить вислів: «Якби Бога не було, то його варто було б вигадати». Релігію Вольтер вважав гарантом ладу в суспільстві. Мислитель ніколи не закликав до революції, однак вся його діяльність об'єктивно сприяла руйнуванню підвалин абсолютизму.

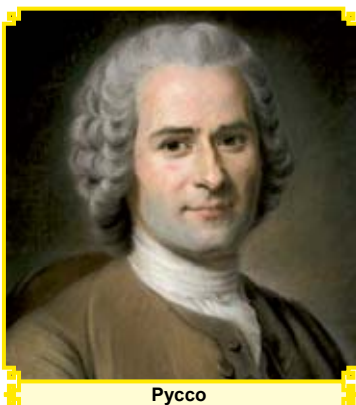
Вольтер

2.4. Шарль Монтеск'є

Вчення французького просвітителя, філософа, письменника Шарля-Луї де Монтеск'є відбилосся в американській Конституції й у ряді документів перших етапів Французької революції. Монтеск'є розрізняв три форми державного управління: деспотію, основою якої є страх, монархію, засновану на «принципі честі», і республіку, засновану, за переконанням вченого, на чесноті. Головним твором Ш. Монтеск'є стала його робота «Про дух законів». Ідеалом Монтеск'є була конституційна монархія англійського зразка з двопалатним парламентом і поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Він виступав за надання державою гарантій приватної власності й особистої свободи. Під свободою він розумів право «робити все, що не заборонено законом». Ш. Монтеск'є відстоював відокремлення церкви від держави.

Монтеск'є

Руссо

2.5. Жан Жак Руссо

Жан Жак Руссо – французький філософ, просвітитель, письменник – виступав проти монархії, феодальних порядків, соціальної нерівності, станового егоїзму. Руссо засуджував розбещеність і розкіш дворянської знаті, закликав до простоти, близькості до природи. У трактаті «Про причини й походження нерівності» він доводив, що джерелом усіх суспільних нещасть є приватна власність. Але мислитель не закликав до її скасування, а пропонував лише обмеження її розмірів для усунення крайнощів у багатстві й злиденності. Кращу форму правління Руссо вбачав у демократичній республіці за безпосередньої участі народу в управлінні державою. Идеалом Руссо було суспільство із самостійних селян, ремісників і торговців, без розкоші багатіїв і бідування незаможних. До «природних прав» людини Ж. Ж. Руссо відносив свободу, рівність, право на життя й щастя.

2.6. Історична заслуга просвітителів

Історичною заслугою діячів епохи Просвітництва у Франції були пошуки кращої організації суспільства й утвердження принципів гуманізму, відстоювання необхідності дотримання й захисту прав і основних свобод людини. Вони вказували шляхи досягнення економічного й соціального добробуту людей. Просвітителі зробили величезний внесок у розвиток науки, накопичення знань про природу й суспільство, загальний прогрес людства.

3. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

! **Революція** (від лат. revolution – переворот) – **якісний стрибок, корінна зміна** в розвитку яких-небудь явищ **природи, суспільства або пізнання**. **Соціальна революція** – **переворот у житті суспільства**, що спричиняє ліквідацію старого суспільного ладу й утвердження нового.

Основні причини революції у Франції

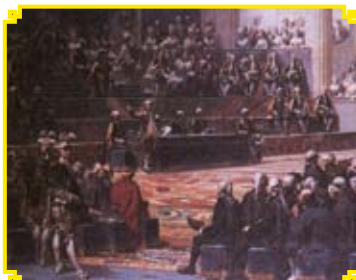
1. Феодально-абсолютистський лад і підтримуваний ним «старий порядок» гальмували соціальний, економічний і політичний розвиток країни.
2. Протиріччя між третім станом (абсолютною більшістю населення країни) і пануючими привілейованими станами – дворянством і духовенством.
3. Неспроможність державної влади впливати на ситуацію за умов економічної, соціальної, політичної кризи в країні у 80-х рр. XVIII ст.
4. Банкрутство держави , нездатність влади сплатити величезні внутрішні й зовнішні борги, різке зростання соціальної напруженості в суспільстві .

3.1. Скликання Генеральних штатів

За умов кризи були скликані збори нотаблів – представників станів – для введення нових податків і покладання частини їх на привілейовані стани, однак ця спроба провалилася. Побойуючись виступів народу, Людовик XVI скликав Генеральні штати.

Генеральні штати скликали у Версалі 5 травня 1789 р., після 175-літньої перерви. По обидва боки від трону велично сиділи по 300 депутатів від дворянства й духовенства. Позаду стояли 600 депутатів третього стану, одягнені у простий чорний одяг.

Король і його прихильники сподівалися за допомогою Генеральних штатів заспокоїти громадську думку та отримати кошти для поповнення скарбниці, де не було грошей навіть для розрахунків із кредиторами королівського двору. Уряд зажадав нової позики в розмірі 80 млн. ліврів. Мали бути затверджені нові податки. Дворяни, духовенство й король наполягали на голосуванні по станах, сподіваючись у такий спосіб підкорити собі діяльність Генеральних штатів.

Відкриття Генеральних штатів у Версалі

3.2. Проголошення Національних зборів

Представники третього стану відкинули принцип голосування за станами. Посилаючись на те, що представляють 96% французької нації, 17 червня вони проголосили себе Національними зборами. До них приєдналася частина депутатів від дворян і духовенства, які були не задоволені королівською владою.

Король відправив до депутатів, що збунтувалися, свого придворного з наказом розійтися, але депутати зібралися в залі для гри в м'яч і урочисто присяглися не розходитися. У цей час все більшою популярністю користувався О. Мірабо.

Мірабо

Мірабо (Оноре Габриель Рикетті) (1749–1791 рр.) – граф, один із лідерів Французької революції у 1789 р., депутат Генеральних штатів від третього стану. Мав блискучий ораторський талант. Прихильник конституційної монархії, він вбачав у ній гарантію стабільної влади, власності й свобод громадян. Водночас він мав величезну популярність у радикальних колах революціонерів. Мірабо прагнув зайняти міністерську посаду, щоб зміцнити владу короля і стримати розвиток революції. Він налагодив секретний зв'язок із двором, пропонував способи порятунку монархії (визнання конституції, вплив на громадську думку через газети, зміцнення армії). Мірабо занедужав і невдовзі, 2 квітня 1791 р., помер, перебуваючи на гребені слави.

Король не посмів пустити в хід зброю – більша частина версальського гарнізону була на боці депутатів від третього стану.

3.3 Установчі збори

9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе Установчими зборами, тим самим пікресливши своє право на встановлення нового державного устрою на основі прийняття вищого закону держави – Конституції.

Королівський двір забив тривогу. До Парижа було стягнуто близько 20 тис. солдат з найманих швейцарських і німецьких полків. Намагання короля розігнати Установчі збори призвели до народного повстання.

3.4. Узяття Бастилії

13 липня виборці на вимогу жителів міста утворили в ратуші *Паризький комітет*, що фактично став вищим органом влади в столиці.

Комітет сформував збройні загони, названі *Національною гвардією*.

Парижани громили магазини зброї, в арсеналах було захоплено десятки тисяч рушниць і кілька гармат. Частина війська перейшла на бік повсталих. На шляху до центру Парижа стояла Бастилія – похмурий восьмибаштовий замок. Бастилія давно перестала бути тією страшною королівською в'язницею, якою вона була за Людовика XIV. Тепер у ній було лише 10 ув'язнених – кримінальних злочинців і божевільних.

Взяття Бастилії

14 липня 1789 р. маси народу з рушницями, ножами й піками, загони Національної гвардії, а також солдати й офіцери, що приєдналися до повстання, оточили Бастилію.

За рік після штурму Бастилія, як символ абсолютизму, була повністю зруйнована. День взяття Бастилії згодом став *національним святом* Французької Республіки. Він відзначається у Франції щорічно 14 липня.

4. «ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

4.1. Скасування феодального ладу

Владу у столиці захопила велика буржуазія. *Жан Байї* був призначений мером Парижа. До великої буржуазії приєдналися представники ліберального дворянства. Начальником Національної гвардії став *Марі Жозеф Лафайєт*.

Після падіння Бастилії всією Францією прокотилася хвиля *«муніципальних революцій»*. Замість раніше існуючих створювалися нові муніципалітети, влада в яких переходила до рук прихильників третього стану.

Розгорнувся потужний *селянський рух*. Селяни захоплювали замки своїх сеньйорів, палили боргові розписки, відмовлялися виконувати повинності, що існували століттями.

Лафайєт

Лафайєт Марі Жозеф (1757–1834 рр.) – маркіз, французький політичний діяч. Учасник війни за незалежність у Північній Америці. У 1789 р. був обраний до Генеральних штатів (від дворянства) і одним із перших перейшов на бік третього стану. Командував Національною гвардією. Розробив основу «Декларації прав людини і громадянина». Лідер прихильників конституційної монархії. У 1792 р. протестував проти повалення короля. Зміщений з усіх постів, був змушений тікати за кордон. Повернувся до Франції після перевороту 18 брюмера. У період Липневої революції 1830 р. сприяв вступу на престол Луї-Філіпа.

Під впливом селянських повстань Установчі збори в ніч на 4 серпня 1789 р. проголосили, що **феодальний лад повністю скасовується**. У прийнятому законі скасовувалися станові привілеї, феодальні права, оголошувалася рівність всіх перед законом у сплаті податків та у праві займати державні, військові й церковні посади.

Були скасовані так звані особисті повинності селян, у тому числі панщина й церковна десятина. Щоб стати власником земельної ділянки, селянам треба було сплатити великий викуп. Грошей у них, як правило, не було. Тому землі, що належали дворянству, почали в масовому порядку скуповувати представники великої буржуазії.

4.2. Прийняття «Декларації прав людини і громадянина»

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Вона проголосила принцип національного верховенства, тобто нація визначалася як єдине джерело влади. Декларація стверджувала, що люди народжуються вільними й рівними в правах, а «свобода особи, її безпека й опір гнобленню є природними й невід’ємними правами людини». Проголошувалися свобода слова, думки, совісті, друку, віросповідання, вибору будь-яких занять, недоторканність приватної власності.

Декларація стала маніфестом народів Європи в боротьбі проти гніту феодалізму й абсолютизму.

«Декларація прав людини і громадянина»

Витяг із «Декларації прав людини і громадянина»:

«Стаття 1. Люди народжуються й залишаються вільними й рівними в правах. Суспільні розходження можуть ґрунтуватися... на загальній користі.

Стаття 2. Мета... політичного союзу – забезпечення природних і невід’ємних прав людини. Такими є – свобода, власність, безпека й опір гнобленню...

Стаття 4. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому...

Стаття 11. Вільне вираження думок та поглядів є одним із найдорогоцінніших прав людини...

Стаття 17. Власність є правом недоторканим і священним...

Які права Декларація відносить до природних і невід’ємних прав людини? Чи є принципи Декларації актуальними сьогодні?

5. ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЇ В 1789–1791 рр.

5.1. Ситуація в країні восени 1789 р.

Восени 1789 р. погіршилася загальна ситуація в країні. Король не хотів затверджувати «Декларацію прав людини і громадянина». Тривало зростання цін і спекуляції хлібом. Такий хід розвитку подій викликав народне обурення.

5 жовтня величезна колона демонстрантів, що складалася з робітників, крамарів, ремісників, рушила на Версаль. У Версальському палаці почалася стрілянина. Король був змушений дати згоду на переїзд до Парижа королівського двору й Установчих зборів. Після цих подій усе більше монархістів тікали за кордон. Активізували свою діяльність **політичні клуби**.

Якобінський клуб	У 1789 р. було утворено «Товариство друзів конституції», що одержало назву Якобінського клубу (від бібліотеки монастиря Св. Якова, де проходили його збори). Членами клубу були прихильники революційних перетворень : від помірних (Мірабо, Сіейєс та ін.) до радикальних (Робесп’єр, Марат та ін.).
Клуб кордельєрів	Назва Клубу кордельєрів («Товариства друзів прав людини і громадянина») утворилась від слова «корда» – мотузки, якою підперізувалися монахи-францисканці. Члени клубу вимагали повалення монархії і встановлення республіки . Переважний вплив у Клубі належав лівим демократам. На початку революції він був більше демократичний, ніж Якобінський клуб.
Клуб фельянів	Члени клубу фельянів (назва склалася від колишнього монастиря ордену фельянів, у приміщенні якого проводилися засідання клубу) відстоювали інтереси великої буржуазії й виступали за конституційну монархію .

5.2. Закони Установчих зборів

а) Закони в адміністративній сфері. В 1789 р. Установчі збори скасували колишній розподіл країни на провінції й губернаторства й розділили територію Франції на 83 департаменти з наданням їм прав самоврядування. На чолі департаментів мали стояти *виборні виконавчі колегії (директорії)*. Містам надавалося право самоврядування, яке мали здійснювати *комуни (міські органи управління)*.

б) Закони в політичній сфері. Виборчим правом володіли ті, хто платили податок у розмірі не менше десятиденної заробітної платні. Їх називали «активними» громадянами. Усього «активних» громадян у Франції з 25 млн. населення було близько 4,5 млн. чоловік. Тих, хто не міг брати участь у виборах, називали «пасивними» громадянами. Король лишався головою виконавчої влади, а закони приймали Установчі (згодом Законодавчі) збори. Королю заборонялося оголошувати війну й укладати мир.

в) Закони в економічній сфері. За новим законодавством уряд не мав права втручатися у виробничу діяльність. Скасовувалися цехи, дозволялася вільна торгівля. Запроваджувалася єдина система оподаткування, ліквідувалися внутрішні митні збори, а ввізні мита збільшилися. Церковні землі були оголошені «національним майном» і пущені в продаж для погашення фінансового боргу. Продавалися вони великими ділянками, і купити їх могли тільки заможні селяни й міська буржуазія.

г) Законодавство в соціальній сфері. Установчі збори прийняли закон про заборону страйків і створення союзів найманих робітників. Був запроваджений декрет про так званий громадянський устрій церкви. Скасовувалася десятинна плата на користь церкви від парафіян.

Окремим декретом був скасований розподіл на стани, а також дворянські титули й герби. У країні запроваджувалися громадянська реєстрація актів народження і громадянський шлюб. Всі громадяни Франції із прийняттям нового закону мали лише імена і прізвища. Французи стали називати один одного «громадянин» і «громадянка».

Прийняті Установчими зборами закони реформували систему управління в державі, відкривали широкі можливості для розвитку торгівлі й підприємництва, створили основу для демократизації французького суспільства.

6. КОНСТИТУЦІЯ 1791 р.

6.1. Загострення політичної ситуації в країні

Закони Установчих зборів викликали різке невдоволення з боку короля, аристократії й вищого духовенства. Колишні привілейовані стани втратили значну частину власності й основних джерел прибутків. Серед аристократії й вищого духовенства почалася масова еміграція.

У ніч на 21 червня 1791 р. королівська родина спробувала таємно втекти до Австрії, сподіваючись на допомогу правлячих кіл цієї країни. Але їх викрили, заарештували й перепроводили до Парижа. Населення столиці розцінило це як доказ зрадництва, і вимагало осуду короля.

Члени Клубу кордельєрів очолили рух тисяч парижан, що вимагали повалення монархії і проголошення республіки в країні. 17 липня 1791 р. на Марсовому полі відбувся багатотисячний мітинг, учасники якого були готові підписати республіканську петицію. Але за наказом Установчих зборів, що виконав мер Парижа, загони Національної гвардії почали стрілянину по беззбройній юрбі. Близько 50 учасників мітингу було вбито. Бійня на Марсовому полі означала остаточне розмежування прихильників конституційної монархії і республіканців.

Після цих подій почалися переслідування інакомислячих. Клуб кордельєрів був заборонений, а значна кількість його членів – заарештована. Кордельєри, що залишилися на волі, приєдналися до Якобінського клубу.

6.2. Прийняття Установчими зборами Конституції Франції

Установчі збори **3 вересня 1791 р.** затвердили першу в історії Франції Конституцію, підготовлену ще наприкінці 1789 р. Король майже два роки затягував її затвердження, оскільки вважав конституцію занадто радикальною, але згодом підписав Основний Закон країни.

Преамбулою (вступом) до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою усі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція 1791 р. закріплювала конституційну монархію як форму державного правління. Вища законодавча влада надавалася парламенту – однопалатним Законодавчим зборам, що обиралися шляхом двоступеневого голосування терміном на два роки. Його депутати обиралися «активними громадянами» (чоловіками у віці від 25 років) відповідно до майнового цензу. Депутатами могли бути обрані тільки землевласники. Виконавча влада передавалася королю й міністрам, які призначалися королем і звітували тільки перед ним. Король не міг розпускати Законодавчі збори, але одержував право тимчасового вето (заборони) на рішення парламенту. У Конституції Франції були закріплені закони, прийняті Установчими зборами у 1789–1791 рр.

7. ЗАКОНОДАВЧІ ЗБОРИ

1 жовтня 1791 р. відкрилося перше засідання Законодавчих зборів. 745 його депутатів були обрані відповідно до Конституції 1791 р. «активними» громадянами.

«Ліві» – найбільш революційна частина Законодавчих зборів – були представлені 136 депутатами-якобінцями, але серед них відразу ж відбувся розкол.

Жирондисти (депутати від департаменту Жиронда) виступали за помірні й поступові реформи. Представники цього політичного угруповання виражали

інтереси торгово-промислової буржуазії й нових землевласників. Їхніми лідерами були **Жак П'єр Бріссо**, **П'єр Верньо** та інші.

Монтаньяри (франц. *montagnards*, буквально – *горці*, від *montagne* – *гора*) – найбільш революційно налаштована частина депутатів, що займали верхні лави законодавчого органу, звідси й назва фракції – «Гора». Монтаньярів очолювали **Максиміліан Робесп'єр**, **Жан Поль Марат**.

«Центр» представляли 345 так званих «незалежних» депутатів. Вони виступали за повну реалізацію всіх положень Конституції 1791 р. «Незалежні» депутати займали вичікувальну позицію й вагалися у політичному виборі між фельянами та якобінцями. Згодом ця група одержала назву *«болото»*.

«Праві» представляли інтереси великої буржуазії, ліберального дворянства, фельянів, що приєдналися спочатку до революції. У 1789–1791 рр. фельяни – прихильники конституційної монархії – були провідною політичною силою в Установчих і Законодавчих зборах. Після прийняття Конституції 1791 р. вони не хотіли поглиблення революції й виступали за примирення з Бурбонами.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. На які стани поділялось суспільство Франції напередодні революції? У чому були привілеї першого й другого станів?
2. Які обмеження існували для французьких селян наприкінці XVIII ст.?
3. Яким чином абсолютна монархія гальмувала економічний розвиток Франції?
4. Назвіть основні події, які відбулися в перший рік Французької революції.
5. Які основні ідеї «Декларації прав людини і громадянина»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які основні проблеми Франції були висвітлені в роботах просвітителів?
2. Визначте основні причини Французької революції.
3. Охарактеризуйте закони, прийняті Установчими зборами в 1789–1791 рр.
4. Які політичні сили були представлені в Законодавчих зборах? Як вони бачили перспективу розвитку революції у Франції?
5. Пригадайте з курсу історії за 8 клас, хто такі «нові дворяни» в Англії. Чим французькі дворяни відрізнялися від «нових дворян»?
6. Які події й факти 1789–1791 рр. свідчили про поступове перетворення абсолютної монархії на конституційну?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Генеральні штати були скликані лише після 175-літньої перерви?
2. Як Ви думаєте, чому день взяття Бастилії – 14 липня 1789 р. – у наш час є головним національним святом Французької Республіки?

3. Вольтер говорив: «Я не поділяю Ваших переконань. Але я готовий віддати життя, щоб Ви могли їх сповідувати». Наскільки Ви вважаєте це висловлення великого мислителя актуальним на сьогодні?
4. Один із французьких просвітителів стверджував, що «насильство, на якому тримається деспотизм, може бути ліквідоване тільки за допомогою насильства». Що Ви думаете з цього приводу?
5. Як Ви розумієте твердження, що «Декларація прав людини і громадянина» заклала основи сучасної правової держави, у якій відносини між громадянами, а також між громадянином і державою регулюються за допомогою законів, а не традицій або грубої сили?
6. Як Ви думаете, чи була революція у Франції наприкінці XVIII ст. неминучою?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

1. У тексті наводиться два визначення. Яке з них має відношення до революції, а яке до еволюції?
 - корінна зміна в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання; стрімкий перехід від одного якісного стану до іншого;
 - процес поступової зміни, розвитку, перетворення когось, чогось.
2. За текстом визначте, про яке політичне угруповання йдеться.
Найреволюційніша частина депутатів, що займала верхні лави законодавчого органу: а) монтаньяри, б) жирондисти, в) фельяни.

V. Творчі завдання

- Ж. Ж. Руссо й Вольтер по-різному ставилися до приватної власності. Ж. Ж. Руссо вважав, що перший, хто відгородив ділянку землі – поклав початок приватній власності, і закликав: «Не слухайте цього ошукаця; ви загинете, якщо забудете, що плоди належать усім, а земля – нікому».
- Вольтер відповідав так: «Цю нісенітницю написав, мабуть, якийсь злодій з великої дороги, що захотів пожартувати», «це просто ледачий нероба: замість того, щоб ганьбити свого розумного й працюючого сусіда, потрібно було лише наслідувати його...».
- Уявіть себе третім учасником суперечки. Чії аргументи є більш переконливими для Вас? Поясніть свою точку зору стосовно приватної власності та її ролі в історії та житті сучасного суспільства.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 14 липня 1789 р. початок революції у Франції
- 26 серпня 1789 р. прийняття Установчими зборами «Декларація прав людини і громадянина»
- 3 вересня 1791 р. прийняття першої в історії Конституції Франції

§2. Встановлення республіки

1. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВІЙН

1.1. Створення першої антифранцузької коаліції

Революція у Франції стурбувала європейські монархії. У лютому 1792 р. Австрія підписала із Пруссією угоду, що стала початком утворення **першої антифранцузької коаліції**, до якої приєдналися й інші держави. Поблизу кордону французькі емігранти при підтримці Австрії створили збройний табір *роялістів* (прихильників короля) і закликали європейських монархів до **інтервенції**.

І **Інтервенція** (лат. *interventio* – втручання) – **втручання** однієї або декількох держав у **внутрішні справи іншої держави** або в її взаємини з третіми державами. Інтервенція буває військовою, економічною, дипломатичною.

Новий монарх Австрії Франц в ультимативній формі зажадав від Франції відмовитися від конституції й передати всю повноту влади королівському двору. Оскільки Австрія відкрито втручалася у внутрішні справи Франції, Законодавчі збори у квітні 1792 р. оголосили Австрії війну.

1.2. Патріотичний підйом французького народу

Незабаром у Францію вторглися пруські війська. На дії інтервентів французький народ відповів вибухом патріотизму. Незважаючи на опір короля, Законодавчі збори 11 липня 1792 р. проголосили гасло «Батьківщина в небезпеці!» До Парижа стікалися загони національних гвардійців. Представники кожного департаменту співали патріотичні пісні. Одна з них – «**Марсельєза**» (тобто «Гімн марсельців») – стала гімном патріотичних сил Франції. Сьогодні «Марсельєза» є державним гімном Французької Республіки.

Війни, які стала вести Франція, носили оборонний характер і були спрямовані на захист батьківщини та революції. Їх називали «**революційними війнами**».

2. ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Різне загострення обстановки в країні

Обстановка в країні різко погіршилася. Зростали ціни, спекуляція набула загального характеру. Парижу загрожувало вторгнення пруських військ.

Королівський двір зраджував інтереси країни. Прихильники республіки в Парижі вимагали повалення короля, але Законодавчі збори боялися народу й не хотіли розриву з Бурбонами. Змінити становище могло тільки повстання.

2.2. Повстання 10 серпня 1792 р.

У ніч на 10 серпня 1792 р. почалося нове повстання. Батальйони Національної гвардії з робочих передмість та загони прихильників республіки, що прибули з департаментів, рушили до палацу Тюільрі – резиденції короля. У ході штурму повстали втратили близько 500 чоловік убитими й по-

раненими. Влада в столиці перейшла до Комуни, що спиралася на *санкюлотів*. Санкюлотами у Франції називали бідняків-городян. Вони носили не дворянські панталони (кюлоты), а довгі штани («санкюлот» – буквально «без штанів»).

Король і королева були доставлені до зали засідань Законодавчих зборів. Через три дні за наполяганням Паризької Комуни вони були взяті під варту.

Законодавчі збори оприлюднили декрет про вибори до нового вищого законодавчого органу влади – *Національного Установчого конвенту*.

! **Конвент** (Національний конвент) – вищий законодавчий орган Першої Республіки у Франції.

2.3. Кривава різанина в Парижі

По Парижу поповзли чутки про те, нібито ув'язнені супротивники революції за допомогою іноземних агентів готують повстання. З 2-го по 5-те вересня юрби озброєних санкюлотів і національних гвардійців вривалися у в'язниці, безжалісно винищуючи ув'язнених. Сп'яніння вбивством було таким великим, що вбивали всіх без винятку: кримінальних злочинців, політичних в'язнів, жінок, старих. Кількість жертв у ці дні перевищила 5 тис. чоловік. Цей жахливий акт продемонстрував інший бік революції – жагу помсти, насильства й крові.

2.4. Битва при Вальмі: злам у війні

Наступаючі пруські війська загрожували Парижу. 20 вересня 1792 р. біля селища Вальмі французькі війська, що склалися переважно з добровольців, завдали поразки пруським інтервентам. Це була *перша перемога французької армії*. Захищаючи свою батьківщину й революцію, французи здобули перемогу над кращою європейською армією того часу. Французькі війська перейшли в наступ по всьому фронту й незабаром вигнали інтервентів зі своєї території.

2.5. Жирондисти при владі.

Боротьба «Гори» й Жиронди в Конвенті

У день битви при Вальмі в Парижі відкрилося перше засідання Національного конвенту. У Конвенті було 750 депутатів. 165 із них належали до жирондистів, близько 100 становили угруповання монтаньярів. Інші депутати не приєдналися до жодної з політичних сил, їх іронічно називали «болотом».

Жирондисти й монтаньяри на початку революції спільно боролися проти короля і великої буржуазії, але незабаром між ними стали виникати розбіжності, що переросли у ворожнечу. Узимку 1792 р. жирондисти вийшли з Якобінського клубу. З цього часу слова «монтаньяр» й «якобінець» набули однакового значення.

! **Якобінці** – у період Французької революції члени Якобінського клубу, що залишилися в його складі після виходу з нього жирондистів узимку 1792 р. Лідерами якобінців були *М. Робесп'єр, Ж. П. Марат, Ж. Дантон* та інші. 11 листопада 1794 р. Якобінський клуб був закритий.

Протиборство жирондистів і монтаньярів (якобінців)

Жирондисти – *помірквані*, захищали *інтереси великої буржуазії*, відстоювали: розширення прав департаментів, свободу торгівлі, невтручання держави в розвиток промисловості, недоторканність приватної власності.

Із проголошенням республіки і завоюванням політичних свобод вважали революцію завершеною.

Монтаньяри (якобінці) – *радикальні революціонери*, захищали *інтереси дрібної буржуазії*, вимагали знищення всіх феодальних повинностей у селі, поліпшення становища міської бідноти за рахунок заможних громадян.

Виступали проти великої власності, були прихильниками авторитарних методів управління.

2.6. Проголошення Франції республікою

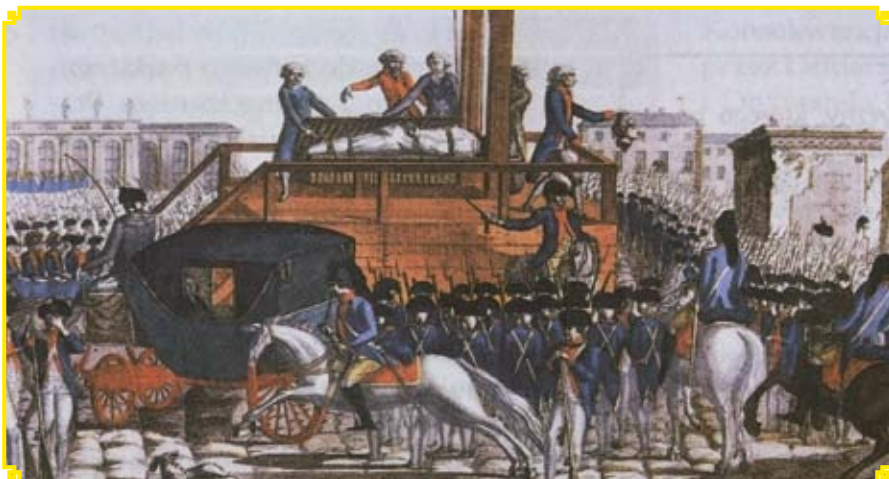
Першим декретом (законом) Конвенту став декрет про скасування монархії (21 вересня), а **22 вересня 1792 р.** Франція була проголошена республікою.

Республіка – форма правління, за якої вища державна влада належить обраним на певний термін *представницьким органам влади*.

Девізом республіки стало гасло «*Свобода, рівність, братерство*». Одним із перших декретів Конвенту став декрет про недоторканність власності.

2.7. Страта короля

Жирондисти були проти страти короля, а якобінці вимагали розправи над монархом. Ж. П. Марат закликав: «Ви врятуєте батьківщину... і ви забезпечите благо народу, стявши голову з тирана!» Після 40-годинних дебатів 387 депутатів проголосували за страту й за негайне виконання вироку. Проти цього висловилися 334 депутати. 21 січня 1793 р. король був привселюдно страчений.

Страта короля

Погляд дослідника.

Французький історик Ж. Жорес про страту Людовика XVI

«...Людовик зняв каптан і комір... Раптом він ступив на лівий бік ешафоту й, сильно почервонівши, заговорив, звертаючись до народу... «Я вмираю невинним, – сказав він голосно й дуже виразно, – я вибачаю своїх ворогів і бажаю, щоб моя кров пролилася на користь французам і заспокоїла Божий гнів». Але... заgrimіли барабани... і заглушили його слова... О 10 годині 10 хвилин його голова впала. Тіло короля відвезли на цвинтар Мадлен і поховали в товщі негашеного вапна».

2.8. Розширення антифранцузької коаліції

Страта французького короля шокувала Європу. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з Францією. У лютому 1793 р. Конвент оголосив Великій Британії війну й направив свої війська на територію Голландії.

До антифранцузької коаліції, крім Австрії й Пруссії, ввійшли Велика Британія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Не посилаючи свої війська на Захід, до коаліції приєдналася Росія.

2.9. Наростання загальної кризи в країні

У містах зростали дорожнеча й безробіття. Добровольці залишали армію, війська революційної Франції зменшувались. Збідніле населення бурхливо вітало вимоги священика *Жака Ру* про запровадження страти за спекуляцію та встановлення «максимуму» цін. Він і його прихильники хотіли створити суспільство дрібних власників, де б кожний володів своїм полем, майстернею, крамницею. Жирондисти називали їх «скаженими».

У березні 1793 р. у департаменті *Вандея* спалахнув *роялістський заколот*. Дворяни й священики підбурювали селян до погромів у містах. З їхньою допомогою вони сподівалися повернути дореволюційні порядки в країні.

3. ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА ТА ЇЇ КРАХ.

3.1. Перехід до диктаторських методів правління.

За умов загальної кризи влада почала перехід до диктаторських методів правління. Якобінці домоглися створення у березні 1793 р. *Революційного трибуналу* – надзвичайного політичного суду.

Конвент у квітні заснував новий уряд – *Комітет громадського порятунку*, який під свій контроль взяли якобінці. Комітет мав надзвичайні повноваження. Його завданням було забезпечити «національну оборону», що на практиці означало знищити всіх «ворогів народу». У країні почався новий оберт *терору*.

3.2. Повстання 31 травня – 2 червня 1793 р.

Вплив жирондистів і в Конвенті, і в країні неухильно слабнув. Якобінці на чолі з М. Робесп'єром прагнули силою вигнати їх з Конвенту й установити свою владу. 31 травня 1793 р. 10 тис. збройних санкюлотів оточили будинок

Конвенту й навели на нього жерла 160 гармат. Під загрозою розстрілу картечню жакетів і керівники Комуни змусили депутатів видати на розправу юрбі 29 лідерів жирондистів. Таким чином, у результаті подій **31 травня – 2 червня 1793 р. жакетів фактично здійснили державний переворот** і захопили владу.

3.3. Прийняття нової Конституції Франції

24 червня 1793 р. після референдуму жакетівський Конвент прийняв нову Конституцію Франції. Природними правами людини проголошувалися рівність, свобода, безпека. Конституція передбачала свободу слова й друку, загальну освіту, свободу здійснення релігійних культів, недоторканність приватної власності й свободу підприємництва. Франція проголошувалася республікою.

Однак уже в жовтні вищий законодавчий орган «тимчасово» скасував конституцію до «повної перемоги над ворогами революції». **Конвент пригласив собі повноваження, яких не було у жодного монарха в Європі.** У Франції не було більше ані виборів, ані будь-яких гарантій прав і свобод людини.

3.4. Організація влади жакетівської диктатури

Характерною рисою жакетівської диктатури була **централізація державної влади.** Вищим законодавчим органом залишався Конвент. Йому був підпорядкований уряд, що складався з 11 чоловік – Комітет громадського порятунку, який з кінця липня 1793 р. очолив Максиміліан Робесп'єр.

Боротьбу з контрреволюцією вели Комітет громадської безпеки й революційні трибунали на місцях. **Комісари Конвенту (спеціальні уповноважені)** у департаментах та армії мали необмежені повноваження. Їм доручалися «чистки» місцевих органів, усунення та призначення армійських командирів.

3.5. Реформи жакетівців

а) Аграрна реформа й скасування феодалських повинностей. Для залучення на свій бік селянства Конвент 3 червня 1793 р. прийняв декрет, що

Перед революційним трибуналом – сатиричний образ епохи

Зверніть увагу на людей, що засідають в революційному трибуналі. У членів трибуналу на головах червоні фригійські шапки, що були символами свободи; на шапках – кокарди в кольорах революції. Людина перед членами трибуналу вдягнута у короткі панталони (кюлоти), які носили представники аристократії.

Опишіть сцену, зображену на малюнку. Як поводять себе члени три-

буналу? Чому цей малюнок вважався сатиричним?

Робесп'єр

Робесп'єр Максиміліан (1758–1794 рр.) – діяч Французької революції. Вчився на юридичному факультеті Паризького університету (1780 р.). Замкнутий і педантичний адвокат з Арраса здобув необмежену владу як голова Комітету громадського порятунку. Метою якобінської диктатури, як відзначав М. Робесп'єр, був «порятунок революції за будь-яку ціну». Себе він вважав суддею суспільства, що має право вирішувати, хто є «чистим» громадянином, а хто ні. Після термідоріанського перевороту 1794 р. був заарештований і страчений. Його згадують як одного з основоположників політики терору. На могилі М. Робесп'єра поміщена епітафія: «Перехожий! Не засмучуйся над мою долею. Ти був би мертвий, коли б я був живий».

дозволив розпродаж земель емігрантів окремими ділянками. Декрет від 10 червня повертав селянам общинні землі, захоплені дворянами до революції. Важливим був декрет «Про повне й безоплатне знищення феодальних прав».

Селяни перетворювалися на вільних людей і повних власників своїх наділів. Але вимоги сільської бідноти про безкоштовну роздачу землі та ліквідацію великого землеволодіння задоволені не були.

б) Боротьба зі спекуляцією і зростанням цін. Вантозькі декрети. Для боротьби проти зростання цін і спекуляції Конвент видав закон, що перешкоджає приховуванню товару. Були встановлені тверді ціни на товари першої необхідності. 27 липня Конвент видав закон про страту за спекуляцію. Однак ці заходи не принесли бажаного результату: у Франції панували голод і розорення.

26 лютого – 3 березня 1794 р. уряд прийняв *Вантозькі декрети*, за якими майно контрреволюціонерів безкоштовно роздавалось біднякам.

в) Військова реформа. Восени 1793 – навесні 1794 р. територія республіки була очищена від інтервентів. Це стало можливим завдяки патріотичному підйому французького народу й створенню масової революційної армії.

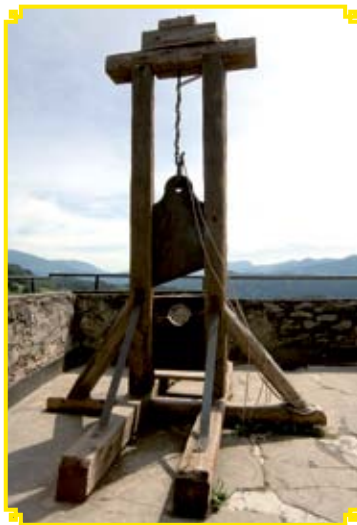
Якобінський уряд провів *реорганізацію армії*, перейшовши *від добровольчого принципу* її формування *до обов'язкового масового набору*. Була введена суворя військова дисципліна. Солдатам й унтер-офіцерам, що відзначилися в боях, надавалися можливості швидкого отримання вищих військових посад.

У країні збільшилося виробництво селітри для виготовлення пороху, будувалося безліч збройних заводів і майстерень, *покращилося оснащення армії*.

Характерною властивістю нової армії була її *маневреність*. Республіканська армія за чисельністю, організаційно, моральним духом перевершувала всі армії антифранцузької коаліції.

г) **Дехристиянізація.** У період якобінської диктатури в католицькій Франції стала активно проводитися політика **дехристиянізації** (руху, спрямованого проти християнської церкви й служителів її культу). Якобінці **зростили католицькі храми**, вбивали священників.

Нова влада запровадила **новий «революційний календар»**. За початок літочислення, або нової ери, приймався день проголошення у Франції республіки (22 вересня 1792 р.). Місяці ділилися на декади й одержали нові назви за характерними для них погодою, рослинністю, плодами або сільськогосподарськими роботами. Замість католицьких свят впроваджувались революційні.

Гільйотина

3.6. Тотальний терор

Диктатура – нічим не обмежена влада однієї особи або певних політичних сил у державі, що **опираються на силу**.

Якобінці встановили жорстоку **диктатуру** й почали масові репресії не тільки проти контрреволюціонерів, але й проти всіх опозиційно налаштованих громадян.

Свідчать факти

Юрби роззяв спостерігали за стратами, їли, пили, билися об заклад про черговість, за якою будуть обезголовлені нові приречені. На ешафот піднімалися цілі родини, чия єдина провина складалася в їхніх взаєминах: сестри засуджувалися на смерть за оплакування загиблих братів, дружини – за жалобу за чоловіками, безневинні сільські дівчата – за танці з пруськими солдатами.

Гільйотина на площі Революції працювала в такому напруженому режимі, що ті, хто жив у найближчих околицях, скаржилися, що запах крові шкодить їхньому здоров'ю й знижує вартість їхньої нерухомості.

У Нанті «старався» такий собі Ж. Карр'є. Він завантажив понад 2000 ув'язнених на баржі, наказав відтягнути їх на середину Луари й потопити. Особливо любив Карр'є вбивати дітей. Гільйотина виявилася неефективною – малесенькі голівки розкрюювалися навпіл. Один кат упав намертво прямо на ешафот після того, як йому довелося обезглавити четверо крихіток-сестер. Тоді Карр'є вивіз 500 дітей у поле за межі міста, і там їх розстріляли, добиваючи кийками.

17 вересня 1793 р. був оприлюднений *декрет «Про підозрілих»*. «Підозрілими» оголошувалися всі, хто не одержав від народних товариств свідчень про громадянську благонадійність, емігранти й особи, які не могли вказати джерела свого існування. Усі «підозрілі» підлягали арешту. При виявленні «підозрілих» допускалися brutальні зловживання владою.

Мільйони французів жили в страху почути стукіт у двері посеред ночі, що означало арешт. Шпигуни Робесп'єра були всюди. Люди думали, що страхоття, у якому опинилась Франція, не закінчиться ніколи.

За час якобінського терору було заарештовано й кинуте у в'язниці близько 500 тис. чоловік, з них закатовано близько 40 тис. чоловік. Терор М. Робесп'єра був спрямований не тільки проти прихильників монархії, але й *проти третього стану*, в ім'я рівноправності якого й відбувалася революція.

3.7. Падіння якобінської диктатури

а) **Розкол усередині Якобінського клубу.** «Крайні» якобінці, очолювані керівниками Комуни *П'єром Гаспаром Шометтом* і *Жак-Рене Ебером*, виступали проти великої власності, за виконання закону про «максимум цін», посилення революційного терору, розподіл майна «підозрілих». Принцип рівності вони розуміли як зрівнялівку всіх у майновому плані.

«Поміркованими» якобінцями називали прихильників *Жоржа Дантона*. Вони прагнули досягти компромісу між різними угрупованнями якобінців. «Помірковані» вимагали послаблення революційної диктатури, відмови від терору, виступали за утвердження демократії й побудову правової держави.

Дантон

Дантон Жорж Жак (1759–1794 рр.) – діяч Французької революції. До її початку був адвокатом у королівському суді. У 1791 р. Дантон був обраний помічником прокурора Паризької Комуни. Брав участь в організації якобінського терору. Його примирлива позиція стосовно жирондистів спонукала якобінців усунути Дантона з Конвенту. Дантон сформував опозиційну групу, що виступала за пом'якшення терору. У 1794 р. Ж. Дантон і його

прихильники були віддані на суд Революційного трибуналу й страчені.

Максиміліан Робесп'єр і його прихильники прагнули побудувати суспільство людей середнього статку без крайнощів убогості й багатства. Він ненавидів багатіїв, але презирливо ставився й до бідняків. У політичній боротьбі Робесп'єр користувався крайніми, кривавими, аморальними засобами.

б) **Повалення М. Робесп'єра.** «Крайні» якобінці закликали до повстання проти влади робесп'єрівського Конвенту. У відповідь Комітет громадського порятунку в березні 1794 р. заарештував Ж. Ебера, П. Г. Шометта та їхніх

прихильників. Незабаром вони були страчені. Ж. Дантон та інші лідери «поміркованих» яacobінів також були обвинувачені у змові проти уряду, зраді революції, «особливих стосунках» з Великою Британією й страчені на гільйотині.

В останні місяці перебування при владі М. Робесп'єра називали «**яacobінецем без народу**». Яacobіни не підтримали селянську бідноту. Зменшився їхній вплив серед санкюлотів. Жахи яacobіньського терору призвели до того, що більшість населення країни відвернулася від диктатора і його спільників.

Більшість у Конвенті вже становили представники «нової буржуазії». Вона нажила багатство в ході революції й прагнула до повалення яacobінів і встановлення стабільної влади. Представники «нової буржуазії», депутати Конвенту – **Поль Баррас, Ніколя Леонар Карно, Жан Тальєн** та інші – організували змову, і **27 липня 1794 р.** (за революційним календарем **9 термідора** II року республіки) Максиміліан Робесп'єр, Жорж Кутон та їхні спільники були заарештовані. Конвент оголосив їх поза законом. Наступного дня вожді яacobінів були страчені. Така ж доля спіткала й близько 100 членів Паризької Комуни.

Трагічний досвід яacobінів глибоко повчальний. Він переконує, що свавілля й насильство не можуть бути основою для суспільства справедливості.

4. ТЕРМІДОРІАНСЬКА РЕАКЦІЯ

4.1. Перші кроки нової влади

За революційним календарем катастрофа яacobінів відбулася 9 термідора, тож подальші події одержали назву **термідоріанської реакції**. «Термідоріанці» були прихильниками республіки, у якій були б усунуті всі обмеження свободи підприємництва. У той же час вони прагнули покінчити з народним рухом. До нової влади приєдналися жирондисти й колишнє «болото» Конвенту.

Із приходом до влади «термідоріанців» наступив час нової хвилі **терору**, коли жертви отримали можливість помститися своїм катам. У листопаді 1794 р. Яacobіньський клуб був закритий, у містах лютували банди з так званої «золотої молоді». Стосовно роялістів «термідоріанці» робили послаблення. Учасникам повстання у Вандеї була надана амністія. До Франції поверталися емігранти. Був скасований закон «Про підозрілих». У грудні 1794 р. був відмінений «максимум цін». У країні почалася інфляція. Яacobіни, що вціліли після переслідувань, навесні 1795 р. під гаслами «Хліба!» й «Конституції 1793 р.!» двічі піднімали парижан на повстання, які були з жорстокістю придушені військами.

4.2. Прийняття нової Конституції Франції.

22 серпня 1795 р. термідоріанський Конвент прийняв нову Конституцію Франції. Законодавча влада передавалася **Законодавчому корпусу**, що складався з двох палат – Ради п'ятисот із законодавчою ініціативою й Ради старійшин. Знову запроваджувався майновий ценз – виборчі права надавалися тільки платникам податків.

Виконавчу владу здійснювала **Директорія (уряд)** у складі п'яти членів. Директорія призначала міністрів. Муніципалітети у великих містах скасовувалися. Влада на місцях переходила під контроль уряду.

Водночас Конституція закріпила завоювання революції. Були узаконені акти продажу земель емігрантів, церкви, королівського двору. У Конституції поряд із правами вперше були закріплені й **обов'язки** громадян.

4.3. Активізація роялістів

Політика «термідоріанців» відразу ж викликала невдоволення різних кіл населення країни. Скориставшись зростаючими проблемами Директорії, **роялісти** у жовтні 1795 р. спробували організувати заколот і прийти до влади.

Роялісти (від франц. royal – королівський) – термін, що виник під час Французької революції для позначення **прихильників династії Бурбонів**. У більш широкому значенні роялісти – те ж, що **монархісти**.

Для придушення заколоту Директорії була потрібна енергійна людина. Вибір уряду випав на генерала **Наполеона Бонапарта**. За його наказом на підступах до будинку Конвенту були виставлені гармати, і їх залпи розсіяли повсталих. *Це було перше застосування картечі у вуличному бою.* Розгром заколоту роялістів приніс Наполеону велику популярність, поклавши початок його стрімкій кар'єрі. Після цих подій він був призначений начальником гарнізону Парижа, а через півроку – головнокомандувачем французької армії в Італії.

5. ФРАНЦІЯ ЗА ДИРЕКТОРІЇ

5.1. Перехід влади до Директорії й Законодавчого корпусу

25 жовтня 1795 р. відповідно до нової конституції термідоріанський Конвент віддав владу Директорії й Законодавчому корпусу. Новий уряд відразу зіткнувся з **подвійною опозицією** – з боку монархістів, а також з боку колишніх якобінців і санкюлотів. Політика нового уряду виражала інтереси банкірів, промисловців, торговців та інших представників «*нової буржуазії*».

5.2. Змова Франсуа Ноель Бабефа

Найбідніші верстви населення були незадоволені новою владою. У 1795–1796 рр. у Парижі виникла **«змова в ім'я рівності»** на чолі з Ф. Н. Бабефом. У роки революції він перейнявся ідеями рівності, виступав за скасування приватної власності. Бабеф очолив таємне **«Товариство рівних»**, метою якого було скасування режиму Директорії й здійснення фактичної рівності. Його програмним документом став **«Маніфест рівних»**, написаний П'єром Марешалем.

Франсуа Ноель (Гракх) Бабеф і його прихильники вважали, що повна рівність можлива тільки при **комунізмі** – *такому суспільному ладі, що не знає приватної власності*. Після повалення Директорії Бабеф передбачав заснувати в країні «Національну комуну». Господарство мало вестися спільними силами її членів, а продукти праці розподіляться порівну. Гроші підлягали скасуванню.

Ідеалом Ф. Н. Бабефа було встановлення «республіки рівних» у формі революційної диктатури трудящих, а методом його боротьби були змова й насильство.

У травні 1796 р. таємне «Товариство рівних» було розгромлене. Ф. Н. Бабеф та інші учасники змови були заарештовані та згодом страчені на гільйотині.

5.3. Зміни характеру війн із боку Франції. Італійський та Єгипетський походи Наполеона Бонапарта

«Термідоріанці» відкрито прагнули до територіальних захоплень. Із цього моменту війни почали поступово перетворюватися на *агресивні й загарбницькі*.

а) Італійський похід. Французькій армії вдалося розгромити війська першої коаліції і відкинути інтервентів за межі французької території. У квітні 1795 р. Пруссія й Іспанія підписали з Францією сепаратні мирні угоди, але війна з Австрією й Британією тривала.

У квітні 1796 р. почався Італійський похід французької армії, що очолив ставленик Директорії Наполеон Бонапарт. Майже вся Північна Італія тоді перебувала під владою Австрії, а частина її належала Сардинському королівству (П'ємонт). Протягом квітня – травня французька армія одержала важливі перемоги. У травні між Францією й Сардинським королівством був підписаний договір, за яким королівство перетворювалося на васала Франції. 17 жовтня 1797 р. австрійці пішли на укладання з Францією *мирного договору*.

Після вигнання австрійських військ з Ломбардії та Генуї Директорія створила на цих територіях залежні від Франції республіки. Перестала існувати як окрема держава Венеціанська республіка. До Франції відійшли Іонічні острови. З Мілану, Венеції, Генуї, інших італійських міст Наполеон взяв контрибуцію, чим допоміг значно поліпшити фінансове становище Директорії.

Вихід з війни Австрії означав закінчення існування першої коаліції.

б) Єгипетський похід. Друга антифранцузька коаліція. У 1798 р. Наполеон почав експедицію в Єгипет, що входив до складу Османської імперії. У липні 1798 р. французька армія здобула перемогу в «битві біля пірамід».

Французьким кораблям довелося зустрітися з англійським флотом під командуванням адмірала *Гораціо Нельсона*. Морська битва біля Абукіра 1 серпня завершилася для французів катастрофою. Зв'язок із Францією був перерваний, не вистачало озброєнь і продовольства.

У ці роки відбувалося формування *другої антифранцузької коаліції* в складі Великої Британії, Австрії, Росії, Османської імперії й інших держав.

Із Франції приходили тривожні звістки. Російський генерал *Олександр Суворов* своїми діями звів нанівець всі перемоги Наполеона в Італії, в 1799 р. він повністю витиснув французів з Італії.

Російська ескадра адмірала *Федора Ушакова* звільнила Іонічні острови, а англійська ескадра адмірала Г. Нельсона встановила контроль над о. Мальта. Наполеон залишив армію й 9 жовтня 1799 р. повернувся до Парижа.

Однак незабаром між учасниками другої коаліції загострилися протиріччя. Французькі війська здобули перемоги під Маренго в Італії (червень 1800 р.) і під Гогенлінденом (під Мюнхеном) у грудні 1800 р. *Друга коаліція розпалася.*

6. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Військові невдачі викликали переполох серед членів Директорії. Уряд вирішив вжити надзвичайних заходів. Був оголошений масовий призив до армії, зроблені поступки лівим силам: дозволялася діяльність Якобінського клубу, деякі колишні якобінці були висунуті на керівні пости, була проведена примусова позика за рахунок заможних верств населення. Але ці дії уряду викликали невдоволення «нової буржуазії». В той же час знову спалахнув заколот у Вандеї.

Впливові буржуазні кола робили ставку на встановлення влади «твердої руки». Їх вибір припав на Наполеона Бонапарта. Наполеон давно плекав честолюбні мрії про владу. Він був не тільки найталановитішим генералом, але мав найтісніші зв'язки з «новими багатіями». Бонапарту допомогли і впливові політичні діячі – *Емануель Сієєс, Шарль Талейран, Жозеф Фуше.*

9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII року республіки) відбувся державний переворот. Під приводом захисту республіки від вигаданої якобінської змови в Парижі був запроваджений воєнний стан, а Наполеон був призначений командувачем військ Паризького військового округу. Одночасно подали у від-

Наполеон Бонапарт

Наполеон Бонапарт (1769–1821 рр.) – одна з найяскравіших особистостей Нового часу, політичний, державний і військовий діяч Франції. Народився 15 серпня 1769 р. у м. Аяччо на о. Корсика в родині збіднілого дворянина. Освіту одержав у військових школах. З дитинства дуже любив математику, з інтересом читав книжки з історії, географії, захоплювався літературою. В 1785 р. Наполеон почав військову службу. Проявив себе в період Французької революції і за Директорії. 9 листопада 1799 р. здійснив державний переворот. З 1804 р. – імператор французів. Увів Громадянський кодекс, здійснив ряд реформ. У результаті війн під владою Наполеона опинилася велика частина Європи. Розгром французької армії в Росії (1812 р.) став початком краху імперії Наполеона I. Вступ у 1814 р. військ антифранцузької коаліції в Париж змусив його зректися престолу. Бонапарт був засланий на о. Ельба. У 1815 р. він знову зайняв французький престол («Сто днів»). Після поразки під Ватерлоо Наполеон удруге зрікся престолу. Останні роки життя провів на о. Св. Єлени бранцем англійців. Помер 5 травня 1821 р. У 1840 р. прах Наполеона Бонапарта був перевезений у Париж.

ставку всі члени Директорії. Наступного дня генерал за допомогою відданих йому гренадерів розігнав Раду п'ятисот і Раду старійшин.

Влада в країні перейшла до **колегії з трьох консулів** – генерала Наполеона й двох колишніх членів Директорії, що брали участь у змові – Е. Сієєса й Р. Дюко. Фактично ж влада зосереджувалася в руках Наполеона. Роялістів і ліворадикальних республіканців відсторонили від політичних справ.

Цими подіями закінчилася Французька революція кінця XVIII ст.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які дві країни в 1792 р. підписали між собою союзний договір з метою розв'язання війни проти Франції? Які цілі вони переслідували?
2. Які події передували проголошенню республіки у Франції?
3. Чиї інтереси захищали жирондисти і монтаньяри у Конвенті? Яких перетворень вони вимагали?
4. Назвіть відмінні риси нової армії, створеної якобінцями.
5. Чим відрізнялися прихильники Робесп'єра від інших членів Якобінського клубу?
6. За яких обставин «термідоріанці» прийшли до влади?
7. Охарактеризуйте внутрішню політику режиму Директорії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Укажіть послідовність історичних подій:
 - а) відкриття першого засідання Законодавчих зборів;
 - б) страта короля;
 - в) битва при Вальмі;
 - г) штурм королівського палацу.
2. Які реформи провели якобінці в соціально-економічній сфері?
3. У чому проявлявся тотальний терор якобінської диктатури?
4. Які політичні сили чинили опір режиму Директорії? До яких наслідків для внутрішнього становища країни призвело це протистояння?
5. Визначте причини, що призвели до державного перевороту 9 листопада 1799 р.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягають відмінності між війнами, які Франція вела на початку революції та після термідоріанського перевороту?
2. Монархія у Франції існувала близько тисячі років. Чому стало можливим її повалення в 1792 р.?
3. У повстаннях проти якобінської диктатури брали участь не тільки роялісти, жирондисти, але й селяни, торговці, ремісники та інші. Чим можна пояснити загальний опір якобінській диктатурі?
4. Як Ви думаєте, чи закономірним було падіння якобінської диктатури?
5. У свій час один із основоположників марксизму Ф. Енгельс писав: «Якби не було Наполеона, то його роль виконав би інший». Про яку роль іде мова?

6. Перед своєю стратою Ж. Дантон з гіркою сказав: «Револуція пожирас своїх дітей». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у свої слова?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Як називався вищий виконавчий орган влади за Конституцією 1795 р.:

Конвент; Директорія; Законодавчий корпус.

2. Поясніть терміни й поняття: «якобінська диктатура», «монтаньяри», «термідоріанці», «дехристиянізація», «термідоріанська реакція», «роялісти».

3. З якими подіями пов'язані географічні назви: Вальмі, Вандея, Абукір?

V. Творчі завдання

1. Під час обговорення подальшої долі Людовика XVI кожен депутат Конвенту піднімався на трибуну й висловлював свою особисту думку з цього питання. Виступаючи в Конвенті, американський гуманіст Т. Пейн сказав: «Моя ненависть і відроза до монархії досить відома... але настільки ж щире моє співчуття до людини, що потрапила в біду – друг вона чи ворог». Після 40-годинних дебатів 387 депутатів проголосували за страту й за негайне виконання вироку. Проти страти монарха висловилися 334 депутати.

Уявіть себе депутатом Конвенту. Яким був би зміст Вашої промови?

2. До весни 1794 р. до Конвенту надійшла маса народних петицій з вимогами покінчити з тиранією «класу багатих». Суддя Клемансо писав: «Принцип мій – війна палацам, мир хатам; поселення на землі всіх щирих санкюлотів, а отже, розподіл великих маєтків всіх колишніх дворян». Клемансо радив «поділити всі землі емігрантів на дрібні ферми» і заборонити «для кожного республіканця бути орендарем або власником більше, ніж однієї з таких ферм».

Уявіть себе сучасником цих подій. Що б Ви написали у своїй петиції до Конвенту?

3. Ви чули про революцію 1917 р. в Росії, яку здійснили більшовики. Що, на Вашу думку, незважаючи на всю умовність порівняння, споріднює якобінців з російськими більшовиками? Як Ви думаєте, чому досвід якобінців є повчальним?

4. Чому, на Ваш погляд, певні політичні сили, і не тільки Франції, жадали (і жадають у наш час) влади «твердої руки»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

22 вересня 1792 р.Франція проголошена республікою

31 травня – 2 червня 1793 р. прихід якобінців до влади

24 червня 1793 р.прийняття Конституції

27 липня 1794 р.Термідоріанський переворот

9 листопада 1799 р.Бонапартистський переворот

§3. Франція в період Консульства й Імперії

1. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД КОНСУЛЬСТВА

1.1. Новий політичний режим

Новий політичний режим, установлений у Франції в 1799 р., був спрямований одночасно *проти демократичних перетворень* в країні та *проти спроб роялістів відновити монархію*. Його опорою були великі землевласники, фабриканти й банкіри. До 1804 р. цей режим існував як Консульство. За формою державного правління Франція залишалася республікою. Однак реальна політична влада була зосереджена в руках вищих чинів армії й державного апарату.

Це був *авторитарний*, відверто антидемократичний режим.

1.2. Конституція 1799 р.

Нова Конституція Франції, що була прийнята 13 грудня 1799 р., на відміну від попередніх конституцій (1791, 1793, 1795 рр.) вже не містила «Декларації прав людини і громадянина», тому що «громадянин Бонапарт» не вважав за доцільне згадувати в цьому документі свободу й братерство. Але Конституція 1799 р. гарантувала буржуазії й селянству власність, отриману в роки революції в результаті конфіскацій і розподілів дворянського майна.

У країні створювалися відразу *чотири органи влади*: *Трибунат*, *Законодавчі збори*, *Сенат* і *Державна рада*. Два перших були палатами нового парламенту, що не мав реальної сили. Незабаром законодавча галузь влади перетворилася в безмовний інструмент затвердження законів, написаних Наполеоном.

Сенат, що складався з 80 чоловік, був покликаний стежити за дотриманням конституції, але на практиці також перетворився в знаряддя першого консула.

Всі виконавчі функції опинилися в руках *Державної ради*, яку очолив сам Наполеон Бонапарт. Таким чином, вся повнота влади перебувала в руках першого консула, що обирався на 10 років. Наполеон Бонапарт зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою й зовнішньою політикою. Два інших консули – Е. Сієєс і Р. Дюко – мали тільки дорадчі голоси.

Отже, *Наполеон Бонапарт практично покінчив з парламентським режимом* навіть у тому урізаному вигляді, в якому він існував при Директорії.

Місцеве самоврядування було знищено. З 1800 р. на чолі департаментів були поставлені *префекти* – ставленики першого консула. Мери міст і члени муніципальних рад міст і комун призначалися префектом. Вся Франція була підпорядкована строго централізованому адміністративному апарату, на чолі якого був Наполеон.

У серпні **1802 р.** був проведений плебісцит (всенародне голосування), що довічно *закріпив за Наполеоном Бонапартом посаду першого консула*, надав йому право затверджувати мирні договори й навіть призначати собі спадкоємця.

1.3. Конкордат

Конкордат (від лат. concordatum – угода) – *договір* між Папою Римським як главою католицької церкви і певною державою, що *регулює правовий стан католицької церкви в даній державі* та її відносини з папським престолом.

У релігії Наполеон Бонапарт бачив важливий засіб зміцнення своєї влади. У липні 1801 р. він уклав конкордат з Папою Римським Пієм VII.

Католицтво оголошувалося «релігією більшості французів». Папа визнавав розпродані церковні землі власністю їхніх нових власників. Держава виплачувала духовенству платню. Церковні будинки поверталися католицькій церкві. Архієпископи призначалися французьким урядом і потім затверджувалися Папою. Католицьке духовенство мало підтримувати владу консулів.

Незабаром по всій Франції священники читали проповіді, в яких говорилося, що Наполеона Бонапарта на чолі держави поставив сам Бог.

2. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ІМПЕРІЇ

2.1. Встановлення імперії

«Нові багатії» боялися реставрації монархії, що могла позбавити їх власності, набутої в роки революції. Вони вимагали проголосити Наполеона імператором. Це підтримували й селяни, що купили землі емігрантів.

Союз із Папою перший консул використав для утвердження у Франції монархії. Як у свій час Карл Великий, Наполеон Бонапарт вирішив прийняти імператорську корону. В країні вже не було кому протестувати проти цього відкритого попряння революційних і республіканських ідей. У травні **1804 р.** указом Сенату Наполеон Бонапарт був проголошений «імператором французів».

Імперія (від лат. imperium – влада) – 1) *держава, що прагне до панування* в регіоні або світі, проводить агресивну зовнішню політику, прагне встановити контроль над іншими державами.

2) *монархічна держава*, глава якої, як правило, носить титул імператора.

Наполеон не поїхав у Рим для коронації, а викликав Папу до себе в Париж. Помазання він прийняв 2 грудня 1804 р. У кульмінаційний момент церемонії Бонапарт вихопив з рук понтифіка корону й сам поклав її собі на голову, після чого поклав корону й на голову своєї дружини Ж. Богарне. Таким чином новий імператор підкреслював, що жадає одержати спадщину Карла Великого, тобто стати імператором усього Заходу. Францію ще продовжували називати республікою, але з 1808 р. слово «республіка» було замінено словом «імперія». Фактично ж Франція стала імперією ще в 1802 р., коли Наполеон був проголошений довічним консулом і зосередив у своїх руках всю поаноту виконавчої влади. За своїм змістом це була *буржуазна монархія*.

Коронація Наполеона Бонапарта (Картина Давида, 1805-1807 рр.)

2.2. Особливості внутрішньої політики Наполеона в 1799–1812 рр.

а) Політика стосовно великих власників та емігрантів. «**Нове дворянство**». Наполеонівський режим захищав та охороняв той перерозподіл власності, що відбувся в роки революції. Наполеон «відкрив двері» у країну емігрантам, які відмовилися від підтримки монархії Бурбонів і були готові служити йому. Деяким із них були повернуті непродані маєтки.

Бонапарт прагнув створити «**нове дворянство**» як опору своєї влади. У 1802 р. перший консул заснував «Почесний легіон», до якого увійшли найбагатші люди – по 600 чоловік від кожного департаменту. Згодом членом «Легіону» можна було стати за особливі заслуги перед Францією. Головними складовими наполеонівського «нового дворянства» стали генерали, сенатори, архієпископи й люди, що розбагатіли під час революції. Родичі Наполеона і його найближчі соратники одержували титули принців, князів, графів і т.ін.

б) **Підтримка розвитку промисловості.** У 1800 р. був заснований Французький банк і здійснені заходи щодо зміцнення нової грошової одиниці – франка. Для розвитку промисловості імператор не шкодував на урядові замовлення й державні субсидії. Підприємства, що виготовляли продукцію на експорт, одержували премії. Уряд захищав внутрішній ринок від іноземної, у першу чергу британської конкуренції. Були скорочені прямі податки.

в) **Особливості внутрішньої політики.** В основі внутрішньої політики Наполеона Бонапарта було створення максимально **централізованої системи влади**. Департаменти очолили призначені першим консулом префекти, округи – субпрефекти, а міста – мери, що призначалися урядом.

Заборонялися публічні збори й маніфестації, установлювалася **жорстка цензура над пресою**. У січні 1800 р. Наполеон заборонив «на період війни» 60 паризьких газет і журналів. 13 видань, які продовжували з'являтися, були під-

леглі міністрові поліції з попередженням про закриття, якщо на їхніх сторінках буде критикуватися устрій країни, влада, армія тощо. З літератури, театру, викладання в школах вилучалося все, що нагадувало про революцію та її діячів.

При міністерстві поліції, яке очолював Ж. Фуше, була створена розгалужена система політичного розшуку й шпигунства.

З переходом Франції до імперії суспільство набуло стабільності, але втратило всі основні демократичні завоювання революції.

3. КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА

Правління Наполеона Бонапарта було відзначено розробкою **нових норм права**, які юридично закріплювали його особисту владу, напрямки внутрішньої політики, нові соціально-економічні й політичні відносини в державі. Прийняті закони називаються *«Кодексами Наполеона»* (кодекс – звід законів).

Громадянський кодекс (виданий у 1804 р.) включав кращі положення правових систем різних епох: проголосив рівність громадян перед законом, недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті тощо. У ньому закріплювалася буржуазна модель майнових відносин, спадкоємного права, становище дружини стосовно свого чоловіка, найманого робітника – стосовно роботодавця. Важливе місце в документі займали статті, що охороняли приватну власність. Кодекс закріплював принцип свободи приватного підприємництва.

Свідчать документи. Із Громадянського кодексу (витяг)

«Ст. 544. Власність є правом користуватися або розпоряджатися речами...

Ст. 546. Власність на річ як рухому, так і нерухому, надає право на все, що ця річ робить, і на те, що природно або штучно з'єднується із цією річчю...»

Як Ви думаєте, чи існує зв'язок між захистом приватної власності й наявністю демократії у державі?

За принципами **сімейного права** окремі статті кодексу підкреслювали рівність чоловіка й дружини, у цілому чоловік займав у родині пануюче положення: «чоловік зобов'язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина – виявляти слухняність чоловікові». Чоловік мав право визначати місце проживання для родини, дружина мала слідувати за своїм чоловіком. Майно дружини розглядалося як власність чоловіка; дружина й діти не мали майнових прав. Але в цілому норми сімейного права мали прогресивне значення: кодекс увів громадянський шлюб і дозволив розлучення.

У 1807 р. був прийнятий спеціальний **Торговельний кодекс**, в якому відбиті положення щодо комерсантів, торговельних товариств, розподілу майна тощо. Багато статей цього кодексу були присвячені питанням міжнародної торгівлі, регулюванню порядку банкрутства, діяльності торговельних судів.

У **Кримінальному кодексі** (1810 р.) проводилася ідея рівності людей перед карним законом, визначалося коло покарань, вводилися чіткі критерії злочину. Особливо підкреслювалося, що злочинами є діяння, які заборонені законом. У той же час Кримінальний кодекс увів скасовані революцією покарання батоком, таврування залізом і зберіг смертну кару.

4. ВІЙНИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

4.1. Характер і цілі наполеонівських війн

У роки Консульства (1799–1804 рр.) та Імперії (1804–1814, 1815 рр.) війни наполеонівської Франції мали *агресивний і загарбницький характер*.

На межі XVIII–XIX ст. Франція була найпотужнішою у військовому відношенні державою Європи. Вона мала першокласну армію, що формувалася на основі загальної військової повинності. Французька артилерія й стрілецька зброя за своїми бойовими якостями були поза конкуренцією. На командні пости в армії висувалися найбільш здібні офіцери й генерали. Наполеон розвинув і удосконалив теорію ведення війни за допомогою масових армій.

4.2. Склад і цілі третьої антифранцузької коаліції

Після перемог французьких військ над другою коаліцією влада Наполеона Бонапарта поширилася практично на всю Італію, багато німецьких держав, територію Голландії. У 1803 р. Наполеон Бонапарт відновив війну з Великою Британією й почав підготовку до вторгнення на Британські острови.

Влітку 1805 р. була створена *третья антифранцузька коаліція*, до складу якої увійшли Велика Британія, Росія, Австрія, Швеція, Неаполітанське королівство. Коаліція могла виставити понад 500 тис. солдат. Її метою було вигнання французьких військ з Німеччини, Італії, Швейцарії, Голландії й реставрація монархічних режимів. Наполеон Бонапарт назвав третю коаліцію «черговим союзом, витканим Англією із золота й ненависті», та заявив, що «третьою коаліцією чекає доля перших двох», які впали «під чоботами солдатів Франції».

4.3. Трафальгарський бій

Наполеон виношував ідею вторгнення на територію Великої Британії – головного свого суперника на шляху до світового панування. Імператор навіть розглядав ідеї використання повітряних куль або морських суден, які віддалено нагадували сучасні підводні човни. Водночас він ясно усвідомлював, що перемогти Британію можна тільки розгромивши її могутній морський флот.

У морському бою в **жовтні 1805 р.** біля мису Трафальгар, південніше Кадіса (Іспанія), об'єднаний франко-іспанський флот під командуванням адмірала *П'єра Шарля де Вільньова* зустрівся з британським флотом адмірала *Гораціо Нельсона*. Коли французькі кораблі вишикувалися своєрідним півмісяцем, Нельсон уперше застосував нову тактику – розставив свої кораблі в колону по два і спрямував її перпендикулярно до центральної частини розташування кораблів супротивника. Британці розірвали лави ворожих кораблів

Вице-адмірал Нельсон

у центрі, а потім уже розправилися із двома половинами окремо. Врятувалася лише третина ескадри Вільньова, а сам французький адмірал був полонений.

Велика Британія стала морською володаркою світу. Горацио Нельсон був смертельно поранений у своєму 140-му бою на флагманському кораблі «Вікторія».

Трафальгарський бій був останнім в історії великим військовим зіткненням кораблів-вітрильників.

4.4. Аустерліцька битва

На суші події розвивалися по-іншому. Наполеон Бонапарт стрімко перекинув свої війська з території Франції за Рейн і змусив капітулювати австрійську армію поблизу фортеці Ульм. У листопаді 1805 р. французька армія захопила Відень.

Тим часом російські війська й залишки австрійської армії об'єдналися в Чехії. Біля селища Аустерліц у запеклому бою зустрілися наполеонівські війська й об'єднана російсько-австрійська армія під командуванням *Михайла Кутузова*. Цей бій одержав назву *«битви трьох імператорів»*. Російський імператор *Олександр I* вирішив дати бій за австрійським планом, складеним із серйозними помилками, відхиливши пораду М. Кутузова не розпочинати бою до прибуття підкріплень.

2 грудня 1805 р. Наполеон, маючи меншу за чисельністю армію, завдав нищівного удару по союзній армії. Бездарне командування з боку окремих генералів призвело до того, що частина російських військ опинилася на тонкій кризі великого ставка, який Бонапарт наказав обстріляти ядрами. Багато російських воїнів знайшли свою смерть у його холодних водах.

Під Аустерліцем союзні війська втратили 27 тис. чоловік, з них росіян – 21 тис. Втрати французів склали 12 тис. чоловік убитими. Багато солдатів союзників здалися в полон. Ледь уник його поранений М. Кутузов. У полоні міг опинитися й сам імператор Олександр. У паніці він був покинутий свитою і якийсь час залишався на полі бою лише з особистим медиком і двома козаками. Самодержець плакав, втративши самовладання. У паніці втівав двір австрійського імператора Франца на чолі із самим монархом.

Третя коаліція розпалася. Австрійський імператор 26 грудня 1805 р. уклав з Бонапартом Пресбурзький мирний договір, за яким поступився Франції значною частиною своїх володінь в Італії. Австрія виплатила Франції контрибуцію в розмірі 85 млн. франків. Аустерліц зумовив розпад Священної Римської імперії німецьких націй у серпні 1806 р. Тоді ж Наполеон об'єднав 16 німецьких держав у *Рейнський союз*, який сам і очолив.

Битва під Аустерліцем

4.5. Війна із четвертою коаліцією

Розгромивши Австрію, Наполеон спрямував удар на Пруссію. У липні 1806 р. між Росією й Пруссією був підписаний союзний договір, що поклав початок формуванню **четвертої коаліції**. До союзників приєдналися Велика Британія, Швеція й Саксонія. Але в жовтні 1806 р. одночасно під **Єною** й **Ауерштедтом** сили пруської армії були розбиті. Пруські фортеці здавалися одна за іншою. Пруський король разом з урядом утік у Східну Пруссію.

4.6. Континентальна блокада

У жовтні 1806 р. Наполеон вступив з військами в Берлін, де підписав декрет про континентальну блокаду Великої Британії. Цей декрет забороняв всім залежним від Франції державам торгувати з цією країною. Всі виявлені британські товари підлягали конфіскації. Бонапарт наказав конфіскувати всі нейтральні судна, що заходили в порти Великої Британії та її колонії.

Усунення британської конкуренції, насамперед, дало імпульс розвитку торгівлі й промисловості на європейському континенті. Франція одержала нові ринки на Сицилії та в Іспанії й істотно розширила своє текстильне виробництво.

Однак намір Наполеона закрити для британської торгівлі весь європейський континент зазнав невдачі. Британські товари потрапляли туди через Піренейський півострів, через Балкани й північнонімецьке узбережжя. Розвивалася контрабандна торгівля. Проти блокади виступили європейські торговці. Росло невдоволення й у самій Франції через скорочення імпорту колоніальних товарів, у тому числі цукру й кави. Велика Британія зі свого боку оголосила блокаду портам Франції та її васалів (контрблокада).

4.7. Воєнні дії в Польщі й Східній Пруссії. Тільзйтський мир

На допомогу Пруссії поспішала Росія. Російські війська рушили в Польщу й Східну Пруссію. Причин для такого кроку було чимало. Крім союзних

зобов'язань, були й побоювання за свої польські володіння, бо Наполеон на-
тяжав полякам на відновлення їхнього королівства, розділеного ще наприкінці
XVIII ст.; і близькість французів до російських кордонів; і не вигідна для Росії
блокада Великої Британії.

а) Бої в Східній Пруссії. У лютому 1807 р. у *Прейсіу-Ейлау* в Східній
Пруссії відбувся один із найбільш кровопролитних боїв у ході наполеонівських
війн. Обидві армії зазнали величезних втрат, однак російська армія втрималася.
Вперше Наполеону Бонапарту не вдалося здобути перемогу, але в червні, у
битві біля *Фрідланда*, російська армія зазнала поразки й відійшла за р. Німан.

б) Обстановка перед підписанням мирного договору. У *Росії* вичерпува-
лися військові й людські ресурси, допомога від Великої Британії не надходила.
З іншого боку, *Франція* втратила свій наступальний потенціал. Сил для масш-
табної війни з Росією явно не вистачало. Загрозу для Франції становила, як і
раніше, Австрія, що відновлювала сили після поразок і жадала реваншу.

Командування російських військ запросило перемир'я. 25 червня 1807 р.
відбулася зустріч між Олександром I і Наполеоном у м. Тільзіт (нині м. Советськ
Калінінградської області Росії). Для переговорів посередині р. Німан був побу-
дований пліт, на якому перебував зведений для цієї зустрічі намет. Переговори
відбувалися щодня, й 8 липня 1807 р. був підписаний *Тільзітський мир*.

в) Умови Тільзітського миру. Франція з польських володінь Пруссії ство-
рила залежне Герцогство Варшавське. Данціг (Гданьск) оголошувався «віль-
ним містом». На Пруссію була накладена контрибуція, вона втратила території
на захід від р. Ельби. Франція значно зміцнила свій вплив у Західній Європі.

**Погляд дослідника. З книги історика А. Манфреда «Наполеон Бо-
напарт». Про політику Наполеона Бонапарта в польських землях**
«Серед кріпосного селянства пруської Польщі під впливом вільних громадян –
солдатів французької армії – стали з'являтися ознаки руху проти поміщиків.
...Завдяки воскреслим надіям на звільнення Польщі від пруського... й від
австрійського панування при перспективі «возз'єднання» Литви, Білорусії й
України французьку армію приймали в Польщі з розкритими обіймами. У
Познані маршалові Даву влаштували тріумфальний прийом...»

Чому поляки із захватом зустрічали французьку армію?

Росія зобов'язалася вийти з антифранцузької коаліції, визнавала відокрем-
лення від Пруссії значної частини земель, хоча домоглася збереження її дер-
жавної самостійності. Олександр I визнавав зміни, зроблені Наполеоном I у
Європі, обіцяв посередництво між Францією й Великою Британією в питанні
про мир. Росія прийняла зобов'язання припинити війну з Туреччиною, вивести
війська з Молдавії й Валахії. Між Наполеоном Бонапартом й Олександром I
був також укладений таємний договір, за яким Росія приєднувалася до конти-
нентальної блокади Великої Британії й зберігала свій вплив у Східній Європі.

5. ВТОРГНЕННЯ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬК В ІСПАНІЮ Й ПОРТУГАЛІЮ. ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

5.1. Вторгнення французьких військ на Піренейський півострів

У 1807 р. за підтримки Іспанії Бонапарт зажадав від *Португалії*, щоб вона приєдналася до континентальної блокади. В Лісабоні не погоджувалися на це, тому між Наполеоном й Іспанією була підписана угода про завоювання й розподіл Португалії з її колоніями. Влада Іспанії погодилася на прохід до Португалії французької армії. Однак на боці Португалії виступила Британія, що ввела свої війська на територію цієї країни, і вторгнення французів було відбито.

У 1808 р. французькі війська вдерлись в *Іспанію*. Наполеон призначив королем свого брата Жозефа. Однак в Іспанії почалася визвольна війна, яку підтримала Британія. Франція була змушена послати в цю країну війська.

5.2. Загострення обстановки в Європі. Війна з Австрією

Значно *погіршилися відносини Франції й Росії*. Російські поміщики й купці були незадоволені континентальною блокадою, що розоряла їх внаслідок згортання торгівлі з Великою Британією. Французький уряд підбурював до воєнних дій проти Росії Іран, Туреччину й Швецію. У цій ситуації Росія не хотіла послаблення Австрії й бачила в ній противагу наполеонівській Франції.

У 1809 р. Австрія й Велика Британія уклали союз і створили *п'яту анти-французьку коаліцію*, але Наполеону вдалося завдати поразки австрійській армії. У жовтні 1809 р. між Францією й Австрією був підписаний *Шенбрунський мирний договір*. Австрія втрачала величезну територію й вихід до Адріатичного моря й зобов'язувалася приєднатися до континентальної блокади, обмежити свою армію до 150 тис. чоловік, сплатити Франції контрибуцію.

 Після розгрому основних сил п'ятої коаліції могутність наполеонівської імперії досягла своєї кульмінації.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Визначте особливості внутрішньої політики Наполеона в 1799–1812 рр.
2. Назвіть характер і цілі наполеонівських війн.
3. Розкажіть про хід і підсумки боїв під Аустерліцем і Трафальгаром.
4. Визначте основні цілі континентальної блокади. Чому Франції не вдалося досягти запланованих результатів?
5. Чому Росія прийшла на допомогу Пруссії в 1806–1807 рр.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть країни третьої, четвертої, п'ятої антифранцузьких коаліцій.
2. Назвіть основні положення Громадянського кодексу Наполеона.

3. Які зміни в житті суспільства й держави відбили Кодекси Наполеона?
4. Назвіть положення Тільзйтського та Шенбрунського мирних договорів.
5. Порівняйте наполеонівську монархію з монархією Людовика XVI.

III. Для обговорення в групі

1. «Моя справжня слава, – говорив Наполеон на острові Святої Єлени, – не в тому, що я виграв сотні боїв... Але те, що ...буде жити вічно, – це мій Громадянський кодекс». Громадянський кодекс, яким імператор пишався, надовго пережив його ініціатора. Як Ви думаєте, чому?
2. У свій час великий німецький композитор Л. ван Бетховен захоплювався Наполеоном і присвятив йому «Героїчну симфонію». Коли Бетховен довідався, що громадянин Бонапарт став імператором, він порвав свою присвяту. Як Ви думаєте, чим можна пояснити цей вчинок геніального композитора?
3. Гасло революції «Свобода, рівність, братерство!» за Наполеона було замінено гаслом «Власність, свобода, рівність!». У чому був зміст такої заміни?
4. Після підписання Тільзйтського миру Наполеон Бонапарт заявив: «Тепер я можу все». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у ці слова?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Дайте визначення понять: «імперія», «конкордат», «коаліція».
2. Які географічні назви пов'язані з боями під час наполеонівських війн: Прейсіш-Ейлау, Гданськ, Портсмут, Трафальгар, Фрідланд, Єна, Зальцбург?

V. Творчі завдання

Наполеону належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

«Для того, щоб володіти світом, немає інших секретів, окрім того, щоб стати сильним; сила не знає ані помилок, ані ілюзій»;

«Домагайтеся успіху; я думаю про людей тільки за результатами їхніх дій»;

«Є два важелі, якими можна спонукати людей, – страх й особистий інтерес»;

«Серце державної людини має знаходитися в її голові»;

«Якщо хочеш зберегти за собою хоч якусь перевагу, треба міняти воєнну тактику кожні десять років»;

«Я більше боюся трьох газет, ніж ста тисяч багнетів».

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Наполеона.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1802 р.....Наполеон обраний першим консулом

1804 р.....Наполеон став імператором Франції

1804 р.....прийнято Громадянський кодекс

жовтень 1805 р.Трафальгарський бій

2 грудня 1805 р.Аустерліцька битва

§4. Падіння першої імперії у Франції

1. РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Для *завоювання світового панування* Наполеону необхідно було розгромити великі держави і, насамперед, Велику Британію й Росію.

1.1. Загострення відносин між Францією й Росією

Умови Тільзйтського договору не дотримувалися. Наполеон підбурював Туреччину й Іран до війни з Росією. Континентальна блокада та скорочення вивозу у Британію хліба, лісу, прядива, сала розоряло російських поміщиків і купців. У 1810 р. збільшилося мито на ввезення в Росію французьких товарів.

Каменем спотикання у відносинах між двома імперіями було так зване *«польське питання»*. У 1809 р., після розгрому Австрії, Наполеон повернув Герцогству Варшавському польські землі, захоплені раніше австрійцями. У самому Великому герцогстві ще з 1807 р. діяла конституція, яка скасувала кріпосне право й відновила Сейм. Олександр I розглядав сам факт відродження Польської держави як небезпеку для своєї влади в Білорусії, оскільки місцева шляхта з надією дивилася на Захід, сподіваючись, що французька армія принесе на ці землі волю. У грудні 1809 р. у Петербурзі була підписана російсько-французька конвенція, що забороняла відродження Речі Посполитої, але Бонапарт відмовився ратифікувати цей документ.

У жовтні 1811 р. Росія підписала з Пруссією таємний договір про спільний напад на Герцогство Варшавське. Ці плани не залишилися таємницею для Наполеона, який увів у герцогство армійський корпус для відсічі можливому російсько-пруському нападу. Наприкінці 1811 р. Наполеон остаточно переконався в необхідності випереджального удару по Росії.

1.2. Підготовка Наполеона Бонапарта до війни з Росією

Наполеон уникав війни на два фронти. Імператор розпочав підготовку війни з Росією, після розгрому якої він мав намір розправитися з Великою Британією. Він створив величезну армію (понад 600 тис. чоловік), причому більше половини її становили солдати з підкорених Францією країн – пруські, австрійські, саксонські, італійські, польські, іспанські й інші частини.

Наполеона планував розчленування Російської імперії, відторгнення її прибалтійських, польських і литовських земель і відродження Речі Посполитої. Південні області Росії Наполеон мав намір передати Туреччині й Ірану. У його планах був похід через Закавказзя в Індію, щоб там завдати поразки британцям.

1.3. Росія перед війною із Францією

Російській дипломатії вдалося трохи відтягнути початок військового зіткнення з Францією й створити більш сприятливу для Росії зовнішньополітичну обстановку в результаті укладання Бухарестського мирного договору з Туреччиною й секретного договору зі Швецією.

Росія довела чисельність своєї армії до 900 тис. чоловік. Але оскільки значна частина військ перебувала в Молдавії, Криму, Фінляндії, на Кавказі й у внутрішніх районах, на західних кордонах до червня 1812 р. вдалося зосередити лише близько 240 тис. чоловік. Ці сили входили до складу трьох армій.

- 1-а – генерала *Михайла Барклая-де-Толлі* – на петербурзькому напрямку;
- 2-а армія генерала *Петра Багратіона* прикривала московський напрямок;
- 3-я армія генерала *Олександра Тормасова* – київський напрямок.

1.4. Вторгнення наполеонівської армії в Росію

Наполеон напав на Росію без оголошення війни. Зосередивши на російському кордоні величезну армію чисельністю понад 440 тис. чоловік (інші війська розташовувалися в резерві між Віслою й Одером), **24 червня 1812 р.** він перейшов ріку Німан. Ядро його армії становили війська, що пізнали смак перемог у Європі, на чолі з кращими воєначальниками – маршалами *Мишелєм Неєм*, *Йоахімом Мюратом*, *Луї Даву* й іншими. Наполеон розраховував розгромити основні сили російської армії в генеральному бою ще поблизу кордону, а потім рушати на Москву й там продиктувати умови миру.

Імператор Олександр I, отримавши відомості про напад французької армії, віддав наказ про відступ російських військ від кордону. Загальної військової повинності в Росії не було. Олександр I видав маніфест, у якому він закликав створювати народне ополчення й узаконив партизанську війну, однак боротьба народу проти загарбників розгорталася й без вказівки зверху.

Російське командування зірвало стратегічний задум Наполеона. 1-а і 2-а армії, відступаючи, зуміли уникнути генерального бою і зберегти свої основні сили. В серпні обом російським арміям удалося з'єднатися неподалік від Смоленська. У *Смоленській битві* російські війська хоробро билися проти переважаючих сил супротивника, але змушені були залишити місто. Хоча дії М. Барклая-де-Толлі були виправданими з воєнно-стратегічної точки зору, безперервний відступ викликав загальне невдоволення в Росії. Деякі навіть обвинувачували полководця в зраді. Це змусило Олександра I призначити головнокомандувачем всіх діючих армій та ополчення популярного у військах генерала *Михайла Кутузова*. 17 серпня 1812 р. генерал прибув в армію й прийняв командування. Попереду був Бородинський бій.

1.5. Бородинський бій

Бородинський бій між російськими й французькими військами відбувся **7 вересня 1812 р.** у районі села Бородіно в 125 км на захід від Москви. *Ця битва стала вирішальною битвою війни 1812 р.*

Плани протиборчих сторін виглядали так:

- М. Кутузов прагнув завзятою обороною і нанесенням якомога більших втрат послабити французьку армію, зупинити її просування до Москви, одночасно зберегти боєздатність російських військ.

Михайло Кутузов
(Картина Р. Волкова)

Кутузов Михайло Іларіонович (1745–1813 рр.) – російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812 р.). Народився в Петербурзі в родині військового. Закінчив з відзнакою Дворянську артилерійську школу й був залишений при ній викладачем математики. У 1761 р. підвищений у прапорщики й призначений командиром роти Астраханського піхотного полку. Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких війн у другій половині XVIII ст. У 1790 р. взяв участь у штурмі Ізмаїла, отримавши високу оцінку О. Суворова. У 1805 р. командував об'єднаними збройними силами Росії й Австрії в боротьбі з Наполеоном Бонапартом. У 1806–1807 рр. – київський військовий губернатор. У 1811 р. – головнокомандувач російської армії в Молдавії. З серпня 1812 р. – головнокомандувач всіх армій та ополчень.

- Наполеон Бонапарт прагнув розгромити російську армію в генеральному бою. Маючи кількісну перевагу, він збирався прорвати центр російських позицій, обійти їхній лівий фланг і відрізати російській армії шляхи на Москву, щоб потім вступити в столицю Росії й примусити Олександра I капітулювати.

Генеральному бою передували бій за **Шевардінський редут**, у ході якого російські війська героїчно відбивали атаки супротивника. Цей бій дав можливість російським військам завершити оборонні роботи на основних позиціях.

7 вересня, побачивши сонце, що піднімалося, Наполеон вигукнув: «Ось воно, сонце Аустерліца!». Битва почалася. Після могутньої артпідготовки французькі війська атакували **Багратіонові флеші** (земляні укріплення з гарматами). Обстановка на полі бою змінювалася практично щогодинно.

Бородінський бій

У критичний момент французький імператор не наважився ввести в бій свій найнадійніший підрозділ – стару гвардію. Імператор сказав: «За вісімсот льє від Парижа я не можу ризикувати моїм останнім резервом». Французи завзято атакували, але розгромити російську армію їм не вдалося.

Продовжувати битву наступного дня М. Кутузов не став. Уночі російські війська покинули укріплення й відправилися через Москву на південь, не підпускаючи до себе на відстань пострілу французькі полки.

Бородінський бій закінчився. Російська армія нанесла супротивникові непоправні втрати – понад 58 тис. чоловік убитих. Бородіно позбавило непереможного до того французького полководця 40% його армії.

Великими були втрати й російської армії: понад 40 тис. чоловік убитих. Втім, російська армія зберегла боєздатність і рішучість продовжувати боротьбу.

1.6. Покидання Москви російськими військами

М. Кутузов зібрав у **Філях** (село поблизу Москви) Воєнну раду. Більшість генералів висловлювалися за новий бій, хоча вони й не були впевнені в його успішному результаті. Уважно вислухавши всіх, М. Кутузов оголосив своє рішення залишити Москву без бою. «Із втратою Москви, – сказав він, – не втрачена ще Росія... Але, якщо буде знищена армія, загине й Москва, й Росія». Виявивши величезну мужність і витримку, головнокомандувач взяв відповідальність за наслідки цього рішення на себе. Російські війська залишили місто.

Вступ військ Наполеона в Москву найменше нагадував тріумф – жителі покинули столицю, ніхто не зустрічав французького імператора. Незабаром у місті спалахнули пожежі, що знищили дві третини міста, у тому числі й продовольчі склади. У пожежі зникли безцінні реліквії стародавньої столиці. Армія ворога опинилася на межі голоду. Французи вешталися по спустошених вулицях, вривалися в уцілілі будинки й садиби, грабували населення.

Перебуваючи в Москві, Наполеон гадав, що він виграв війну. Однак, не дочекавшись російських послів із пропозицією миру, гордий завойовник змушений був сам звернутися із запитами до М. Кутузова й Олександра І. М. Кутузов відповідав ухильно, посилаючись на відсутність повноважень. Командування армії було рішуче налаштовано проти переговорів про мир, а оточення російського імператора наполягало на укладанні угоди із Наполеоном. Однак за умов напружених відносин між двором та армією та з огляду на зростання патріотичних настроїв у суспільстві, Олександр І відмовився від переговорів.

1.7. Відступ і розгром армії Наполеона Бонапарта

Поки Бонапарт залишався в бездіяльності в Москві, М. Кутузов розташував свою армію на південному заході від столиці, що не давало французам можливості рухатися на південь. План полягав у тому, щоб змусити французів відступати з Москви по розореній Смоленській дорозі; оточити його війська між Дніпром, Березиною й Двіною та тоді вже завдати головного удару по ворогу.

Переконавшись, що миру в Москві він не дочекається, Наполеон змушений був прийняти рішення про відступ. Він мав намір зробити марш на Калугу й Тулу, захопити там російські військові бази, а потім відвести свої війська в Білорусію й Литву на зимові квартири, щоб наступного року зі свіжими силами відновити воєнні дії. Однак М. Кутузов перехопив ініціативу, перейшов у наступ і розбив корпус І. Мюрата. Після отриманої звістки про поразку, 19 жовтня Наполеон вивів свою 110-тисячну армію з Москви й рушив у південному напрямку.

Спроба Бонапарта пробитися в південні райони країни закінчилась невдачею. Російські війська перекрили шлях супротивникові біля *Малоярославця*, де зав'язався запеклий бій. Місто вісім разів переходило з рук у руки, та на решті французькі війська були відкинуті від нього. Наполеон був змушений повернути на розорену ним же *Смоленську дорогу*, як і планував М. Кутузов.

Від Березини до Неману. Переслідування французів російською армією

Погляд сучасника. Зі спогадів французького генерала А. Г. Жюміні про розлад у наполеонівській армії:

«У тих окремих бандах, які входили в Смоленськ, важко було визнати армію. Триденного морозу, навіть не дуже сильного дотепер, було досить, щоб дезорганізувати частину армії. Вже було кинуте 200 гармат за браком запряжених коней... Командири були змушені допускати відходи солдат від своїх команд на пошуки продовольства. Кожен солдат, що вийшов з рядів, якщо він не попадав у руки козаків, був уже не в змозі нагнати свою частину...».

Великих втрат зазнали французькі війська у боях *під Вязьмою* й поблизу *села Красного*. Відступаючі частини наполеонівської армії, що розтягнулися на багато десятків кілометрів, зазнавали безперервних ударів російських військ і партизан. Народ Російської імперії піднявся на *Вітчизняну війну* проти загарбників. «Палиця народної війни» – напади партизанських загонів, що склалися переважно із селян, міщан, добивала завойовників.

Почалися морози. Погано одягнені й голодні солдати наполеонівської армії губили свою боєздатність. Через нестачу фуражу почався масовий падіж коней, що змушував супротивника кидати свою артилерію. Розв'язка наступила в битві *на річці Березина*. Наполеону пощастило переправитися через річку, але з катастрофічними втратами: у цьому бою французький головнокомандувач втратив 29 тис. чоловік і весь обоз. *Після цієї переправи «Велика армія» перестала існувати як організована бойова сила.*

Згодом, перебуваючи у Вільно, Наполеон Бонапарт довідався про спробу республіканського перевороту в Парижі. Відчуваючи можливу втрату влади, Наполеон передав загальне командування військами І. Мюрату й виїхав у Париж. Повстання було жорстоко придушене, змовників стратили.

Тим часом залишки наполеонівської армії втікали до західних кордонів Росії. Через річку Німан переправилися тільки 20 тис. учасників «російського походу». *Плани Наполеона щодо завоювання світового панування були поховані в Росії.*

1.8. Завершення Вітчизняної війни 1812 р.

М. Кутузов привітав війська з перемогою над ворогом на території Росії й закликав їх «довершити поразку ворога на власних полях його». Олександр I видав Маніфест про закінчення Вітчизняної війни. Країну охопив патріотичний підйом.

2. БИТВА ПІД ЛЕЙПЦИГОМ

2.1. Створення нової армії

Повернувшись наприкінці 1812 р. у Париж, Наполеон Бонапарт негайно взявся за створення нової армії. Із Франції й залежних країн він брав людські ресурси, продовольство, фінанси. У короткий термін імператор призвав у військо всіх, кого тільки міг набрати, – понад 500 тис. чоловік, але співвідношення сил було для нього вже не таким сприятливим, як колись.

2.2. Утворення шостої коаліції

Після вигнання французьких військ з Росії, у січні 1813 р., розпочався *похід російських військ у Європу*. На продовженні війни з Наполеоном наполягав Олександр I. Кутузову, що не хотів вести війну за межами Росії, довелося поступитися, але вже у квітні 1813 р. полководець помер.

У 1813 р. проти Франції утворилася нова, *шоста коаліція*, до складу якої ввійшли Росія, Велика Британія, Пруссія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія.

Наполеон квапився завдати удару по російській й прусській арміях до того, як вони одержать підкріплення, і поки німецькі союзники по Рейнському союзу ще зберігали йому вірність. У травні 1813 р. Бонапарту вдалося завдати поразки союзникам у битвах під Лютценом і Бауценом, але резервів для продовження наступу в нього вже не було. Протиборчі сторони були змушені в червні укласти перемир'я з метою виграти час.

Однак незабаром *співвідношення сил змінилося*. Улітку 1813 р. Британія й Швеція оголосили війну Франції. Міністр закордонних справ Австрії Клеменс

Меттерніх запропонував Франції відмовитися від завойованих територій, але Наполеон відхилив усі умови. У серпні 1813 р. Австрія приєдналася до коаліції. Тепер загальна кількість військ союзників склала понад 1 млн. чоловік.

У серпні **під Дрезденом** відбулася велика битва, у якій Наполеон, незважаючи на чисельну перевагу супротивника, здобув перемогу. Поразка під Дрезденом загрожувала розвалом коаліції. Але ця небезпека відпала після того, як у бою при Кульмі були розгромлені війська наполеонівського генерала Вандамма. У вересні учасники коаліції підписали Теплицький договір про продовження боротьби з Бонапартом до остаточного знищення.

2.3. «Битва народів»

16–19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася вирішальна битва, в якій брало участь з обох боків понад півмільйона чоловік. Французькій армії протистояли об'єднані війська Росії, Пруссії, Швеції й Австрії. Запеклий і кровопролитний бій ввійшов в історію під назвою **«битва народів»**. Армія Наполеона зазнала нищівної поразки й почала поспішно відступати. Однак Бонапарту вдалося уникнути повного розгрому, й він відвів залишки своєї армії за Рейн.

Результатом перемоги союзників стали розпуск Рейнського союзу, ліквідація Вестфальського королівства, ряду залежних від Франції німецьких герцогств. Вся Німеччина повстала проти завойовників. Закінчилося французьке панування в Голландії. Французька армія змушена була відступити до Франції.

Битва під Лейпцигом (Картина А.І. Заурвейда, XIX ст.)

3. «СТО ДНІВ». БИТВА ПІД ВАТЕРЛОО

3.1. Вступ союзних військ на територію Франції

Наприкінці 1813 р. об'єднані війська союзників, що нараховували понад 450 тис. чоловік, форсували Рейн і вступили на територію Франції. Незважаючи на те, що Наполеон мав усього 160 тис. солдат, він наніс низку поразок союз-

ним арміям. Коаліція запропонувала Наполеону укласти мир на умовах збереження французьких кордонів 1792 р., але Бонапарт відмовився. На початку 1814 р. він програв бої при Ліоні й Арсі-сюр-Об. Війська союзників рушили на Париж і 31 березня, після нетривалого бою, вступили в столицю Франції.

Прихильники скинутої династії **Бурбонів**, підбадьорені присутністю величезної армії коаліції, підняли голову. За ініціативи колишнього наполеонівського міністра **Ш. М. Талейрана** й інших високопосадовців, що перейшли на бік роялістів, Сенат ухвалив рішення позбавити влади Наполеона Бонапарта.

Вони проголосили королем **Людівика XVIII**, брата страченого в 1793 р. Людівика XVI (Людівиком XVII у роялістів вважався померлий незабаром після революції син Людівика XVI).

3.2. Зречення Наполеона Бонапарта

Наполеон відмовився від престолу на користь свого сина, але союзники

Людівік XVIII

не погодилися визнати права династії Бонапартів на престол. **6 квітня 1814 р.** вони примусили Наполеона Бонапарта остаточно зрестися трону, і в той же день Сенат призначив на трон Людівика XVIII.

Союзники вислали Наполеона на острів Ельба в Середземному морі, наданий йому в довічне володіння. Йому залишили титул імператора, але не Франції, а всього лише острова Ельба. У травні 1814 р., після заслання Наполеона, переможці-союзники уклали **Паризький мирний договір** з новим французьким королем. Франція позбавля-

лась усіх своїх завоювань, здійснених наприкінці XVIII – на початку XIX ст., її кордони встановлювалися відповідно до кордонів 1792 р.

3.3. Реставрація Бурбонів

Реставрація – відновлення скинутого суспільного ладу або династії.

Реставрація Бурбонів відбулася за допомогою військ європейських монархів. До Франції поверталися дворяни-емігранти, ворожі до революції та її завоювань. На вимогу Великої Британії, Австрії й тих французьких політичних діячів, які розуміли неможливість повернення до старих феодально-абсолютистських порядків, у 1814 р. Людівик XVIII обнародував **Хартію (конституцію)**. У країні був установлений режим **конституційної монархії**. У парламенті була запроваджена двопалатна система: членів Палати перів призначав король, Палата депутатів обиралася відповідно до майнового цензу. Закони розроблялися міністрами, які були відповідальні лише перед королем.

Втім, Громадянський кодекс і демократичні свободи були збережені. Людовик XVIII змушений був визнати і зміни в землеволодінні, що відбулися за роки революції й імперії, та погодитися зі скасуванням станових привілеїв.

Однак озлоблені аристократи прагнули повернути країну в дореволюційний режим. У колах колишніх емігрантів всерйоз обговорювалося питання про повернення попереднім власникам земельних володінь, конфіскованих у них під час революції, та відновлення феодальних повинностей.

3.4. «Сто днів»

Перебуваючи на о. Ельба, Наполеон тонко відчув, яку ненависть викликали дії аристократів, які намагалися відкинути Францію у минуле. Йому було відомо також про гострі протиріччя між країнами антифранцузької коаліції. З огляду на все це Бонапарт вирішив відновити боротьбу.

У березні 1815 р. Наполеон висадився на південному березі Франції з невеликим загonom у тисячу чоловік і з шістьма гарматами. Людовик XVIII направив проти нього 30-тисячну армію. Побачивши урядові війська, що стояли у нього на шляху, Наполеон наказав своєму загону опустити рушницю й, підійшовши на відстань пострілу, розстебнув свій сюртук і сказав: «Солдати, чи впізнаєте ви мене? Хто з вас хоче стріляти у свого імператора? Я стаю під ваші кулі». «Хай живе імператор!» – вигукнули солдати, і загін у повному складі перейшов на бік Бонапарта. Через три тижні, без жодного пострілу, він на чолі військ, які були вислані проти нього, але перейшли на його бік, вступив триумфатором у Париж. Незабаром Наполеон видав декрет про відновлення імперії.

Свідчать документи. Заголовки паризьких газет тих днів:

«Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан» – «Людожер іде до Грассу» – «Узурпатор увійшов у Гренобль» – «Бонапарт зайняв Ліон» – «Наполеон наближається до Фонтенбло» – «Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі».

Як змінювався тон газетних заголовків залежно від наближення Наполеона до столиці? Про що це свідчило?

Наполеон виступив у ролі захисника революції. Імператор декларував прагнення виправити свої минулі помилки, дати Франції мир, вигнати аристократів, прийняти конституцію, обмеживши свої повноваження. Однак протриматися при владі йому вдалося тільки **«сто днів» (20 березня – 22 червня 1815 р.)**. Європейські держави прагнули перешкодити відновленню наполеонівської імперії. Утворилася нова, **сьома коаліція** європейських монархій у складі Великої Британії, Росії, Пруссії, Австрії, Швеції, Іспанії та інших держав.

3.5. Битва під Ватерлоо

Союзники, що мали величезну перевагу в живій силі й озброєнні, не забарилися розпочати нову війну. Французька армія ввійшла на територію Бельгії й у двох боях розгромила пруссів і британців. **18 червня 1815 р.** Наполеон атакував

головні сили британців, що закріпилися поблизу бельгійського селища **Ватерлоо**. Французи вже майже зламали опір британських військ під командуванням фельдмаршала Артура Веллінгтона, коли на поле бою прибула прусська армія фельдмаршала Гебхарда фон Блюхера. Французькі війська були розгромлені. Вся імператорська гвардія була знищена. До кордонів Франції наближалися сотні тисяч військ союзників. Незабаром вони знову вступили в Париж.

22 червня 1815 р. Бонапарт **удруге відрікся** від престолу. У Франції знову утвердилися Бурбони. Наполеон не зміг виїхати до Америки внаслідок блокади берегів Франції британською ескадрою і був змушений здатися англійцям. Колишній імператор був засланий на острів Святої Єлени, що належав Великій Британії. Там 5 травня 1821 р. Наполеон Бонапарт помер.

4. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ВНАСЛІДОК ВІДЕНЬСЬКОГО КОНГРЕСУ

4.1. Наростання протиріч між провідними державами Європи

Представники європейських держав (за винятком Туреччини) зібралися в столиці Австрії для вирішення питань відновлення у Європі феодальних порядків і монархій, скинутих у ході наполеонівських війн. Віденський конгрес (**вересень 1814 р. – червень 1815 р.**) зосередив свою увагу на новому територіальному устрої в Європі. Однак між його учасниками виникли протиріччя.

Росія прагнула приєднати до своєї території Велике герцогство Варшавське. Російський імператор пообіцяв відновити в Польщі місцеві закони й прийняти конституцію. Проти цього наміру рішуче виступали Велика Британія та Австрія. Прагнучи зберегти в Європі суперництво Австрії й Пруссії, які виконували б роль протизваги одне іншому, Росія підписала таємну угоду з Пруссією про передачу їй Саксонії. Проти російсько-пруського союзу виступили **Велика Британія, Австрія й Франція**, які в грудні 1814 р. підписали таємний договір про спільні дії проти Пруссії й Росії. Австрія прагнула посилити свій вплив на німецькі держави і була супротивником їхнього об'єднання.

4.2. Рішення Віденського конгресу

У березні 1815 р. робота конгресу була перервана звісткою про нову спробу Наполеона повернути владу. Однак, напередодні Ватерлоо, **9 червня 1815 р.** представниками Австрії, Великої Британії, Росії, Пруссії, Швеції й Португалії був підписаний головний документ конгресу – «Заключний генеральний акт». У наступні роки до нього приєдналися ще 33 європейські держави.

Основні положення «Заключного генерального акту»

Франція була зобов'язана відновити свої кордони, що існували до 1792 р.
Бельгія й Голландія об'єднувалися в Нідерландське королівство .
Італія була розділена, було відновлено Сардинське королівство (П'ємонт), до складу якого були включені Савоя, Ніцца й територія Генуезької республіки.

Австрія відмовилася від Австрійських Нідерландів (Бельгії) і замість них одержала Галичину й Далмацію, відновила свою владу у Венеції й Ломбардії.
Пруссія одержала майже половину території Саксонії, більшу частину Вестфалії, Рейнську область і Померанію.
Велика Британія отримала Мальту, Маврикій, Тринідад, Тобаго, Капську область у Африці, Цейлон, установила протекторат над Іонічними островами.
Росія приєднала Царство Польське, Фінляндію й Бессарабію.
Був створений Німецький союз у складі 34 держав й 4 вільних міст.
З 19 швейцарських кантонів була утворена Швейцарська конфедерація , що одержала гарантію «вічного нейтралітету».
Норвегія , що належала Данії – союзниці Наполеона, була приєднана до Швеції.

4.3. Підписання другого Паризького мирного договору

Другий Паризький мирний договір, підписаний 20 листопада 1815 р. представниками Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії із Францією, повернув кордони цієї держави до стану на 1790 р. Франція зобов'язалася повернути ряд прикордонних територій Нідерландам, Пруссії, Австрії, Швейцарії й Сардинії. Крім того, вона мала виплатити репарації в розмірі 700 млн. золотих франків, а її територію на 5 років окупували армії союзників. Підлягали поверненню всі художні й історичні цінності, вивезені з країн Європи Наполеоном під час його походів.

Віденський конгрес зафіксував нове співвідношення сил у Європі та сприяв реставрації монархій. Зберігалася роздробленість Італії й Німеччини. Найбільший вплив у Європі мали Велика Британія, Росія, Пруссія та Австрія.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були плани Наполеона перед війною з Росією?
2. Які були плани російського й французького командування перед Бородинським боєм? Яка роль цього бою у війні 1812 р.?
3. Чим можна пояснити крах Наполеона в Росії?
4. За яких обставин Наполеон прийшов до влади після вислання на о. Ельба?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні причини війни Франції й Росії.
2. Які події у Вітчизняній війні 1812 р. вплинули на її результат?
3. Які зміни відбулися у Франції після першої реставрації Бурбонів?
4. З якою метою був скликаний Віденський конгрес? Які основні рішення були прийняті під час його роботи?

III. Для обговорення в групі

1. Чим, на Ваш погляд, відрізнялася армія французів 1812 р. від армії часів Французької революції? Якими обставинами були викликані ці зміни?
2. Ш. М. Талейран говорив про Бурбонів: «Вони нічого не забули й нічому не навчилися». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у ці слова?
3. Після битви під Ватерлоо Наполеону пропонували озброїти ремісників і бідноту, створити з них численні загони Національної гвардії й установити диктатуру. Як Ви думаєте, чому Бонапарт відмовився це зробити?
5. На Віденському конгресі французький дипломат Ш. М. Талейран запропонував повернути всі держави до кордонів 1792 р., що існували до початку революційних війн. Хоча держави-переможниці прагнули до відновлення дореволюційних порядків, вони не прийняли цієї пропозиції. Як Ви думаєте, чому пропозиція Франції не була прийнята?
6. В сучасній Франції переможцем Бородинського бою вважають Наполеона. Як Ви думаєте, яка зі сторін здобула перемогу в цій битві?
7. Які події прискорили й зумовили крах наполеонівської імперії?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Виберіть географічні назви, пов'язані з поразками Наполеона у 1813–1815 рр. (Лейпциг, Аустерліц, Бородіно, Ватерлоо, Прейсіш-Ейлау, Трафальгар).
2. Поясніть терміни й поняття: «континентальна блокада», «сто днів».

V. Творчі завдання

Письменник Ю. Олеша писав: «Наполеон пережив свою епоху, однак приваблива сила його долі ще довго буде розбурхувати голови, бо вона є не чим іншим, як символом людського життя з її молодістю й устремлінням у майбутнє».

Як Ви думаєте, чи можна говорити про Наполеона як про особистість, яка багато в чому персоніфікувала свою епоху? Чому у наш час до його особи прикута загальна увага й навіть замилування великої кількості людей?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 24 червня 1812 р.вторгнення армії Наполеона в Росію
7 вересня 1812 р.Бородинський бій
16–19 жовтня 1813 р.бій під Лейпцигом
квітень 1814 р.перша реставрація Бурбонів
вересень 1814 р. – червень 1815 р.робота Віденського конгресу
20 березня – 22 червня 1815 р.«Сто днів» Наполеона I
18 червня 1815 р.битва під Ватерлоо

Тема 2. Європа в добу революцій 1848–1849 рр.

§5. Політичне становище в Європі після Віденського конгресу

1. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПЕРЕБУДОВИ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ВІДЕНЬСЬКОГО КОНГРЕСУ

Текст «Заключного генерального акту» Віденського конгресу ряснів фразами про «благо Європи» та «благо усього християнства». Насправді це був, як визначив тоді німецький публіцист Ф. Генц, «поділ між переможцями майна переможеного».

Система міжнародних відносин перебудовувалася на таких принципах:

- *відновлені кордони держав та їхній політичний устрій* за станом на 1792 р. визнавалися законними;
- *навколо Франції створюється спеціальний «бар'єр»*, що у випадку виникнення кризових ситуацій дозволив би ізолювати країну від інших держав;
- держави-учасники усіх антифранцузьких коаліцій отримували *компенсації* за їхню участь у боротьбі проти Наполеона Бонапарта;
- в Європі створювалася така *система політичної рівноваги*, що не дозволяла панувати будь-якій певній європейській державі.

2. УТВОРЕННЯ «СВЯЩЕННОГО СОЮЗУ»

Перемігши Французьку революцію й військову диктатуру Наполеона, європейські монархи перекроїли карту Європи та намагалися застрахувати себе й свої придбання від нових революцій і потрясінь. Із цією метою 26 вересня **1815 р.** у Парижі імператор Росії Олександр I, австрійський імператор Франц I і пруський король Фрідріх-Вільгельм III підписали договір про утворення «Священного союзу». Спочатку в нього ввійшли *правителі Росії, Австрії й Пруссії*, що зобов'язалися у випадку загрози кому-небудь «надавати один одному підкріплення й допомогу». Пізніше до «Священного союзу» приєдналася *Франція*. Фактично в його діяльності брала участь і *Велика Британія*, що формально не входила до складу «Священного союзу». У наступні роки до «Союзу» приєдналися майже всі європейські монархічні держави.

У підписаних державами-союзниками документах було заявлено, що монархи коаліції «формально обіцяли французькому королеві Людовику XVIII підтримати його зброєю проти будь-якої революційної спроби».

3. «СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ» У БОРОТЬБИ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

«Священний союз» був союзом монархій, які об'єдналися для спільної боротьби проти революційних виступів, де б вони не виникали.

В 1818 р. у м. Ахен відбувся *перший конгрес «Священного союзу»* (усього їх було чотири). У його роботі брали участь представники держав-засновників «Союзу» – Росії, Австрії й Пруссії, а також Великої Британії й Франції. Учасниками конгресу був відновлений союзний договір, спрямований проти змін у Франції, «що загрожував спокою й безпеці її сусідів». З іншого боку, Франція була прийнята до «Священного союзу», з країни достроково виводилися окупаційні війська. Також була прийнята декларація щодо підтримки «міжнародного права, спокою, віри й моральності...» Однак за категоричною вимогою представника Британії було встановлено, що втручання у внутрішні справи інших держав може здійснюватися тільки за їхнім проханням.

Революційні виступи в Іспанії, Неаполі й П'ємонті змусили монархів змінити це положення. У декларації конгресу «Священного союзу» у 1820 р. в Троппау було сформульовано, що будь-яка держава, усередині якої відбудеться революція, виключається з «Союзу», і жодні зміни в державному устрої, зроблені революційним шляхом, не будуть визнані «Священним союзом».

У січні 1821 р. робота конгресу була продовжена в м. Лайбах (Любляна). Незабаром прийшло повідомлення про революції в П'ємонті й про повстання в Греції проти турецького панування. Олександр I відмовив православним одновірцям грекам у допомозі, а австрійські війська із благословення «Священного союзу» розправилися з революційним рухом в Італії.

Згодом загострилися відносини між Великою Британією та Росією, Австрією й Пруссією. Значною мірою підірвала «Священний союз» і його спроба придушення національно-визвольного руху в Латинській Америці.

4. ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ РЕАКЦІЇ

 Політична реакція (франц. reaction від лат. «re» – проти й «action» – дія) – активний опір прогресу в суспільному житті з метою збереження й зміцнення старих порядків. Проявляється в переслідуванні інакомислячих, політичному терорі, придушенні всього прогресивного, політичному й економічному насильстві стосовно основної маси населення.

Свідчать факти

Наближені французького короля, члени його родини, що поверталися в 1814–1815 рр. з еміграції, дворяни й служителі церкви, не побоюючись більше Наполеона Бонапарта, вимагали «оковів, катів, страт», «приборкання» преси, передачі всієї системи шкільної освіти в руки духовенства. Реакціонери розправлялися з прихильниками колишнього імператора, а разом і з усіма прогресивними елементами. Був розстріляний один із найталановитіших воєначальників Франції маршал М. Ней. Понад 10 тис. офіцерів були звільнені з армії як неблагонадійні, близько ста тисяч осіб, що перебували на державній службі, залишилися без роботи з тих же мотивів.

Політична реакція панувала в *італійських державах*. Між ними й навіть окремими провінціями відновлювалися митні бар'єри; відроджувалася феодальна строка-тість мір, ваги, законодавства; на населення накладалися нові податки; відновлювалися релігійні ордени. У Папській області, немов у час середньовіччя, діяла церковна інквізиція, влаштовувалося публічне спалення книг.

В *Іспанії* після придушення революції в 1814 р. король Фердинанд VII відновив інквізицію й ліквідовані раніше монастирі, повернув у країну єзуїтів, повернув землі колишнім власникам, закрав ліберальні видання. Були заборонені публічні розваги, збори й мітинги.

Одним із ідеологів реакції був французький граф *Жозеф де Местр*, який вважав людину природженим рабом, вихваляв інквізицію. Революцію де Местр називав «сатанинською»; він закликав повернутися до середньовічних порядків.

Руйнівній силі революції протистоїть, вважав французький філософ і політичний діяч *Луї-Габріель Бональд*, система традицій; основи соціального порядку – релігія, абсолютна монархія, патріархальна родина.

Швейцарський публіцист *Л. Галлер* обґрунтував абсолютну владу монарха її божественним походженням і закликав підкорятися їй. Л. Галлер писав, що за установленим Богом природним законом сильний панує, слабший підкоряється. Суспільна нерівність виникає через природну нерівність людей. Всі ці й інші пропагандистські зусилля служили для придушення нових прогресивних ідей, які починали укорінюватися в суспільній свідомості народів Європи.

5. НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХИ В ЄВРОПІ

5.1. Спільні риси революцій

Революційні виступи 20-х рр. XIX ст. мали деякі спільні риси.

Ці виступи *були задумані й підготовлені таємними товариствами*, що склалися з представників буржуазії, інтелігенції, ліберальних дворян і військових.

У країнах Піренейського півострова та в італійських державах особливу роль у революціях відіграли *армії*.

В Іспанії, Португалії та італійських державах *буржуазія*, усе ще досить слабка та пов'язана із землею, *не була зацікавлена в глибоких соціальних перетвореннях*, виступала за компроміс з монархами й дворянством. Буржуазія й ліберальне дворянство у своїй більшості не могли й не бажали розгорнути широкий народний рух через страх втратити свою власність.

Фердинанд VII
(Портрет роботи Франсіско Гойя)

5.2. Революція в Іспанії (1820–1823 рр.)

а) Початок революції. У роки національно-визвольної боротьби проти наполеонівської Франції (1808–1814 рр.) іспанський народ чинив героїчний опір завойовникам. Після розгрому армії Бонапарта під Віторією (1813 р.) іспанський престол посів король Фердинанд VII. Новий монарх скасував дію Конституції 1812 р. і всі декрети кортесів, відновив владу феодалів і католицької церкви, інквізицію й став правити як абсолютний монарх.

Рафаель дель Рієго-і-Нуньєс

Поштовхом для початку революції в Іспанії послужила війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. 1 січня 1820 р. недалеко від Кадіса, на околицях якого були розквартировані війська, призначені для відправлення в Латинську Америку, почалося **повстання**, яке очолив підполковник **Рафаель дель Рієго-і-Нуньєс**. Незабаром до його загону приєдналися інші військові частини. Метою повсталих було відновлення Конституції 1812 р.

Звістка про повстання збудила всю країну. 6–7 березня народ вийшов на вулиці Мадрида. Фердинанд VII змушений був оголосити відновлення Конституції 1812 р., скликання кортесів, скасування інквізиції та призначив новий уряд, що складався з **поміrkованих лібералів** – **«модерадос»**.

Революція втягнула в політичне життя широкі кола міського населення. У 1820 р. створювалися «Патріотичні товариства», що підтримували прогресивні перетворення. У діяльності цих товариств, що згодом перетворилися на політичні клуби, брали участь підприємці, інтелігенція, військові, ремісники.

У містах формувалися загони національної міліції. Війська, які підняли повстання на півдні країни в січні 1820 р., увійшли до складу так званої «армії спостереження», покликаної захищати завоювання революції.

Найбільшим впливом в «армії спостереження», у національній міліції й «Патріотичних товариствах» користувалося ліве крило лібералів – **«запальні» («ексальтадос»)**. «Ексальтадос» вимагали рішучої боротьби проти прихильників абсолютизму й втілення в життя принципів Конституції 1812 р.

б) Перетворення 1820–1821 рр. Поміrkовані ліберали, що прийшли до влади, опиралися на підтримку ліберального дворянства й верхівки буржуазії. «Модерадос» здобули перемогу на виборах у кортеси, які відкрилися в Мадриді в червні 1820 р.

Соціально-економічна політика «модерадос» **сприяла розвитку промисловості й торгівлі**: була скасована цехова система, внутрішні мита, монополії

на сіль і тютюн, проголошена свобода торгівлі. Восени 1820 р. кортеси ухвалили рішення щодо *ліквідації релігійних орденів* і закриття частини монастирів. Їхнє майно перейшло у власність держави й підлягало продажу. Були *скасовані майорати* – відтепер дворяни могли вільно розпоряджатися своєю земельною власністю. Це створило можливість перерозподілу земельної власності на користь буржуазії.

«Модерадос» прагнули не допустити поглиблення революції й тому виступали проти участі народу в політичній боротьбі. Уряд розпустив «армію спостереження», обмежив свободу слова, друку й зборів. Це зіграло на руку роялістам.

в) Прихід до влади «ексальтадос». Наприкінці 1820 р. від «ексальтадос» відокремилася радикальне крило, що одержало назву *«комунерос»*. Учасники цього руху вважали себе продовжувачами тієї боротьби, що вели проти посилення королівської влади «комунерос» у XVI ст. Опорою руху «комунерос» були міські низи. Вони вимагали очистити державний апарат від прихильників абсолютизму, відновити демократичні свободи й «армію спостереження». Однак у середовищі «комунерос» зберігалися монархічні ілюзії, їхній рух був відірваний від селянства.

На початку 1822 р. на виборах у кортеси здобули перемогу «ексальтадос». У червні 1822 р. кортеси прийняли закон про пустирища й королівські землі: половину цієї землі передбачалося продати, а іншу – розподілити між ветеранами антинаполеонівської війни й безземельних селян. Таким чином, «ексальтадос» намагалися полегшити становище знедоленої частини селян, не порушуючи при цьому корінних інтересів дворянства.

г) Контрреволюційна інтервенція й реставрація абсолютизму. Події 1820–1822 рр. показали, що іспанська реакція не змогла самостійно придушити революційний рух. Тому *Веронський конгрес* «Священного союзу», що зібрався в 1822 р., прийняв рішення про організацію інтервенції. У квітні 1823 р. французькі війська перейшли іспанські кордони. Розчарування селян політикою ліберальних урядів, зростання податків, контрреволюційна агітація духовенства призвели до того, що селяни не піднялися на боротьбу з інтервентами.

Незважаючи на опір військових частин, восени 1823 р. майже вся Іспанія опинилася під владою контрреволюційних сил. Фердинанд VII підписав декрет, що скасовував всі закони, прийняті кортесами в 1820–1823 рр. В Іспанії знову утвердився абсолютизм, церкві були повернуті заборони в неї землі. Уряд почав переслідувати учасників революції. У листопаді 1823 р. був страчений Р. Рієго. У 1830 р. король наказав закрити всі університети, вбачаючи в них джерело ліберальних ідей.

Спроби іспанського абсолютизму відновити свою владу *в Латинській Америці* виявилися марними. До початку 1826 р. Іспанія втратила всі колонії в Латинській Америці, за винятком Куби й Пуерто-Ріко. Події Іспанської революції дуже вплинули на революційні процеси в Португалії, Неаполі та П'ємонті.

5.3. Революції в італійських державах

а) Реставрація в Італії. Після поразки Наполеона за рішенням Віденського конгресу в Італії були *відновлені колишні абсолютистські держави*: Сардинське королівство, герцогства Парма, Модена й Тоскана, Папська держава й Неаполітанське королівство (з 1816 р. воно стало офіційно називатися Королівством Обох Сицилій). На трони повернулися колишні династії, у Римі була відновлена світська влада пап. Італія знову виявилася роздробленою.

Всі держави півострова (крім Сардинського королівства) опинилися в *залежності від Австрії*. Австрія стала головним захисником відновлених монархій і супротивником створення єдиної незалежної італійської держави.

В Італії запанувала *атмосфера реакції*. Була запроваджена цензура, поширилося поліцейське свавілля, різко зросла роль церкви як опори реставрованих монархій, у деяких державах були відновлені раніше скасовані церковні суди. Однак силам реакції вдалося лише частково відновити феодально-абсолютистські порядки.

Умови Реставрації в Італії були неоднаковими на різних її територіях. Реакція сильно відчувалася в *Сардинському королівстві*. Тут дворянство знову опанувало ключові посади в армії, у державному управлінні, судах і на дипломатичній службі, витіснивши багатьох офіцерів і чиновників із середовища буржуазії.

Повернення до колишніх порядків далеко зайшло в *Папській державі*: там знову утвердилося всевладдя верхівки духовенства, клерикальний гніт і поліцейський деспотизм, відроджувалося церковне землеволодіння.

Інший характер носила Реставрація в *Неаполітанському королівстві, Тоскані, Пармі й Ломбардо-Венеціанській області*, тобто там, де у XVIII ст. реформи «освіченого абсолютизму» підготували ґрунт, що дозволив глибше вкоренитися перетворенням республіканського й наполеонівського періодів. Тут дворянство й духовенство повернули собі тільки невелику частину колишніх привілеїв. Монархи, що повернулися до влади, визнали багато важливих змін, здійснених в роки французького панування в соціально-економічній, правовій та адміністративній сферах.

Режим Реставрації позбавив буржуазію політичних прав, вона гостро відчувала економічні обмеження. Абсолютизм забороняв будь-яку легальну політичну діяльність, що зачіпала його інтереси, і тому опозиційно настроєні групи буржуазії й дворян стали на шлях організації таємних товариств і змов.

б) Революційний рух у 1815–1820-х рр. В Італії революційний рух очолило *товариство карбонарів*, що виникло на півдні країни ще в період французького панування. Це товариство являло собою таємну й законспіровану організацію, що складалася з мережі *вент (осередків)*. Найбільший розмах набула діяльність карбонарів у 1815 р. Була створена мережа таємних вент

по всій Італії. До карбонаріїв йшли сміливі й стійкі патріоти: представники буржуазії, ліберально налаштованого дворянства й інтелігенції. З іншого боку, конспіративність і таємність руху карбонаріїв обумовили відсутність міцних зв'язків із широкими верствами населення.

У роки Реставрації мережа таємних товариств охопила всю Італію. Їхньою метою було обмеження абсолютизму й установлення конституційного правління. Рух у цілому носив конституційно-монархічний, ліберальний характер.

в) Революції 1820–1821 рр. у Неаполі й П'ємонті. Успіхи революції в 1820 р. в Іспанії підштовхнули неаполітанських змовників до дій. Карбонарії виступили по всьому Півдню, частина королівської армії приєдналася до повсталих. На початку липня революційні війська й тисячі озброєних карбонаріїв переможно вступили в **Неаполь**. Королю Фердинанду I Бурбону довелося оголосити запровадження конституції на зразок іспанської 1812 р. Був утворений новий уряд, обраний на основі запровадженої конституції парламент.

Революція, що досить легко перемогла завдяки широкій підтримці заможних верств населення, незабаром зустрілася із серйозними труднощами. **У таборі переможців виникли протиріччя.** Владу в Неаполі захопила сформована ще в наполеонівський період консервативна верхівка бюрократії й військових, які не допустили представників карбонаріїв в уряд, побоюючись їхнього радикалізму. Розбіжності виявилися й **у середовищі самих карбонаріїв**: із впровадженням конституції учасники подій, що володіли власністю, вважали революцію завершеною, тоді як радикальні елементи виступали за продовження перетворень. Наприкінці 1820 – на початку 1821 р. у південних провінціях королівства розгорнувся широкий **селянський рух** за повернення селянам общинних земель, що перейшли до великих власників у наполеонівський період.

За рішенням **конгресу «Священного союзу» у Лайбаху** австрійські війська в березні 1821 р. вирушили на придушення революції. Більшість населення країни не встало на захист конституційного ладу. 23 березня австрійці зайняли Неаполь. Абсолютистська влада Бурбонів була відновлена, конституція скасована.

На початку березня **1821 р.** почалася **революція в П'ємонті**. Змовники в м. Алессандрія захопили цитадель і створили тимчасову хунту, що закликала до війни з Австрією для завоювання національної незалежності. Повстання спалахнули **в Туріні** й інших містах. Король Віктор Еммануїл відрікся від престолу, а призначений регентом принц Карл Альберт оголосив запровадження конституції за зразком іспанської. Однак він, злякавшись наслідків такого кроку, покинув Турін і відмовився від регентства й підтримки конституції. Незважаючи на це, керівники п'ємонтського повстання хотіли зберегти Савойську династію. Революція залишилась без підтримки народу, революційні військові частини були деморалізовані. Уже через місяць після початку революції австрійські війська зайняли Турін й окупували П'ємонт.

Королівством Обох Сицилій і П'ємонтом прокотилася хвиля репресій. Ініціаторам революційних виступів були винесені смертні вироки. Австрійській владі вдалося завдати удару по ліберально-патріотичному руху й у Ломбардо-Венеціанській області: близько 200 членів підпільних організацій були заарештовані.

і Революції виявили слабкість абсолютистських режимів, їхню нездатність утримати владу без військової допомоги Австрії, що продемонструвала свою справжню роль жандарма Італії, душителя свободи італійців.

5.4. Грецьке національно-визвольне повстання 1821–1829 рр.

З 1453 р., із захоплення турками Константинополя, у Греції встановилося **турецьке панування**. Однак воно не знищило прагнення грецького народу до незалежності, не примирило з феодальним і національним гнітом. Росла національна самосвідомість грецької буржуазії й патріотичної інтелігенції, загопи грецьких партизанів – *клефтів* – активізували боротьбу проти завойовників.

Активну участь у національно-визвольному русі взяло численне грецьке населення, що проживало поза межами Греції, зокрема у портових містах.

! **Національно-визвольний рух** – боротьба поневолених народів за звільнення від чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гніту, завоювання національної незалежності.

У підготовці національно-визвольного повстання велику роль відіграли таємні товариства, зокрема товариство «**Філіки Етерія**» («*Товариство друзів*»), створене в 1814 р. в Одесі грецькими патріотами на чолі з Олександром Іпсиланті. Спроби невеликого збройного загону цього товариства, що переправилося через р. Прут, розширити визвольний рух у Валахії, закінчились придушенням Валаського повстання. У 1821 р. почалося **повстання в самій Греції**, що охопило частину континентальної Греції та острови Егейського моря. У 1822 р. були скликані Національні збори, що проголосили незалежність Греції й прийняли демократичну конституцію.

У 1822 р. 30-тисячна турецька армія змушена була відступити з великими

Присяга людини, яка вступає до «Філіки Етерія»

втратами. Однак успіхи повстанців були ослаблені протиборством, що вилилося у дві громадянські війни.

У 1825 р. турецькому султанові Махмуду II обіцянками територіальних поступок удалося залучити на свій бік могутнього єгипетського васала Мухаммеда-Алі. Єгипетська армія під керівництвом його

сина висадила в Мореї. Їй вдалося захопити значну частину грецької території. Однак незабаром активізували свої дії партизани, ряд перемог повсталим вдалося одержати в Центральній Греції.

Тоді ж намітилася сприятлива для греків **зміна в міжнародній обстановці**.

Свідчать факти

У багатьох країнах виникли філоеллінські комітети, у Грецію прибули іноземні добровольці. Серед них був великий англійський поет Дж. Байрон, що загинув у бою проти турецьких військ. У Росії серед найбільш ревних прихильників справи героїчної свободи були декабристи. Гаряче привітав боротьбу греків за своє звільнення великий російський поет О. Пушкін, що познайомився в Кишиневі з А. Іпсіланті.

Тим часом зростання російського впливу в Греції прискорило укладання угоди між урядами Великої Британії, Франції й Росії. Підписана 6 липня Лондонська конвенція 1827 р. передбачала припинення війни в Греції на умовах надання їй автономії під сюзеренітетом султана. Результатом ігнорування Туреччиною Лондонської конвенції стала Наваринська битва (20 жовтня 1827 р.), в якій британсько-франко-російська ескадра знищила турецько-

Грецьке повстання завдало серйозного удару по Турецькій імперії, полегшило звільнення інших балканських народів. Перемога грецьких повстанців послабила «Священний союз» і надихнула прогресивні сили Європи.

египетський флот. Підсумки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. змусили султана визнати **автономію (1829 р.)**, а потім і **незалежність Греції (1830 р.)**.

Кордони Грецького королівства були визначені Лондонським протоколом, підписаним 7 травня 1832 р. представниками Великої Британії, Франції й Росії. Багато грецьких територій залишилися під турецьким ярмом. Незважаючи на це, державотворення мало величезне значення для прогресу грецького народу.

6. Розпад «Священного союзу»

Веронський конгрес (1822 р.) та інтервенція в Іспанії (1823 р.) були останніми спільними актами «Священного союзу». Визнання Великою Британією у 1824 р. незалежності латиноамериканських держав, що були іспанськими колоніями, остаточно підірвало єдність «Священного союзу». В 1825–1826 рр. Росія змінила своє ставлення до «грецького питання», надавши грекам підтримку, тоді як позиція Австрії залишалася негативною.

Ліберальний рух в європейських державах, розвиток національно-визвольного руху остаточно розхитали «Священний союз». У німецьких державах наростав рух за прийняття конституцій. Повалення династії Бурбонів у Франції (1830 р.), революція в Бельгії (1830 р.), повстання проти російського царату в Польщі (1830–1831 рр.) змусили Австрію, Росію й Пруссію спробувати повернутися до традицій «Священного союзу». Однак Британія й Франція,

які раніше активно брали участь у діяльності «Союзу», тепер дотримувалися іншої політики, більш сприятливої для лібералізму, – «політики невтручання».

Всі ці події показали даремність спроб «Священного союзу» покінчити з революційним і національно-визвольним рухом. Вони завдали удару самому існуванню «Союзу», всі спроби його відновлення завершилися невдачею.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були цілі створення «Священного союзу»? Які держави його створили?
2. У чому проявлявся наступ політичної реакції в Європі?
3. Які події відбулися на початку революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті?
4. Які були основні підсумки революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які принципи перебудови системи відносин між європейськими державами, прийняті на Віденському конгресі?
2. Назвіть факти, що підтверджують провідну роль «Священного союзу» у придушенні революцій і національно-визвольного руху.
3. Визначте загальні риси, які мали революції початку 20-х рр. XIX ст.
4. У чому полягали розбіжності між політикою поміркованих лібералів («модератос») і лівими лібералами («ексальтадос») у ході революції в Іспанії?

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви думаєте, чому події початку 20-х рр. XIX ст. в Іспанії, Неаполі, П'ємонті в історичній літературі називаються революціями?
2. Чому в придушенні революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті головну роль зіграли війська держав «Священного союзу»?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть поняття: «політична реакція», «національно-визвольний рух».

V. Творчі завдання

Складіть програму дій учасників грецького повстання, що представляла інтереси національної буржуазії.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1815 р.....створення «Священного союзу»

1820–1821 рр.революція в Неаполі

1820–1823 рр.революція в Іспанії

1821 р.....революція в П'ємонті

1821–1829 рр.національно-визвольний рух в Греції

§6. Велика Британія у першій половині XIX ст.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ.

1.1. Економічна криза 1815–1816 рр.

Міжнародне становище Британської імперії після перемоги над Францією значно зміцнилося. З 1793 по 1815 р. Велика Британія здобула 20 нових колоній в Америці й Індії, і тепер під владою Лондона перебувало 200 млн. чоловік, що на той момент становило чверть населення земної кулі. Британці витіснили французькі товари із заокеанських ринків.

Однак війна з Наполеоном позначилася на стані економіки, яка опинилася у глибокій кризі 1815–1816 рр. Розорена війнами Європа не могла бути великим ринком для збуту британських текстильних товарів. У зв'язку з цим у текстильній промисловості майже всі фабрики працювали не повний тиждень, зростали лави безробітних, що поповнилися майже 300 тис. демобілізованих після закінчення війни солдат і матросів.

1.2. «Хлібні закони» і загострення обстановки в країні

У Європі різко впали ціни на хліб. В інтересах великих землевласників британський парламент у 1815 р. прийняв *протекціоністські «хлібні закони»*, які, запроваджуючи ввізні мита, штучно підтримували високі ціни на зерно.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Ці закони припинили імпорт зерна, й землевласники стали диктувати свої ціни на сільськогосподарські продукти. «Хлібні закони» зачіпали інтереси буржуазії, бо підвищилися ціни на вітчизняну сировину для підприємств. Крім того, фабричні робітники в ході страйків почали вимагати підвищення заробітної платні. У 1817 р. уряд тимчасово призупинив дію «хлібних законів».

1.3. Завершення промислового перевороту

На початку 20-х рр. XIX ст. післявоєнна криза у Великій Британії змінилася стабілізацією економіки та завершенням промислового перевороту. Швидко розвивалися металургійна, гірська промисловість, машинобудування; зростав видобуток кам'яного вугілля. З'явилися нові центри бавовняної промисловості – Ланкашир і Йоркшир; металургії – Бірмінгем й Шеффілд, гірської промисловості – Уельс. Розвитку промисловості сприяли урядові замовлення по озброєнню армії і флоту.

У 30-і рр. Велика Британія зайняла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості: у країні вироблялося 45% промислової продукції світу.

Будувалися нові кораблі з використанням енергії пару, які поповнювали торговельний і військовий флоти. Почалося інтенсивне будівництво заліз-

ниць. У вересні 1825 р. була відкрита перша у країні залізниця між Стоктоном і Дарлінгтоном. У 1850 р. довжина залізничної мережі країни досягала майже 10 тис. км. Збільшувався експорт. Британія ввозила, в основному, фабричні товари, а ввозила промислову сировину для заводів, а також продовольство. Країна та її столиця – Лондон – перетворювалися на світовий торговельний і фінансовий центр.

1.4. Особливості політичної системи

З середини XVII ст. в країні утвердилася **парламентська монархія**. Вищу виконавчу владу здійснював **монарх**. Він мав право оголошувати війну й укладати мир, ухвалювати рішення щодо помилування, схвалювати або відхиляти закон. Виконавчу владу з королем розділяв **уряд** (*Кабінет міністрів*). Влада монарха була обмежена **вищим законодавчим органом** – двопалатним **парламентом**. Нижню палату парламенту – **Палату общин** – обирали на основі високого майнового цензу (у 1830 р. з 14 млн. чоловік населення право голосу мали тільки 220 тис.). Верхня палата парламенту – **Палата лордів** (*перів*) – затверджувала проекти законів, прийнятих Палатою общин. Членство в Палаті лордів було спадкоємним.

Судова влада належала судам різних інстанцій. Громадянські й кримінальні справи розглядалися судами присяжних. Судді призначалися парламентом довічно й могли бути позбавлені посади тільки за рішенням обох палат.

У країні склалася **двопартійна система**, яку представляли партії торі і вігів.

Торі – англійська політична партія; виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви. Чергувалася при владі з партією вігів. У середині XIX ст. на її основі склалася **Консервативна партія**.

Віги – англійська політична партія, виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси збуржуазненої дворянської аристократії та великої торговельної й фінансової буржуазії. Чергувалася при владі з партією торі. У середині XIX ст. на її основі склалася **Ліберальна партія**.

Партія, що перемагала на виборах, формувала уряд, її лідер ставав прем'єр-міністром. Партія, що програла, переходила в опозицію щодо правлячої партії.

1.5. Особливості виборчої системи

Загальне виборче право у Великій Британії було відсутнє. Більше половини виборчих округів належали графствам Південної й Південно-Східної Англії, де існували великі маєтки лендлордів. Промислові ж міста, що виростили на початку XIX ст., практично не мали свого представництва в парламенті.

Водночас у країні існували так звані **«кишенькові округи»**, виборці яких повністю залежали від землевласників. Існувало багато **«гнилих містечок»**,

де виборчі округи припадали на вже не існуючі поселення, тож власник землі міг сам себе висунути до парламенту і сам за себе проголосувати. Були навіть виборчі округи, земля яких стала дном ріки або каналу, але власник її, як і раніше, мав право послати депутата до Палати обшин. Така виборча система стала піддаватися гострій критиці з боку буржуазії, що знаходила підтримку серед міського населення.

2. ПЕРША ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

2.1. Уряд торі при владі. Боротьба за парламентську реформу

З 1812 по 1827 р. при владі перебували уряди торі. *Економічний спад*, що почався в 1819 р., призвів до збільшення кількості безробітних, що сприяло підйому страйкового руху. Представники інтелігенції (журналісти, письменники), дрібних власників, кваліфікованих робітників і ремісників вимагали знищення «гнилих містечок», скасування «хлібних законів». Їм здавалося, що, здобувши право голосу, вони зуміють захищати в парламенті свої інтереси.

Першим зіткненням громадськості й влади стала розправа поліції над демонстрантами в передмісті Манчестера Пітерсфільді 16 серпня 1819 р. 75 тис. мирних громадян, в основному робітники, чоловіки й жінки, що підтримували необхідність реформування парламенту, були розігнані із застосуванням зброї.

Побоюючись нових виступів, уряд у листопаді 1819 р. провів через парламент шість законів, які одержали назву *«актіє для затикання рота»*. Члени міських магістратів за цими законами здобули право забороняти збори, на яких присутні понад 50 чоловік; робити обшук у приватних будинках з метою знаходження зброї; забороняти будь-яке військове навчання; осіб, що підбурювали до заколотів, заарештовувати й висилати в заокеанські колонії Британії тощо.

У 1821 р. економічний спад поступився місцем *економічному підйому*. Уряд торі провів ряд необхідних для країни реформ: були скасовані деякі ввізні мита на сировину, продовольство й товари. Уряд прагнув досягти певного компромісу із прихильниками парламентської реформи. Кабінет міністрів скасував заборону на створення тред-юніонів, страйкарі більше не прирівнювалися до карних елементів.

У 1825 р. у Великій Британії виникла нова *економічна криза*. Безробіття зменшувало купівельну спроможність населення. У цьому ж році, коли активізувалася страйкова боротьба в країні, уряд провів закон, що обмежив діяльність об'єднань робітників: їм не дозволялися страйки за поліпшення умов праці.

2.2. Віги при владі. Підготовка першої парламентської реформи

У 1831 р. до влади прийшов уряд партії вігів на чолі із прем'єр-міністром *Чарльзом Грєм*. Тим часом обстановка в країні загострювалася. У містах громили збройні магазини; у Брістолі були підпалені аристократичні квартали, розгромлена в'язниця; зазнали нападу палаци герцога Артура Веллінгтона (прем'єр-міністр Великої Британії в 1828–1830 рр.) і єпископа – головних су-

противників реформи. До парламенту направлялися сотні прохань (петицій), що вимагали проведення виборчої реформи. Після двох років боротьби й двох відставок Ч. Грей зміг здолати опір короля Вільгельма IV і Палати лордів. У 1832 р. парламент прийняв **білль про реформу**.

Білль (англ. bill, від лат. bulla – печатка, документ із печаткою) – у Великій Британії, США й низці інших країн законопроект, внесений на розгляд парламенту, а також назва низки законів (наприклад, «Білль про права»).

2.3. Сутність першої парламентської реформи

У результаті здійснення парламентської реформи **кількість виборців була збільшена** з 220 тис. до 670 тис. (з 14 млн. чоловік населення). Виборче право в містах тепер поширювалося на всіх власників будинків, а в графствах – на всіх орендарів; але при цьому ті й інші повинні були мати певний мінімум щорічного прибутку. Робітники не мали права голосу. Парламентська реформа ліквідувала 56 «гнилих містечок», які втрачали право посилати депутатів у парламент. У промислових містах запроваджувалися 42 нові виборчі округи.

В парламенті змінилося співвідношення сил. Землевласницька аристократія була позбавлена можливості впливати на склад і діяльність Палати обш-кратія Велика й середня буржуазія значно підсилили свій політичний вплив.

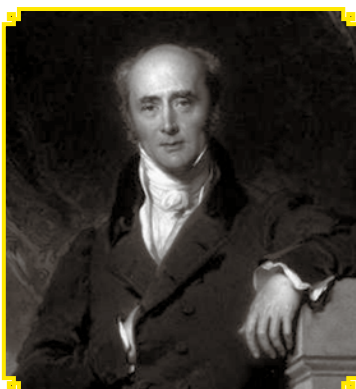
Конфлікт між буржуазією й землевласниками закінчився компромісом.

2.4. Реформи уряду Чарльза Грея

У 1833 р. уряд вігів скасував рабство в колоніях Великої Британії, були скасовані привілеї Ост-Індської компанії. Був прийнятий закон, що вперше обмежував тривалість робочого дня для дітей на текстильних фабриках.

У 1834 р. був переглянутий закон про допомогу бідним. Засновувалися **робітні будинки**, де належало перебувати безробітним, старим, сиротам, якщо вони не могли працювати. Мешканців будинків змушували займатися важкою працею, а неслухняність суворо каралася. Цим законом законодавці домоглися збільшення припливу в промисловість робітників, готових працювати за будь-яку плату. Запровадження робітних будинків, де були жахливі умови утримання людей, що мало чим відрізнялися від тюремного, обурило трудящих; у ряді місцевостей вони повставали і спалювали ці будинки.

У 1835 р. було реорганізовано міське управління: в 183 містах і містечках були запроваджені мерії й ради, що обиралися главами сімейств, внесених до списків плат-

Чарльз Грей

ників податків. Однак відсутність виборчого права й продовження дій «хлібних законів» залишалися визначальними проблемами у внутрішній політиці королівства, яким з 1837 р. правила королева Вікторія.

Вікторія (1819–1901 рр.) – остання з Ганноверської династії, королева Великої Британії у 1837–1901 рр. Королева користувалася повагою й любов'ю народу. За її правління припинилися спроби антиконституційного втручання королівської влади до політичного життя країни. Правління королеви Вікторії, що тривало понад 60 років, стало епохою розквіту Британської імперії. Цей період часто називають «вікторіанським століттям».

3. ЧАРТИЗМ

3.1. Причини виникнення й цілі чартистського руху

Чартизм (від англ. charter – хартія) – перший масовий робітничий рух у Британії в 1830–1850-х рр. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). У 1840 р. заснована Національна чартистська асоціація. В 1839, 1842, 1848 рр. чартисти внесли до парламенту петиції з вимогами введення загального виборчого права, реформи парламенту, обмеження робочого дня, підвищення зарплати тощо. Петиції були відкинуті. Після 1848 р. чартизм занепав.

Основними **причинами виникнення** чартистського руху були:

- промислові кризи 1825 й 1836 рр., що призвели до зростання безробіття й значного погіршення становища робітників;
- обурення законом «Про бідняків» і впровадження робітних будинків;
- поширення ідей про необхідність запровадження загального виборчого права для реалізації економічних інтересів народу.

В **1836 р.** група висококваліфікованих робітників і ремісників на чолі з **Вільямом Ловеттом** створила **«Лондонську асоціацію робітників»**, що мала домагатися поширення виборчих прав на робітників. Керівники організації вважали, що її успіх залежить у першу чергу від освіченості робітників, тому асоціація вбачала своє завдання у «поширенні знань». Майже одночасно з «Лондонською асоціацією робітників» у 1837 р. виникла **«Демократична асоціація»**, що об'єднувала промислових пролетарів, а також найбідніше населення лондонських передмість. Її організатором і керівником був талановитий журналіст, у минулому робітник, Дж. Гарні.

У промислових районах Півночі боротьбу за виборче право вів ірландець **Фергюс О'Коннор**, що створив робочу організацію **«Великий північний союз»**.

У 1838 р. В. Ловетт від імені «Лондонської асоціації робітників» опублікував проект закону про виборчу реформу – «Народну хартію» (*англійською «хартія» – «чартер», тож прихильники «Хартії» називалися «чартистами»*).

Хартія (від греч. chartes – папір, грамота) – документ публічно-правового й політичного характеру.

Основні вимоги «Народної хартії»

Надання <i>права голосу всім чоловікам з 21 року</i> .
Країна мала бути поділеною на 200 <i>виборчих округів із приблизно рівною кількістю населення</i> ; кожен округ обирав до парламенту одного депутата.
<i>Щорічні вибори всіх депутатів</i> парламенту.
<i>Тасмне голосування</i> при виборах депутатів.
Скасування <i>майнового цензу</i> для виборців.
<i>Оплата діяльності депутатів</i> з державної скарбниці.

По всій країні проходили мітинги, учасники яких схвалювали «Хартію» і збирали підписи під вимогою впровадження її в життя.

3.2. Відкриття Національного конвенту. Розбіжності серед чартистів

У 1839 р. у Лондоні відкрився перший з'їзд чартистів – Національний конвент, який мав організувати збір підписів під петицією й представити її до парламенту.

Петиція (від petition – прохання) – колективне клопотання, прохання, що подається громадянами або політичними об'єднаннями до вищих органів державної влади або главі держави.

У Конвенті й поза ним сформувалися **дві течії в боротьбі за «Хартію»**.

Течія «моральної сили»	«Лондонська асоціація робітників». Її члени вважали, що домагатися «Хартії» треба й можна тільки шляхом подачі петицій до парламенту, тобто легальним шляхом.
Течія «фізичної сили»	Пролетарі північних міст, шахтарі Уельсу, робітники лондонських передмість. Лідери руху закликали бути готовими до революційної боротьби за «Хартію», навіть до збройного повстання.

3.3. Перший етап чартистського руху (1836–1839 рр.)

У 1839 р. на численних мітингах збиралися підписи під **першою петицією**. У липні 1839 р. «Хартія» була представлена Палаті обшин з 1 млн. 200 тис. підписів та розглядалася в парламенті, однак була відхилена більшістю голосів депутатів.

У відповідь на це в Бірмінгемі почався **загальний страйк**, підготовлений представниками угруповання «фізичної сили». Він закінчився кривавим зіткненням страйкарів з поліцією. З обох боків було багато вбитих. Почалася пожежа, в якій згоріло 30 дерев'яних будинків. Відбувалися масові арешти й судові процеси.

У листопаді 1839 р. натовп з 10 тис. чоловік, серед яких деякі були озброєні рушницями, вилами, напав на в'язницю в м. Ньюпорт, де спробував звільнити ув'язнених чартистів. Під час перестрілки було вбито 10 і поранено 50 чартистів. Наприкінці 1839 р. 380 чартистів, у тому числі керівники руху, були засуджені до тюремного ув'язнення. Цим закінчився перший етап чартистського руху. Він тимчасово ущух, однак уже тоді з'явилася книга *Томаса Карлейля* «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні».

3.4. Створення Національної чартистської організації

У 1840 р. чартисти промислового Манчестера скликали представників 30 міст і створили загальну організацію – *Національну чартистську асоціацію*, що обрала своєю метою «домагатися повного представництва народу в Палаті общин на основі Народної хартії». Від усіх, хто вступав до асоціації, вимагалося визнання шести пунктів «Хартії» і сплата невеликого внеску. На 1842 р. у асоціації було вже 400 відділень по всій Великій Британії й 40 тис. членів.

3.5. Другий етап чартистського руху (1840–1842 рр.)

Новий склад чартистського Конвенту, що зібрався у квітні 1842 р., намітив програму дій, збір підписів під новою петицією. *Друга петиція* чартистів з підписами 3,5 млн. чоловік 2 травня була представлена парламенту. Вона торкалася багатьох злободенних соціальних питань і більш послідовно виражала інтереси трудящих. Парламент знову відхилив петицію. Страйк робітників, що розпочався, не став загальним: у ньому не взяли участь робітники центральних і південних графств.

У ці дні в Манчестері відбулася конференція Національної чартистської асоціації. Конференція залишилася осторонь від керівництва страйком. Позбавлений загального керівництва, страйковий рух слабшав. Уряд знову вдався до репресій. Після поразки страйку почався спад чартистського руху.

Хо́да до парла́менту для вру́чення чартистської пети́ції (Лондон, травень 1840 р.)

Цьому сприяло й деяке поліпшення економічної ситуації в країні, підвищення заробітної плати робітникам.

3.6. Третій етап чартистського руху (1845–1848 рр.)

4 квітня 1845 р. в Лондоні знову зібрався чартистський Конвент, що мав представити до Палати обшин **третю петицію**, вже з 5 млн. підписів. На день подачі петиції до парламенту планувалася грандіозна демонстрація чартистів. Уряд оголосив демонстрацію незаконною, до столиці стягувалися війська й важка артилерія. Коли петиція все-таки була доставлена до парламенту, Палата обшин оголосила всі підписи підробленими й відмовилася розглядати документ. Після невдалих спроб збройних виступів у 1848 р. чартистський рух на тлі певного поліпшення становища трудящих пішов на спад і незабаром припинив своє існування.

3.7. Значення чартистського руху

Британська влада змушена була піти на **демократичні реформи**. Скасування «хлібних законів» у 1846 р. та, найголовніше, закон 1847 р., що встановив 10-годинний робочий день для жінок і дітей, були **наслідками виступів чартистів**.

Незважаючи на занепад робітничого руху в 50-і рр., наступні десятиліття були відзначені зростанням профспілкового руху, активізацією боротьби трудящих за свої права. В 60–80-і рр. XIX ст. була продовжена парламентська реформа, у ході якої було скасовано майновий ценз для претендентів на депутатський мандат. Реформувалось місцеве управління, були прийняті закони про охорону праці, остаточно легалізовані тред-юніони, підприємці підвищили заробітну плату кваліфікованим робітникам.

Чартистський рух сприяв формуванню громадянського суспільства.

4. ПЕРЕХІД ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДО ПОЛІТИКИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

У 30-і рр. XIX ст. у Манчестері була створена **Ліга боротьби проти хлібних законів**. Промислова буржуазія домогалася скасування мита на імпортований хліб для зменшення цін на нього, щоб здешевити промислові вироби.

З 1846 р. уряд торі взявся до скасування «хлібних законів» і запровадження **вільної торгівлі**. Ввізні мита на продовольчі товари й сировину були різко знижені. Однак, щоб домогтися від парламенту скасування «хлібних законів», країна пережила страшний голод 1845–1846 рр., що забрав життя понад півмільйона людей.

Згодом заходи британського уряду забезпечили зниження цін на британські фабричні товари й стимулювали британський експорт.

Ця політика мала своїм результатом подальше розширення сфери дії британського капіталу, полегшення завоювання інших ринків британськими товарами й перетворення Великої Британії на центр світової торгівлі.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які факти свідчили про те, що в першій половині XIX ст. в Британії швидкими темпами розвивалося промислове виробництво?
2. Як «хлібні закони» вплинули на загострення обстановки в країні?
3. У чому полягали розбіжності між двома течіями в боротьбі за «Хартію»?
4. Яка сутність парламентської реформи 1832 р.?
5. Назвіть причини й наслідки економічних криз у Великій Британії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть особливості політичної й виборчої систем Великої Британії.
2. У чому полягали відмінності у внутрішній політиці урядів торі та вігів у I-й половині XIX ст.?
3. Визначте основні причини виникнення чартистського руху.
4. Назвіть основні положення «Народної хартії».
5. Охарактеризуйте основні етапи чартистського руху.
6. Чому чартистський рух зазнав поразки?
7. У чому значення чартистського руху?

III. Для обговорення в групі

1. Чому, на Ваш погляд, боротьба за парламентську реформу в XIX ст. стала головною вимогою трудящих Великої Британії?
2. Як Ви думаєте, чартисти були революціонерами чи реформаторами?
3. Після відхилення першої петиції чартистів (1839 р.) вийшла книга Т. Карлейля «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні». Як Ви розумієте цю думку автора книги?
4. Чому британський уряд пішов на скасування «хлібних законів»?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть поняття: «протекціонізм», «білл», «чартизм», «хартія», «петиція».

V. Творчі завдання

Як Ви думаєте, чи відбивала інтереси британських трудящих боротьба за виборчу реформу? Поясніть, чому британські трудящі ані в 30-і рр. XIX ст., ані в подальші роки (на відміну від трудящих інших країн) не ставили за мету завоювання політичної влади в країні.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1832 р.перша парламентська реформа у Великій Британії

1836 р.початок чартистського руху

§7. Франція у період реставрації

1. ФРАНЦІЯ У ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ

22 червня 1815 р. Наполеон Бонапарт вдруге відрікся від престолу. У Франції знову утвердилася влада короля *Людовика XVIII* з династії Бурбонів.

1.1. «Білий терор»

Стара аристократія, що повернулася на батьківщину після поразки Наполеона Бонапарта, плекала надію відновити дореволюційні порядки. Своє повернення до влади роялісти ознаменували «чисткою» державного апарату й армії. Суди були завалені політичними справами. По закінченні «Ста днів» роялісти спробували розгорнути в країні «*білий терор*» (*білі кольори – символ монархії*): на півдні країни було вбито кілька сотень людей, у Парижі були страчені прихильники Наполеона. Втім, Людовик XVIII і його оточення розуміли, що керувати колишніми методами неможливо. Король припинив репресії, відмовився скасувати «Хартію 1814 р.».

1.2. «Хартія 1814 р.»

4 червня 1814 р. за рішенням Віденського конгресу Людовик XVIII «дарував» французькому народу конституцію, що ввійшла в історію під назвою «Хартія 1814 р.». Цей документ став Основним законом Франції епохи Реставрації Бурбонів. Формою правління проголошувалася *конституційна монархія*. Закони оформляв Законодавчий корпус, що складався з Палати перів (її члени призначалися королем, перство було спадкоємним) і Палати депутатів (її члени обиралися на основі високого майнового й вікового цензів).

У країні зберігалися започатковані ще з часів Наполеона Бонапарта централізована система управління й кодекси законів. Узаконювалася недоторканність приватної власності, у тому числі придбаной в ході революції, установлювалася рівність всіх власників на володіння майном. «Хартія 1814 р.» декларувала громадянську рівність, недоторканність особи, свободу друку й совісті. Кожний мав право вільно сповідувати свою релігію, але державною релігією проголошувалося католицитво. Старому дворянству поверталися його титули, а нове дворянство зберігало набуті.

1.3. Боротьба між поміркованими роялістами й ультрароялістами

Більшість Палати депутатів, обраної в 1815 р., складалася з *ультрароялістів*. Вони домагалися відновити привілеї дворянства й духовенства, придушити демократичні настрої, розправитися з діячами революції. Ультрароялісти були настільки завзятими прихильниками відновлення дореволюційних порядків, що сам король не без гумору називав їх «незрівнянною палатою».

Людовик XVIII, побоюючись революції в країні, змушений був у 1816 р. розпустити «незрівнянну палату». Нові вибори в парламент принесли перемогу *поміркованим роялістам*, прихильникам конституції. Уряд став прово-

дити більш гнучку політику. Завдяки кредитам з Британії й Голландії в 1818 р. країна змогла виплатити репарації, після чого окупаційні війська були виведені з Франції. Панівне становище у Франції зайняли великі землевласники, головним чином з дворян, що ділили владу з вузькою верхівкою буржуазії. Це був крок до громадянського миру. У 1818 р. був прийнятий закон про парламентський контроль над бюджетом; у 1819 р. – ліберальний закон про друк. Країна могла піти **еволюційним** шляхом розвитку, однак цього не відбулося.

Ультрароялісти, що групувалися навколо молодшого брата короля, герцога Ш. д'Артуа, домагалися посилення репресій проти спадщини революційної епохи. По всій Франції стали виникати осередки підконтрольних їм таємних товариств, що прагнули повалення Бурбонів. У 1820 р. фанатичний прихильник Наполеона Бонапарта вбив племінника короля герцога Шарля Фердинанда Беррійського (сина Ш. д'Артуа), останнього Бурбона. За цих умов Людовик XVIII розпустив Палату депутатів і, маніпулюючи результатами виборів, домігся, щоб у новому парламенті більшість склали ультрароялісти. З 1821 р. вони знову прийшли до влади, у країні посилилася політична реакція.

1.4. Прихід до влади Карла X

Після смерті бездітного Людовика XVIII у 1824 р. престол під ім'ям **Карла X** успадкував його брат Ш. д'Артуа. Якщо Людовик XVIII у будь-якій ситуації приймав реальність такою, якою вона була, то Карл X, що відрізнявся надмірною побожністю, жив у світі ілюзій, не бажаючи визнавати змін у Франції. На його думку, треба було відновити вплив церкви й скасувати конституцію, нав'язану «добрим французам зграєю банкірів й адвокатів», після чого «усе стало б на свої місця».

Карл X домігся прийняття закону про святотатство, що карав стратою за паплюження католицьких церков і предметів релігійного культу. Уряд також прийняв закон про виплату колишнім політичним емігрантам грошового відшкодування за землі, конфісковані в них під час революції. Суму в 1 млрд. франків, необхідну для цих виплат, новий король отримав за рахунок підвищення податків і зниження відсотка по виплатах доходів за державними позиками, чим викликав крайнє невдоволення буржуазії й усіх власників.

У 1826 р. у Франції вибухнула перша в її історії **економічна криза**. Невдоволення політикою уряду серед різних верств населення зростало.

2. ЛІПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р.

2.1. Передумови Липневої революції

- **економічна криза**, депресія та неврожаї, що охопили країну у 1826–1830 рр.;
- **порушення** правлячими колами країни **конституції**, **спроби короля Карла X відновити у Франції «старий порядок»**;
- **обмеження інтересів** широких верств населення;
- **розпуск Національної гвардії** у 1827 р.

Огюст Поліньяк

2.2. Загострення політичної кризи

Владі протистояла *ліберальна опозиція*, до якої входили власники фабрик і заводів, банкіри, торговці, представники інтелігенції.

У 1829 р. стараннями *Луї Адольфа Тьєра, Франсуа Міньє, Шарля Талейрана* та ін. була створена *орлеаністська партія*, а на початку січня 1830 р. стала виходити газета цієї партії «Національ». На виборах до Палати депутатів 1827 й 1830 рр. ліберальна опозиція двічі здобувала перемогу. Особливе невдоволення опозиції викликало те, що главою уряду в 1829 р. став особистий

друг короля, один з натхненників «білого терору» герцог *Огюст Поліньяк*. Палата депутатів зажадала відставки уряду.

2.3. Основні події й результати Липневої революції

За цих умов та під прикриттям вдалих бойових дій по захопленню Алжиру Карл X зважився на державний переворот. У березні 1830 р. король розпустив Палату депутатів, а 26 липня прем'єр-міністр без розгляду в парламенті обнародував чотири *ордонанси*, підписані монархом, що ввійшли в історію як «ордонанси Поліньяка». Вони фактично скасовували «Хартію 1814 р.».

! **Ордонанси** (фр. ordonnance – наказ) – королівські укази у Франції й Англії, що мали силу державних законів.

Ордонанси 1830 р.

Відновлювалася цензура, і для видання газет і журналів був потрібний попередній дозвіл влади, що надавався раз на 3 місяці.

Розпускалася Палата депутатів.

Змінювалося виборче право (основа для майнового цензу – земельні податки).
--

Призначався час для нових виборів до Палати депутатів.
--

Якби ці ордонанси були виконані, вони позбавили б буржуазію впливу на законодавство й відновили б земельну аристократію як правлячу соціальну групу Франції. Вже наступного дня в редакції газети «Національ» зібралося багато прогресивних журналістів Парижа й оголосили протест проти ордонансів. Була прийнята декларація, що закликала населення чинити опір уряду.

У місті почалися маніфестації. Депутати відмовилися розходитися по домішках. На вулицях столиці споруджувалися барикади. Робітники, ремісники, студентство вступили в бій з урядовими військами. 28 липня повстанці зайняли арсенал, ратушу, собор Паризької Богоматері. 29 липня повстали з боєм

взяли королівський палац. 30 липня король відправив уряд О. Поліньяка у відставку й скасував ордонанси, але було вже пізно. Карл X підписав зречення від престолу й втік до Великої Британії.

Революція перемогла протягом трьох днів. Був сформований Тимчасовий уряд. 31 липня уряд передав владу **Луї-Філіппу** з династії герцогів Орлеанських. Ліберали бачили в ньому людину, здатну втілювати політику компромісу. 9 серпня 1830 р. Луї-Філіпп Орлеанський був проголошений королем французів. Почався **період Липневої монархії (1830–1848 рр.)**

Луї-Філіпп

Луї-Філіпп (1773–1850 рр.) – французький король у 1830–1848 рр., з Орлеанської гілки династії Бурбонів. Девізом його правління було гасло: «Збагачуйтеся!». Король відповідав ідеалу буржуазії: він був чудовий сім'янин, зразково влаштував свої майнові справи; на війні відрізнявся хоробрістю, але війни не любив. Король відрізнявся особистою чесністю, але в його уряді панувала корупція. Прагнучи демонструвати демократизм, Луї-Філіпп часто прогулювався вулицями Парижа, потискував руки своїм підданам, як звичайний буржуа розкланювався. Був повалений Лютневою революцією 1848 р.

2.4. Значення Липневої революції

Липнева революція призвела до краху політичного курсу ультрароялістів і повалення монархії Бурбонів. Стара феодальна аристократія зазнала повної поразки. Повернення до «старого порядку» було уже неможливим. У Франції до влади прийшла **ліберальна опозиція**, що виникла за часів реставрації Бурбонів.

У країні була відновлена конституційна монархія, орієнтована на інтереси торгово-фінансової й частково промислової буржуазії. Значно зросла роль в усіх сферах банкірів, біржових «королів», власників фабрик, шахт, рудників, лісів, земель. Революція створила умови для подальшого розвитку Франції.

Після Липневої революції у Франції спалахнула революція в Бельгії, почалося національно-визвольне повстання в Польщі. Луї-Філіппа Орлеанського змушені були визнати всі європейські держави, у тому числі й царська Росія. Ця революція завдала відчутного удару по «Священному союзу».

3. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ (1830–1848 рр.)

3.1. «Хартія 1830 р.»

7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію Франції, що одержала назву «Хартія 1830 р.». У Конституції проголошувалася принцип народного суверенітету, скасовувалося «божественне право монархів» на управління. Новою конституцією був трохи знижений майновий (200 франків)

і віковий (до 25 років) ценз для виборців, що дозволило удвічі збільшити число виборців. Католицизм втратив статус державної релігії. Заборонялося поновлення цензури, проголошувалася свобода друку. Відновлювалася Національна гвардія. Заборонялися надзвичайні суди; всі злочини розглядалися судами присяжних. Державний апарат і командний склад армії були очищені від крайніх реакціонерів. Запроваджувалося місцеве самоврядування. Однак робітники й дрібні власники не отримали права голосу; закони проти профспілок і робітничих страйків, великі податки не були скасовані.

Влада остаточно перейшла до рук буржуазії.

У Франції запанувала буржуазна монархія.

3.2. Економічний розвиток країни в роки Липневої монархії. Завершення промислової революції

Промисловий переворот, що почався у Франції наприкінці XVIII ст., розвивався *повільніше*, ніж у Британії. Через особливості історичного розвитку Франції (живучості в ній дрібного виробництва) тут не відбувалося в таких розмірах, як у Великій Британії, розорення селян і ремісників. Банківський і лихварський капітал зростав швидше, ніж промисловий.

І все-таки промислова революція в роки Липневої монархії розвивалася. Обсяг промислового виробництва у 1815–1847 рр. збільшився на 60%. Кількість парових машин, що застосовувалися в промисловості, до 1847 р. досягла майже 5 тис. Попит на машини дав поштовх розвитку металургії й машинобудуванню. Прискорилося виробництво гуми, листового заліза, чавуну. З 30-х рр. XIX ст. у Франції почалося інтенсивне будівництво залізниць. Зростали текстильна, металургійна промисловість. У Парижі розвивалися виробництво готового одягу, галантереї, предметів розкоші, дорогих меблів; тут переважали дрібні й середні підприємства.

Однак політика уряду, що підтримувала тільки великих фінансистів, комерсантів і верхівку промисловців, гальмувала розвиток економіки. Високі мита на ввіз вугілля, заліза, бавовни збагачували промислових магнатів, але були не вигідними для основної маси підприємців, бо здорожували собівартість і цим знижували конкурентоздатність французьких товарів на іноземних ринках.

Сповільнювало промислову революцію й відставання сільського господарства. У ньому переважали дрібні господарства. Багато власників «клаптиків» землі працювали найманими робітниками на підприємствах, розташованих в сільській місцевості й містах. Більшість населення країни залишалася зайнятим у сільському господарстві, а дешевизна робочої сили селян гальмувала впровадження машин. Викликана вбогістю селян вузькість внутрішнього ринку також не сприяла переходу Франції до великого промислового виробництва.

Промисловий переворот супроводжувався в 30–40-х рр. XIX ст. різким посиленням зубожіння трудящих. Найбільш серйозними соціальними конфлік-

тами були повстання ліонських ткачів у 1831 і 1834 рр. У Ліоні, найбільшому центрі текстильної промисловості, **робітники як самостійна політична сила** уперше виступили не під керівництвом буржуазії, а проти неї.

3.3. Політична боротьба в роки Липневої монархії

Серед **монархістів** тривала запекла політична боротьба.

Орлеаністи – прихильники правлячої династії й Луї-Філіппа Орлеанського – перетворилися на провідну партію Липневої монархії. Ця партія не бажала жодних реформ. З іншого боку, великі фабриканти й торговці, незважаючи на утиск із боку фінансової аристократії, підтримували Липневу монархію, але домагалися реформ. Вони вимагали колоніальних захоплень, здійснення загарбницької політики в Європі, зменшення податків і державних боргів, здешевлення урядового апарату.

Легітимісти представляли великих земельних власників, відсторонених від влади Липневою революцією. Вони домагалися відновлення династії Бурбонів, а з нею і свого панування. Легітимісти не тільки критикували політику Луї-Філіппа Орлеанського, але й організовували змови. У 1832 р. вони ініціювали повстання у Вандеї, що закінчилось поразкою.

Бонапартисти, яких представляли офіцери й деякі авантюристи, прагнули відновити у Франції наполеонівську імперію. Вони були нечисленні й не мали серйозної опори в країні. Але у 1836 й 1840 рр. за допомогою військового заклоту намагалися здійснити державний переворот проти Липневої монархії.

Республіканці ділилися на *поміркованих* і *радикальних*.

Помірковані республіканці групувалися навколо газети «Національ». Це були буржуа, письменники, адвокати, офіцери республіканського спрямування. Прихильники ідей Французької революції кінця XVIII ст., вони вели боротьбу проти Липневої монархії. Виступаючи за республіку, вони вимагали виборчої реформи, посилення ролі парламенту в житті країни, створення умов для розвитку промисловості й розширення торгівлі, зміцнення внутрішнього ринку. З іншого боку, вони були супротивниками радикальних соціальних перетворень.

Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих під час Липневої монархії порядків. Вони відстоювали ідею побудови суспільства на принципах відсутності в ньому експлуатації й забезпечення соціальної рівності для всіх його громадян. У 30-і рр. радикальні республіканці кілька разів намагалися підняти збройні повстання в Парижі, які придушувалися владою.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Після другої реставрації Бурбонів у 1815 р. королем Франції став:
а) Людовик XVIII; б) Карл X; в) Луї-Філіпп Орлеанський.

2. Яка подія відбулася раніше – Липнева революція, або:
 - а) повстання ліонських ткачів; б) реставрація Бурбонів?
3. Про кого з французьких королів цього періоду йдеться в наступному тексті: Він був одним із найбільших у країні лісовласників і фінансистів. Його називали «король-буржуа». Він любив гуляти по Парижу один. Зупиняючись, він розмовляв із зустрічними, потискував руки робітникам і крамарям і навіть не відмовлявся випити з ними склянку вина. Але в глибині душі він був край властолюбним і з англійським принципом «король царює, але не править» не погоджувався. З роками він прагнув зміцнити свою особисту владу.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які події відбулися у Франції в 1830 р.?
2. Які зміни відбулися у Франції після другої реставрації Бурбонів 1815 р.?
3. Які зміни в політичне й економічне життя країни внесла Липнева монархія?

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягали особливості промислового перевороту у Франції?
2. Чим була викликана поява опозиції до Липневої монархії? Які основні політичні погляди відстоювала демократична опозиція у Франції?
3. Назвіть відмінності Липневої революції 1830 р. від Французької революції XVIII ст.

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть поняття: «конституційна монархія», «роялісти», «ордонанси».

V. Творчі завдання

1. Коли в липні 1830 р. була здобута перемога над Карлом X, на стінах будинків Парижа був розклеєний текст маніфесту: «Карл X не зможе повернутися до Парижа: він пролив народну кров. Встановлення республіки збудило б серед нас згубні розбрати й посварило б нас із Європою. Герцог Орлеанський – король-громадянин... Йому вручить корону французький народ». Хто міг бути автором цього маніфесту? Як Ви думаєте, чому у Франції після Липневої революції 1830 р. була збережена монархія?
2. Французький соціаліст Луї Блан вважав, що конкуренція була головним злом у розвитку французького суспільства: «свобода підприємництва й конкуренції – це свобода померти». Чи поділяєте Ви цю точку зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

червень 1815 р.друга реставрація Людовика XVIII
 1824–1830 рр.правління Карла X
 27–29 липня 1830 р.Липнева революція у Франції
 1830–1848 рр.Липнева монархія у Франції

§8. Суспільно-політичні течії та рухи

1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ ТА РУХИ В РОСІЇ. ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

1.1. Передумови виникнення руху декабристів і формування його ідеології

Перша чверть XIX ст. стала періодом становлення суспільно-політичного руху декабристів і його ідеології.

Декабристи – дворянські революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва.

Великий вплив на формування ідей декабристів здійснив підйом патріотизму під час Вітчизняної війни 1812 р. Також під час закордонних походів російської армії у 1813–1815 рр. більшість офіцерів та солдатів уперше познайомилися з життям народів Європи. Контраст між тим, що спостерігали майбутні декабристи на Заході, і російською дійсністю справив на них тяжке враження. Там вони бачили економічний прогрес, відчували громадянські свободи; у більшості європейських країн уже було скасовано кріпосне право. В Росії в цей час панували рутини в господарстві, кріпосницька залежність селян.

Передові ідеї стали проникати в Російську імперію. З'явилися перші таємні організації дворян. Більшість у них становили офіцери гвардії. На погляди майбутніх декабристів істотний вплив справили *революції* в Іспанії, Неаполі, П'ємонті, початок визвольного повстання в Греції. Їхні думки розбурхували кращі здобутки вітчизняної й закордонної *публіцистики та літератури*, що критично сприймали навколишню дійсність. У Росії наростав дух невдоволення проти виразних економічних і політичних проблем, що не вирішувалися.

1.2. Перші організації декабристів. Таємні організації в Україні

а) **«Союз порятунку»**. У 1816 р. у Петербурзі була створена перша організація майбутніх декабристів – «Союз порятунку». Її засновниками були офіцери *Олександр Муравйов, Микита Муравйов, Матвей Муравйов-Апостол, Павло Пестель* та інші. Основною метою «Союзу» була *ліквідація кріпосного права* й установлення в країні *конституційної монархії*. Цю мету члени «Союзу» мали намір здійснити шляхом *збройного захоплення влади й царевбивства*. Але члени організації розходилися у питаннях про майбутній державний устрій Росії та шляхи досягнення мети. Це визначило саморозпуск «Союзу» в 1818 р.

б) **«Союз благоденства»**. Спадкоємцем «Союзу порятунку» став «Союз благоденства», заснований у 1818 р. Цілі програми «Союзу благоденства» залишалися колишніми: прийняття конституції, впровадження парламенту, скасування кріпосного права. Шляхи реалізації програми члени «Союзу» бачили в пропаганді своїх поглядів і пропозицій, які передбачалося направляти уряду.

Павло Пестель

Розчарування у владі ставало все сильнішим, і в січні 1821 р. радикально налаштовані члени «Союзу благоденства» розпустили його, щоб позбутися «миролюбно настроєних, випадкових людей і повернутися на шлях революційної боротьби».

в) Тасмні організації в Україні. На українських землях тасмні товариства виникали у формі модних тоді *масонських лож*. У 1818 р. було створено ложу «Об'єднані слов'яни» у Києві та «Любов до істини» у Полтаві. Серед їх членів були майбутні лідери декабристів Павло Пестель, Михайло

Бестужев-Рюмін та ін. Діяльність лож не носила національного характеру. Багато із масонів згодом увійшли до складу декабристських організацій.

1.3. «Руська правда» П. Пестеля й «Конституція» М. Муравйова

У 1821 р. на основі «Союзу благоденства» виникли нові організації – «Південне товариство» (в Україні) на чолі з *Павлом Пестелем* і «Північне товариство» у Петербурзі, яке очолив *Микита Муравйов*. Товариства тісно взаємодіяли один з одним і розглядали себе як частини однієї організації. Основою їхньої діяльності стала розробка конституційних проектів і підготовка планів їхньої реалізації.

а) «Руська правда». «Руська правда» Павла Пестеля – політична програма «Південного товариства» – була *найбільш радикальним* конституційним проектом декабристів. Вона передбачала ліквідацію самодержавства, кріпосного права, станових привілеїв, рівність громадян, республіку, скорочення терміну служби в армії до 15 років. Гарантувалися свобода слова, друку, віросповідання. Вищим органом законодавчої влади проголошувалося Народне віче, що обиралося всіма громадянами країни. Вища виконавча влада мала належати Державній думі, членів якої призначало Народне віче. «Руська правда» передбачала наділення землею селян, які звільнялися від кріпосницької залежності.

б) «Конституція» Микити Муравйова. Програму «Північного товариства» – «Конституцію» – розробив М. Муравйов. У документі декларувалася ліквідація кріпосного права. Передбачалися рівність громадян перед законом, скасування станів, особиста недоторканність громадян, свобода слова, друку, право власності на землю й нерухоме майно. Вся законодавча влада передавалася Народному віче. Виборче право обмежувалося віковим і майновим цензами. Виконавчу владу М. Муравйов припускав залишити за імператором, що мав би право вето на законодавчі рішення Народного віче. Майбутня конституційна монархія мала стати федерацією з 14 держав і 2 областей зі своїми столицями й самостійним управлінням. Столицею федерації проголошувався

Нижній Новгород. Земля залишалася в поміщицькій власності. Селянинові ж передавалася його садиба й невеликий наділ польових земель.

1.4. Повстання 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й виступ Чернігівського полку

а) Напередодні повстання. У 1824 р. почалася безпосередня підготовка до збройного повстання. У вересні 1825 р. до складу «Південного товариства» влилося «Товариство об'єднаних слов'ян», що діяло в Новоград-Волинську.

Виступ декабристів був намічений на літо 1826 р., але несподівано 19 листопада 1825 р. в Таганрозі помер Олександр І. На престол мав вступити брат царя – Костянтин, але ще в 1823 р. він відмовився від своїх прав на користь брата Миколи. Відмова Костянтина від престолу зберігалася в таємниці, тому війська були приведені до присяги Костянтину. Після того, як він підтвердив свою відмову від престолу, Микола призначив переприсягу. Декабристи вирішили використати незрозумілу для суспільства ситуацію з переприсягою для здійснення своїх планів.

б) Повстання в Петербурзі. У столиці **14 грудня 1825 р.** члени «Північного товариства» вивели 3 тис. солдат з казарм, сказавши їм, що вони йдуть захищати право на престол Великого князя Костянтина. Солдати вишикувалися в каре навколо пам'ятника Петру І навпроти будинку Сенату, де мала присягати Державна рада. Однак до цього часу Микола вже встиг привести до присяги членів Сенату й Державної ради. До того ж, князь *Сергій Трубецькой*, призначений диктатором (керівником) повстання, не з'явився на Сенатську площу, в останній момент відмовившись від участі в ньому. Прибулий на площу генерал-губернатор Петербурга Михайло Мілорадович, герой війни 1812 р. та дуже популярний у військах воєначальник, спробував умовити солдат розійтися, але був убитий членом таємного товариства *Петром Каховським*. Після цього по каре був відкритий вогонь.

Повстання декабристів (Картина Карла Кольмана)

 Свідчать факти. По рядах повсталих був стріляли картеччю з відстані 150–200 кроків. Ряди повсталих були зім'яті. Учасники повстання стали рятуватися втечею, намагаючись сховатися на сусідніх вулицях, багато хто кинувся на лід Неві. Лише М. Бестужев спробував вишикувати солдатів у бойовий порядок, але до набережної підтягли гармати, і загін Бестужева був розстріляний. Повстання було придушене.

Події 14 грудня в Петербурзі послужили сигналом до повстання на півдні.

в) Повстання Чернігівського полку. Ранком **29 грудня 1825 р.** почалося повстання Чернігівського полку, розташованого неподалік українського міста

Сергій Муравйов-Апостол

Василькова. Повстання очолили *Сергій Муравйов-Апостол і Михайло Бестужев-Рюмін*. Перед лавами полку керівниками повстання був зачитаний революційний «Катехізис» – прокламація, складена у вигляді питань і відповідей. Цей документ обґрунтовував необхідність знищення монархії й установаження республіки.

Повсталі сподівалися, що до них приєднаються інші частини царської армії, але цього не сталося. 3 січня 1826 р. повстанці були розгромлені урядовими військами.

1.5. Розправа над декабристами. Значення повстання

а) Розправа над декабристами. Після розгрому повстання почалися масові арешти. До слідства були притягнуті 579 чоловік, а причетними до змови визнані 269, з них 131 визнані винними.

 Свідчать документи. З переписки Миколи І. Микола І – Костянтину Павловичу, С.-Петербург, 17 грудня 1825 р.

«...Після жахливого 14-го Ми, на щастя, повернулися до звичайного порядку; залишається тільки певна тривога в народі, вона, я сподіваюся, розсіється... Наші арешти проходять дуже успішно, і в нас у руках всі головні герої цього дня, крім одного... Згодом для суду я припускаю відокремити осіб, що діяли свідомо й навмисно, від тих, хто діяв ніби в припадку божевілья...»

Костянтин Павлович – Миколі І, Варшава, 20 грудня 1825 р.

«...Великий Боже!.. Ця сволота була незадоволена, що має государем ангела, і змовилася проти нього! Чого ж їм потрібно? Це дивовижно, жахливо...»

Верховний суд у Петербурзі засудив до страти п'ятьох найбільш активних діячів декабристського руху: *Павла Пестеля, Кіндрата Рилєєва, Сергій Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна, Петра Каховського*. 13 липня 1826 р. у Петропавловській фортеці вирок був виконаний. 126 дека-

бристів засудили до каторги, заслання й поселення в Сибіру. Всіх їх позбавили військових чинів і дворянського звання. Особливі комісії розглядали «справи» солдатів, багатьох з них прогнали крізь стрій і покарали різками. На Кавказ у діючу армію був відправлений весь Чернігівський полк.

б) Підсумки й значення повстання декабристів. Перше в історії Росії повстання дворянської опозиції зазнало поразки. Декабристи не змогли підняти на боротьбу широкі суспільні сили. Вони хотіли зробити переворот у країні в ім'я народу, але без його активної участі, боячись стихії народного повстання. Суспільство, у свою чергу, виявило неготовність до рішучих перетворень.

Але значення повстання декабристів полягає в тому, що вони *першими виступили проти абсолютизму й кріпосного права й тим самим дали поштовх подальшому розвитку реформаторського руху в країні.*

2. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ. О. ГЕРЦЕН

2.1. Репресивний характер миколаївського режиму

Новий уряд прийняв ряд заходів щодо зміцнення режиму. У 1826 р. було засновано *Третє відділення* Власної його імператорської величності канцелярії, що стало головним органом політичного розшуку. Під його підпорядкування відійшов Окремий корпус жандармів, що перетворився на воєнізовану політичну поліцію. Супротивників миколаївського режиму очікували в'язниці, арештантські роти, заслання на Кавказ. У 1826 р. вийшов устав про *цензуру*, спрямований проти небезпечних для монархії західноєвропейських ліберальних ідей.

2.2. Три ідейних напрямки в суспільному русі другої чверті XIX ст.

У суспільному русі другої чверті XIX ст. внаслідок розмежування визначилися три ідейні напрямки: консервативний, радикальний і ліберальний.

Консерватизм у Росії спирався на теорії, які доводили непорушність самодержавства й кріпосного права. Для їх ідеологічного обґрунтування міністр освіти граф *Сергій Уваров* створив *теорію офіційної народності*. Вона була заснована на трьох принципах: самодержавство, православ'я, народність. У цій теорії втілювалися ідеї про єднання царя й народу, про відсутність протилежних за становищем та інтересами соціальних груп у російському суспільстві.

Радикальний напрямок представляли гуртки *Олександра Герцена й Миколи Огарьова, Миколи Станкевича, Віссаріона Белінського, Михайла Буташевича-Петрашевського* та інших громадських діячів.

Ліберальний напрямок був представлений *слов'янофілами й західниками*.

Центр вольнодумства та громадського руху в Росії перемістився до університетів, студентських гуртків, літературних салонів, редакцій газет і журналів.

2.3. Олександр Герцен

Члени гуртка Олександра Герцена й Миколи Огарьова зачитувалися роботами французького соціаліста Сен-Сімона, обговорювали події Липневої революції 1830 р., проблеми рівноправності жінок. У 1834 р. на одній із вечірок

Олександр Герцен
(Портрет художника Ге)

Герцен Олександр Іванович (1812–1870 рр.) – російський філософ, публіцист, письменник і громадський діяч. У 1831–1834 рр. – керівник студентського гуртка в Московському університеті. В 1835–1840 рр. – у засланні. З 1842 р. – у Москві. У романі «Хто винний?», повістях «Доктор Крупов» і «Сорока-злодійка» критикував кріпосницький лад. З 1847 р. живе в еміграції. У 1853 р. заснував Вільну російську друкарню в Лондоні, видавав альманах «Полярна зірка», газету «Дзвін», на сторінках яких викривав самодержавство, вимагав звільнення селян із землею. Автобіографічний твір «Минуле і думи» (1852–1868 рр.) – один із шедеврів російської літератури.

розбили погруддя імператора й проспівали «пісеньку зухвалого змісту». Герцена й Огарьова там не було, але їх заарештували у справі «про змову, що не відбулася».

У молодості О. Герцен розділяв багато ідей західників, визнавав єдність історичного розвитку Росії й Західної Європи. Однак близьке знайомство з європейськими порядками, розчарування в результатах революцій 1848–1849 рр. переконали його в тому, що історичний досвід Заходу не відповідає інтересам російського народу. Тому він зайнявся пошуками нового, справедливого, на його думку, суспільного устрою й розробив *теорію общинного соціалізму*.

Ідеал суспільного розвитку О. Герцен бачив у соціалізмі, в якому не буде приватної власності й експлуатації. На його думку, російський селянин, позбавлений приватновласницьких інстинктів, звик до общинної власності на землю та її періодичні переділи, а тому цілком готовий до соціалізму. *У селянській громаді (общині) Герцен бачив готовий осередок соціалістичного ладу.*

Питання про шляхи переходу до соціалізму вирішувалися Герценом суперечливо. В одних роботах він писав про можливість народної революції, в інших – засуджував насильство. Його теорія общинного соціалізму служила ідейною основою діяльності радикалів 60-х рр. і народників 70-х рр. XIX ст.

3. СЛОВ'ЯНОФІЛИ Й ЗАХІДНИКИ

У XIX ст. склалися дві ідейні течії – слов'янофільство й західництво. Їх прибічники виступали за зміну соціально-політичного ладу Росії як умову її процвітання. Однак в поглядах слов'янофілів і західників були істотні розходження.

3.1 Слов'янофіли

Гурток слов'янофілів, що утворився в Москві, об'єднував групу громадських діячів, письменників, серед яких були *Олексій Хомяков, брати Аксакови, Юрій Самарін*. Слов'янофіли вважали, що в кожного народу є своя історична доля й свій шлях. Отже, і Росія має розвиватися *своїм шляхом, який не має*

нічого спільного із західноєвропейським і базується на традиційних російських цінностях. Слов'янофіли стверджували, що західноєвропейські держави перебувають у занепаді. Вони не визнавали досягнень західноєвропейської культури і вважали помилковим зближення Росії із Заходом за часів Петра I, який, на їхню думку, зруйнував віковий уклад і порядок у Росії.

З іншого боку, слов'янофіли були *прихильниками скасування кріпосного права*, критикували бюрократизм. Будучи при-

Олексій Хомяков

! **Слов'янофіли** – представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., що виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії, заснованого на принципах *патріархальності, консерватизму, православ'я*.

хильниками сильної влади, слов'янофіли відстоювали право народу на вільне волевиявлення на Земських соборах та у пресі. Російський народ ніколи не претендував, на їхню думку, на участь у політичному житті, віддаючи пальму першості державі. У свою чергу, держава не втручалася в духовне життя суспільства й прислухалася до його думки.

На думку слов'янофілів, основу життя російського суспільства становила *общинна свідомість і принцип згоди* на відміну від західноєвропейського індивідуалізму. Великого значення слов'янофіли надавали православ'ю, що закликала до духовного самовдосконалення.

3.2. Західники

Ядро західників становили історики, юристи, публіцисти *Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін, Павло Анненков* та інші.

! **Західники** – представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., що виступали за *розвиток Росії західним шляхом*.

Західники дотримувалися ідеї про *спільність історичних шляхів Європи й Росії* та вважали, що в Росії рано чи пізно встановляться західноєвропейські порядки. Вони були прихильниками скасування кріпосництва, відстоювали свободу підприємництва, з іншого боку – були супротивниками революцій. Західники виступали за широку освіту народу, гадаючи, що це є єдиний правильний шлях успіху модернізації соціально-політичного ладу Росії.

Суперечки західників і слов'янофілів мали велике суспільне значення. Вони пробуджували громадську думку, закликали до творчої діяльності й знаменували собою *початок формування ліберальної ідеології в Росії*.

4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЄВРОПИ

На початку та в середині XIX ст. *нові тенденції* соціально-політичної думки Європи визначалися глибокими суспільними зрушеннями. В ході економічного та суспільно-політичного розвитку, з одного боку, людина отримувала нові можливості у пізнанні світу, користуванні культурними надбаннями, у підвищенні якості життя. З іншого боку, соціально-економічні кризи, політична нестабільність та загострення суспільних протиріч ставили питання про способи подолання цих явищ та шляхи суспільного розвитку.

Все більшого розповсюдження в Європі набували *соціалістичні ідеї*.

! **Соціалізм** (від лат. «загальний», «суспільний») – 1) *сукупність ідей і поглядів*, спрямованих на встановлення такого суспільно-економічного ладу, де існують: колективна власність (приналежна державі, виробничим колективам тощо) і справедливий, з погляду соціалістів (найчастіше – зрівняльний) розподіл матеріальних благ. 2) *соціально-економічна та політична система*, яка стверджувалася в Росії після більшовицької революції 1917 р. і, в подальшому, в СРСР та деяких інших країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки. Новий устрій сприяв певним економічним успіхам, демократизації освіти тощо. Проте декларація марксистських, соціалістичних ідей не завжди відповідала реаліям суспільно-політичного життя, практиці порушень прав і свобод громадян та масових репресій. Кризові явища в соціалістичних країнах, що наростали, та розпад СРСР у 1991 р. призвели до повалення соціалістичного устрою в Європі та ряді країн Азії.

4.1. Поширення соціалістичних ідей

При соціалізмі, як стверджують його прихильники, не може бути місця приватній власності, експлуатації людини людиною. Поширення соціалістичних ідей відбивало прагнення людей, зайнятих важкою працею, до пошуку шляхів соціальної справедливості, рівності й матеріального благополуччя.

Ці пошуки знайшли, зокрема, втілення в ідеях соціалістів-утопістів. Це поняття походить від твору англійського гуманіста, письменника *Томаса Мора «Утопія»* (1516 р.), де описується фантастичний, уявний острів, на якому існує ideale життя людей.

Французькі соціалісти-утопісти *Анрі Сен-Сімон*, *Шарль Фур'є*, англієць *Роберт Оуен* та інші критикували існуючий у XIX ст. суспільний лад і висловлювали ідеї побудови нового суспільства, заснованого на принципах справедливості й гармонії.

а) Анрі Сен-Сімон. Французький мислитель, соціаліст-утопіст Сен-Сімон рушійними силами історичного розвитку вважав прогрес наукових знань, моралі й релігії. Він вважав основними рисами майбутнього справедливого суспільства обов'язкову працю, єдність науки й промисловості, наукове плану-

вання господарств; там буде збережена приватна власність, а пролетаріат і буржуазія утворять єдиний клас «індустріалів». Шлях звільнення робітників від експлуатації мислитель бачив у твердженні «нової» релігії («всі люди – брати»).

б) Шарль Фур'є. Французький соціаліст-утопіст Ш. Фур'є критикував капіталістичний лад («цивілізацію») і розробив план майбутнього суспільства, в якому реалізувалися б усі людські здібності. Первинний осередок нового суспільства – фаланга, що сполучає промислове й сільськогосподарське виробництво. Нове суспільство, за Фур'є, утвердиться шляхом мирної пропаганди соціалістичних ідей.

в) Роберт Оуен. На початку 1810-х рр. англійський соціаліст-утопіст Р. Оуен розробив план поліпшення умов життя робітників і намагався практично здійснити його на прядильній фабриці в Нью-Ланаркі (Шотландія), на якій з 1800 р. він працював управляючим. У 1817 р. він висунув програму радикальної перебудови суспільства шляхом створення самоврядних «селищ спільності й співробітництва», позбавлених приватної власності та експлуатації. Оуен надавав великого значення освіті у вирішенні соціальних проблем. Засновані ним комуністичні колонії в США і Британії зазнали невдачі й продемонстрували лише утопічність його планів.

Анрі Сен-Сімон

Шарль Фур'є

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. У чому виявився репресивний характер миколаївського режиму?
2. Які були плани декабристів перед початком повстання?
3. Коли почалося повстання декабристів в Петербурзі?
4. Яка подія відбулася 29 грудня 1825 р. біля міста Василькова на Україні?
5. Охарактеризуйте суспільний лад, за який виступали соціалісти-утопісти А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен. Які засоби для досягнення своїх цілей вони пропонували?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які явища вплинули на формування поглядів декабристів?
2. Порівняйте програмні документи «Південного» й «Північного» товариств.
3. Визначте основні причини поразки декабристів. У чому полягало історичне значення повстання декабристів?
4. Охарактеризуйте ідейні напрямки в суспільному русі Росії в 20–40 рр. XIX ст.
5. У чому полягали розходження підходів західників і слов'янофілів у визначенні шляхів історичного розвитку Росії?

III. Для обговорення в групі

1. Повстання декабристів 1825 р. у наш час трактують по-різному. Одні вважають його революційним рухом, інші – проявом опозиції до самодержавства, треті – спробою військового перевороту в країні. Як думаєте Ви? Чи закономірні результати повстання декабристів?
2. Західники були прихильниками розвитку ринкових відносин і підприємництва. О. Герцен і В. Белінський, які на початку своєї діяльності були близькі до них, пізніше критикували буржуазне суспільство. «Не годиться державі бути в руках капіталістів, – писав В. Белінський, – ...горе державі, що в руках капіталістів, це люди без патріотизму... Для них війна або мир значать тільки піднесення або занепад фондів – далі цього вони нічого не бачать». До такого ж висновку прийшов й О. Герцен: «Світ буржуазії виснажився... і не має в собі більше можливості відновлення». Чи розділяєте Ви точку зору В. Белінського й О. Герцена?
3. Як Ви думаєте, чому підвалини самодержавства й кріпосництва в 20-40-і рр. XIX ст. залишалися непорушеними?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «декабристи», «аракчєєвщина», «слов'янофіли», «західники», «утопічний соціалізм».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1816 р.....створення «Союзу порятунку»
1818 р.....створення «Союзу благоденства»
14 грудня 1825 р.повстання декабристів на Сенатській
.....площі
29 грудня 1825 р.повстання Чернігівського полку

§9. «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії

У 1848–1849 рр. у ряді країн Західної і Центральної Європи спалахнули **нові революції**. Вони охопили Францію, Австрію, німецькі та італійські держави. У них були різні передумови, не однаково напруження боротьби, по-різному розвивалися події. Проте революції 1848–1849 рр. мали **спільні риси**:

- спрямованість проти «старого порядку» або його залишків;
- боротьба за демократизацію політичного устрою і суспільних стосунків;
- відстоювання робітниками своїх політичних і соціальних прав;
- розвиток об'єднувальних і визвольних національних рухів.

1. РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ

1.1. Наростання революційних настроїв у суспільстві

Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії поступово призвела до того, що в **опозиції** до режиму опинилися різні верстви населення – робітники, селяни, частина інтелігенції, промислова і торгівельна буржуазія.

Політичну кризу посилювали економічні проблеми. У 1845–1846 рр. селяни потерпали від неврожай, скорочувалось виробництво. Збільшилося безробіття, подорожчали продукти харчування. Погіршалося становище трудящих, які виступали проти режиму Луї-Філіппа Орлеанського. Навіть частина орлеаністів наполягала на необхідності проведення ліберальних реформ.

! **Ліберальні реформи** – зміни в суспільстві, спрямовані на утвердження парламентаризму, свободи підприємництва і демократизації суспільства; їх прихильники виступають за соціально-економічні та політичні перетворення за допомогою легальних, законних засобів, виключають революційні зміни.

1.2. Революційні події в лютому 1848 р.

Влітку 1847 р. у Франції почалась широка кампанія **публічних політичних банкетів** – **нелегальних зборів**, замаскованих під урочисті вечери. Замість тостів опозиціонери виголошували політичні промови.

28 грудня 1847 р., виступаючи в парламенті, Луї-Філіпп висловив сподівання, що депутати залишаться вірними конституції та існуючому ладу всупереч вимогам радикалів. У відповідь на це представники опозиції вирішили провести 22 лютого 1848 р. черговий банкет, який мав передувати масовій демонстрації. Влада заборонила її, і це стало останньою краплею, що переповнила чашу невдоволення. У призначений день натовпи демонстрантів, в основному робітники і студенти, заповнили вулиці Парижа, почалися сутички із поліцією. Співаючи «Марсельезу», колони демонстрантів пройшли до палацу, де засідала Палата депутатів. Популярним гаслом цього дня було «Даєш реформу!»

23 лютого наляканий розвитком подій король відправив уряд у відставку. Звістку про це багато діячів опозиції зустріли із захопленням, і вони були готові задовольнитися досягнутим. Але увечері колона беззбройних демонстрантів була обстріляна військами. У перестрілці загинуло близько 40 чоловік. Чутки про цей злочин підняли мешканців Парижа. За ніч було споруджено майже 1,5 тис. барикад, а наступного дня всі опорні пункти міста опинилися в руках повсталих. Повстанці оточили палац Тюїльрі – резиденцію короля.

Щоб уникнути громадянської війни, Луї-Філіпп 24 лютого відрікся від престолу і виїхав до Британії. Демонстранти увірвалися в королівський палац і влаштували погром. Королівський трон був перенесений на Майдан Бастилії та урочисто спалений. Увечері того ж дня було сформовано **Тимчасовий уряд**, в якому провідну роль відігравали радикально настроєні республіканці.

1.3. Друга республіка

а) Перші реформи Тимчасового уряду. 25 лютого 1848 р. Франція була проголошена республікою. Це була вже **Друга Республіка** в історії країни.

Новий уряд прийняв декрет про загальне виборче право для чоловіків. Були скасовані дворянські титули, видані декрети про свободу політичних зборів і друку. У французьких колоніях було скасовано рабство. Робочий день скорочувався до 10 годин в Парижі та до 11 годин в провінції. Прийнятий декрет гарантував робітникам право на працю і відміняв заборону на створення робітничих асоціацій. У Франції встановився *найліберальніший режим у Європі*.

б) Створення національних майстерень. Для боротьби з масовим безробіттям в Парижі створювалися так звані **національні майстерні**. До них вступали розорені підприємці, службовці, що втратили заробіток, ремісники і робітники, а також представники люмпен-пролетаріату (бродяги, жебраки і т.п.) За символічну працю в майстернях щодня видавалося по два франки, що було достатньо для фізичного виживання. Створенням національних майстерень уряд розраховував забезпечити підтримку республіканського устрою.

Вже у квітні 1848 р., коли в майстерні вступило понад 100 тис. чоловік, роботи в місті не вистачало на всіх, і робітників почали використовувати лише два дні на тиждень (за решту днів платили по 1 франку). Прагнучи подолати фінансову кризу, Тимчасовий уряд **значно збільшив прями податки на власників**, що викликало незадоволення селян, чим скористалися згодом монархісти.

в) Вибори до Установчих зборів. 23 квітня 1848 р. відбулися вибори до Установчих зборів. Вони виявили повний крах політики Тимчасового уряду. Радикали і соціалісти отримали всього 80 місць з 880. 550 депутатських мандатів дісталися поміркованим республіканцям і 300 – монархістам.

Установчі збори підтвердили непорушність республіканського устрою у Франції. Нове законодавство передбачало жорсткішу протидію демонстраціям. Установчі збори вирішили розпустити національні майстерні, замінивши їх більш практичною і корисною програмою громадських робіт.

г) **Червневє повстання. 22 червня 1848 р.** у газетах було опубліковано рішення Установчих зборів про **закриття національних майстерень**. Наступного дня близько 50 тис. працівників майстерень, що не бажали розлучатися з дармовими двома франками на день, безробітні, робітники приватних підприємств столиці підняли заколот, і вулиці Парижа заповнилися барикадами.

24 червня Установчі збори передали всю повноту влади військовому міністрові генералові Л. Кавен'яку. Проти повсталих були стягнуті 150 тис. чоловік регулярного війська, батальйонів національної гвардії. Для придушення повстання Л. Кавен'як широко використовував артилерію, яка змітала цілі квартали, що стали центрами опору повстанців. 26 червня заколот був придушений, 1500 чоловік було убито, ще 12 тис. заарештовано і заслано в Алжир.

г) **Ухвалення Конституції Другої Республіки.** 4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої Республіки, яка офіційно узаконила як форму державного правління **республіку**. В Основному законі проголошувалися принципи свободи, рівності і братерства. Держава брала на себе зобов'язання створювати умови громадянам для отримання освіти і допомагати безробітним. Конституція надала величезні повноваження президенту.

д) **Президентські вибори.** На виборах президента Франції 10 грудня 1848 р. впевнено переміг **Луї Наполеон Бонапарт**, племінник Наполеона I. Це стало можливим унаслідок масового невдоволення і озлоблення селян проти республіки та завдяки широкому впровадженню в селянському середовищі легенди про те, що Наполеон I захищав інтереси селян. Французькі селяни, найменш освічена і найчисельніша частка населення країни, вірили, що «племінник свого дядька» захистить їх інтереси, позбавить від податків і гніту лихварів. За нього голосували і маса дрібних, середніх буржуа, і багато орлеаністів, які розраховували, що президент розчистить шлях до відновлення Липневої монархії.

Луї Наполеон Бонапарт III

2. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1851 р. І ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Бонапартистський переворот 1851 р.

12 травня 1849 р. відбулися вибори до Законодавчих зборів. Більшість депутатських мандатів отримали монархісти, об'єднані в «Партію порядку».

Луї Наполеон, ставши президентом, і не намагався вдавати із себе демократа. Під приводом опікування про порядок він розпочав репресії проти революційних елементів. Президент почав створювати бонапартистську партію.

Бонапартизм – форма військово-політичної *диктатури*, що проводила *політику лавірування між різними соціальними групами*. Характерні риси – прагнення встановити повний контроль над державою, опора на армію, демагогічні обіцянки швидкого вирішення соціальних проблем. Назва виникла у зв'язку з курсом, який встановив Луї Бонапарт у Франції, поєднуючи демагогію з наступом на демократію, балансуванням, заграванням з різними верствами населення. Спираючись на католицьку церкву, бонапартистський режим намагався видавати себе за загальнонаціональну владу.

Луї Бонапарт мав боротися не лише з республіканцями, але і з монархістами, які вважали, що престол повинен зайняти представник династії Бурбонів або Орлеанської династії. 31 жовтня 1849 р. він відправив до Законодавчих зборів послання, в якому, по суті, проголосив розрив з парламентським режимом і перехід до системи *особистого правління*. Крім того, президент поступово ввів до військ паризького гарнізону відданих йому офіцерів.

За таких умов Законодавчі збори підсилили протистояння президентові. Парламент відмінив загальне виборче право, скасував свободу слова. 31 травня 1850 р. був виданий закон, який вводив трирічний ценз осілості, позбавляв виборчого права людей, засуджених за політичні злочини (образа влади, участь у клубах або таємних товариствах). Цей закон скоротив число виборців на 3 млн. чоловік – головним чином, міських робітників. Це була фатальна помилка парламенту, яка дала Луї Бонапарту головний козир у боротьбі проти республіки.

4 листопада 1851 р. президент звернувся до парламенту з вимогою повернути загальне виборче право. Отримавши відмову, він почав готувати *державний переворот*, який громадськості був представлений як захист демократії.

Державний переворот – *насильницька* (неконституційна) *зміна* (захоплення) *влади* в державі. Державним переворотом є і узурпація однією гілкою влади (зазвичай виконавчою) владних повноважень у країні – мається на увазі незаконне припинення діяльності органу представницької влади.

Увечері 1 грудня, за наказом президента, війська зайняли всі стратегічно важливі об'єкти, а вранці наступного дня, **2 грудня 1851 р.**, було арештовано 70 впливових політиків. Луї Наполеон Бонапарт розпустив Законодавчі збори.

Для утвердження державного перевороту 21 грудня 1851 р. був проведений *плебісцит* (опитування населення, всенародне голосування з найбільш важливих питань державного життя), яке повинне було відповісти на питання: «Чи бажає французький народ зберегти владу за Луї Наполеоном Бонапартом і надати йому необхідні повноваження для встановлення конституції на підставах, запропонованих в його прокламації від 2 грудня?» Плебісцит відбувся за умов бонапартистського терору і демагогії і дав «бажаний результат». Відразу ж після плебісциту були знищені всі залишки демократичних свобод.

2.2. Встановлення Другої Імперії

14 січня 1852 р. була прийнята нова Конституція Франції, що встановлювала систему влади за зразком, створеним свого часу Наполеоном Бонапартом. У країні сталося відновлення *монархічної форми правління*.

Обраний населенням *Законодавчий корпус* затверджував закони і бюджет, але не мав законодавчої ініціативи. Члени *Сенату* призначалися президентом з вищих сановників і духовенства довічно і здійснювали нагляд за дотриманням конституції. Члени *Державної ради* розробляли закони на підставі проектів, запропонованих їй головою держави.

Вся повнота *виконавчої влади* належала *президентові*. Президент був головнокомандувачем збройних сил; керував діяльністю міністрів; призначав претендентів на всі важливі посади; укладав союзні і торгівельні договори, оголошував війну; мав законодавчу ініціативу; призначав членів Державної ради і Сенату. Термін повноважень президента збільшувався до 10 років. Виборчим правом володіли чоловіки, що досягли 21 року.

У 1852 р. президент здійснив тріумфальну поїздку по Франції. Його зустрічали криками: «Хай живе імператор!» По поверненню до Парижа президент скликав Сенат, який виніс ухвалу: провести плебісцит з питання про «відновлення імператорської влади в особі Луї Наполеона Бонапарта». За відновлення імперії проголосувало 8 млн. французів. **2 грудня 1852 р.** президент був проголошений *імператором Франції* під іменем Наполеона III.

3. РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

3.1. Німецькі держави

а) Передумови революції. У середині XIX ст. в німецьких державах ще панував феодальний лад, вони залишалися аграрними країнами. Дворянство зберегло свої привілеї. Найміцніше утримувало свої позиції прусське юнкерство.

! **Юнкерство** – великі дворяни-землевласники в Німеччині, що еволюціонували від феодального господарства до капіталістичного. Пануюче становище юнкерства в економіці, в державній, політичній і військовій сферах значною мірою зумовило встановлення спочатку в Пруссії, потім і в Німецькій імперії мілітаристського поліцейсько-бюрократичного режиму.

Головною перешкодою на шляху подальшого розвитку німецьких держав залишалася **політична роздробленість**. У рамках Німецького союзу, створеного у 1815 р., практично самостійно існували 35 держав і чотири «вільних міста». Створення в 1834 р. під егідою Пруссії Митного союзу сприяло розвитку промисловості, особливо металургії, машинобудування, гірничої справи, будівництва залізниць.

Боротьба за **об'єднання** німецьких держав в єдину державу, в якій була зацікавлена німецька буржуазія, стало **основним завданням революції**.

б) Початок революції. На становищі народу важко відбився неврожай і економічна криза. Вироблені товари не знаходили збуту внаслідок низької купівельної спроможності населення. Розпочався голод, посилювалися народні хвилювання.

У німецьких державах наростав **опозиційний рух**, який очолила ліберальна буржуазія, що виступала за створення єдиної німецької держави. Ліве крило буржуазії закликала до знищення станових відмінностей, проголошення республіки. Звістка про те, що в лютому 1848 р. у Франції була проголошена республіка, прискорила неминучий революційний вибух.

Наприкінці лютого – на початку березня 1848 р. в ряді держав Західної і Південно-Західної Німеччини почалися мітинги і демонстрації. До місцевих парламентів направляли петиції, в яких висувалися вимоги свободи друку, зборів, запровадження суду присяжних, створення народної міліції і скликання загальнонімецького національного парламенту. Всюди налякані монархи змушені були йти на певні поступки і допускати до влади діячів опозиції.

в) Революція в Пруссії. 18 березня демонстрації в столиці Пруссії – Берліні вилилися в народне повстання. Озброєні робітники і ремісники оточили королівський палац і почали вимагати ухвалення конституції. В них було зроблено декілька пострілів, після чого в місті було споруджено барикади, і в пруській столиці почалися вуличні бої. У цій ситуації пруський король Фрідріх Вільгельм IV дав обіцянку запровадити конституцію, оголосив відміну

На берлінських барикадах (19 березня 1848 р.)

цензури, амністію всіх політичних в'язнів і скликання парламенту. Барикадні бої продовжувалися. Робітники, ремісники, студенти зайняли частину міста, і 19 березня король був вимушений віддати наказ про вивід військ із столиці. Бюргерство почало створювати Національну гвардію і взяло на себе забезпечення порядку в місті.

Король сформував уряд, до складу якого ввійшли ліберали. У травні 1848 р. в Берліні були скликані Установчі збори, що проголосили створення **Національних зборів** Пруссії, в яких більшість належала ліберальній буржуазії.

г) Франкфуртський парламент. У цей же час у Франкфурті-на-Майні почав роботу загальнонімецький парламент (Національні збори), обраний населенням всіх німецьких держав. Велику частину його депутатів склали представники ліберальної буржуазії та інтелігенції. Депутати вирішили знищити всі види феодальної залежності селян, виробили проект загальнонімецької конституції, в якій проголошувалися демократичні права громадян.

28 березня 1849 р. Франкфуртський парламент прийняв *загальнонімецьку конституцію*. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Імператорський престол був запропонований пруському королю, але Фрідріх Вільгельм IV відмовився, заявивши, що не хоче «піднімати корону з бруду».

Конституція встановлювала рівність усіх перед законом, відміняла привілеї та титули дворянства. Вперше в історії німцям гарантувалися основні *громадянські права та свободи* – недоторканність особи та приватної власності, свобода совісті, слова та зборів. Відмінялися також всі «стосунки кріпацтва», хоча земельні по-винності селяни мали викупляти.

У квітні – травні 1849 р. почалися повстання в Саксонії, Рейнській провінції, Бадені, інших німецьких державах на захист загальнонімецької конституції 1849 р. Але Франкфуртський парламент так і не став органом загальнонімецької влади. Обраний ним уряд не мав ані коштів, ані повноважень. Реальна влада залишалася в руках німецьких монархів, які не збиралися відмовлятися від своїх прав і не визнали загальнонімецький парламент. Національні збори були розігнані військами вюртембергського короля.

г) Розвиток подій у Пруссії. У грудні 1848 р. король розігнав Національні збори, була роззброєна Національна гвардія. Вслід за цими подіями монарх видав наказ про «дарування» народові Пруссії *конституції*. Вона підтвердила обіцяні в березні 1848 р. свободи, але зберігала стани і надавала право монархові відмінити будь-який закон, прийнятий *ландтагом* (земельним парламентом). У травні 1849 р. в Пруссії був ухвалений новий закон, який встановлював високий майновий ценз для виборців. Проведені пруськими Національними зборами аграрні реформи відмінили лише другорядні повинності селян. Проте в країні були проведені перетворення, які прискорили промисловий розвиток держави, активізували підприємницьку діяльність.

3.2. Австрія

а) Основні завдання революції. Австрійська імперія, в якій правила династія Габсбургів, була багатонаціональною державою. З 37 млн. населення імперії у 1847 р. 18 млн. становили слов'янські народи (чехи, поляки, словаки, українці, хорвати, словенці), 5 млн. – угорці, були також німці, італійці, румуни та інші. Тому завданням революції, що назрівала, було *звільнення народів* від влади Австрійської імперії, повалення монархії Габсбургів і утворення федерації рівноправних народів або незалежних національних держав.

З цим було нерозривно пов'язано *завдання знищення феодальних порядків* – напівкріпосної залежності селян і станових привілеїв.

б) Початок революції. У березні 1848 р. депутати ландтагу Нижньої Австрії і союз промисловців зажадали запровадження конституції, скликання загальноавстрійського парламенту, відставки *канцлера* (глави уряду) Клеменса Меттерніха, відміни цензури друку і проведення інших демократичних реформ.

Революція в Австрії почалася **13 березня 1848 р.** з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і бюргерів. На вулицях столиці почалися зіткнення демонстрантів з військами. За цих обставин Фердинанд I був змушений відправити у відставку канцлера К. Меттерніха. Студентам було дозволено створити свою озброєну організацію – «Академічний легіон», а бюргерам – сформувати Національну гвардію. У квітні був створений Комітет громадської безпеки – неофіційний орган влади буржуазії.

в) Подальший розвиток революції. 25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I «дарував» своїм підданам Конституцію, що проголосила свободи, але зберегла владу в руках імператора і *рейхстагу* (парламенту).

Спроба влади розпустити Національну гвардію та «Академічний легіон» викликала повстання, імператор і уряд покинули столицю. 12 серпня 1848 р. імператор повернувся до Відня, де його зустріли без жодного ентузіазму.

У липні в столиці почав роботу рейхстаг. Хоча в його складі було досить багато слов'янських депутатів, ініціативу на засіданнях захопили австрійські ліберали. Рейхстаг прийняв закон про скасування низки повинностей селян, але безкоштовно відмінялася лише незначна частина повинностей.

г) Повстання в Чехії. У Чехії, найбільш розвиненій у промисловому відношенні території імперії, розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. У Празі був створений Національний комітет, який фактично став урядом Чехії. Селяни домоглися відміни панщини, безробітні – виплат невеликих допомог.

Масштабним проявом визвольного руху в Чехії став **Слов'янський конгрес** (з'їзд представників всіх слов'янських народів Австрійської імперії).

Свідчать документи. З Прокламації I Слов'янського конгресу до народів Європи 12 червня 1848 р.

«Піднімає голову... пригноблений слов'янин, скидає з себе ярмо і вимагає гучним і рішучим голосом свою давню спадщину – свободу. Сильний чисельністю, а ще більше своєю волею і... братською однодумністю своїх племен, він, проте, залишається вірним принципам своїх предків: він не хоче володарювати, панувати; він хоче свободи як для себе, так і для кожного; він вимагає її, безумовно, як найсвятіше право людини. Ми запропонували імператорові Австрії... перетворити імперію на союз рівноправних народів, який однаково задовольнить як своєрідні потреби народів, так і єдність монархії».

Які принципи були проголошені на конгресі? Що було запропоновано Слов'янським конгресом імператорові Австрії?

г) Повстання у Відні в жовтні 1848 р. Поразка революції в Австрії. У жовтні 1848 р. влада вирішила відправити частину віденського гарнізону на придушення угорської революції. У відповідь 6 жовтня почалося народне повстання: ремісники, робітники, студенти перегородили шлях військам; частина гарнізону перейшла на бік народу. Проте повстанцям протистояла величезна

армія, яка влаштувала столиці облогу та артилерійський обстріл. Через три тижні керівники повстання погодилися на капітуляцію.

Після поразки повстання в Австрії було створено новий уряд з представників знаті і великої буржуазії. Імператор **Франц Йосиф**, що вступив на престол у грудні 1848 р. після зречення Фердинанда I, проголосив у березні 1849 р. запровадження нової конституції. Рейхстаг був розпущений. Революція в Австрії зазнала поразки, але повернення до революційних порядків було вже неможливе.

Франц Йосиф I

д) Угорщина. 3 березня 1848 р. нижня палата угорського парламенту, де переважало середнє дворянство, направила імператорові петицію про запровадження в Угорщині **конституції**. 15 березня у Пешті почалися демонстрації інтелігенції, студентів, робітників і ремісників, де висувалися вимоги демократичних свобод, виводу з країни імператорських військ і створення самостійного угорського уряду.

У березні вперше було сформовано уряд Угорщини, що складався з представників середнього дворянства і феодалної аристократії. Уряд виявив відданість Габсбургам. Навесні 1848 р. угорський сейм (парламент) прийняв ряд законів про фінансову і військову самостійність королівства, про скасування податкових привілеїв дворянства, про відміну без викупу всіх феодалних повинностей тощо. Проте землі селяни не отримали. Не знайшли рівноправності слов'яни і румуни, що проживали на території Угорщини.

Ще у вересні 1848 р. з метою придушення революції австрійські війська почали воєнні дії в Угорщині, а в березні 1849 р. внаслідок успішного контрнаступу угорської армії австрійці змушені були покинути країну. 14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини. Австрійський уряд звернувся за допомогою до свого союзника – **Росії**. У червні 1849 р. російська армія почала інтервенцію до Угорщини, і в серпні 1849 р. угорські війська капітулювали. Революція в Угорщині зазнала поразки.

3.3. Революційні події 1848 р. на західноукраїнських землях

Коли до Львова дійшли звістки про повстання у Відні, відставку ненависного князя Меттерніха та обіцянки імператора Фердинанда I провести реформи, почали діяти **поляки**. Вони створили свій політичний орган – Центральну Раду Народову – та приступили до формування Національної гвардії.

2 травня 1848 р. у Львові була утворена **перша українська політична організація** – *Головна Руська Рада*. У своєму маніфесті Рада проголосила, що галицькі русини є частиною великого українського народу. *Провідною вимогою*

Головної Руської Ради був поділ австрійської провінції Галичина на українську (східну) і польську (західну) частини з окремими адміністраціями.

Русько-український національний рух швидко поширився по всьому краю; були утворені 34 повітові ради, почалось формування загонів національної самооборони, 15 травня вийшов перший український тижневик «Зоря Галицька». Шукаючи натхнення у славному історичному минулому, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів (*золотий лев на голубому тлі*) і прийняла *синьо-жовтий прапор* як національний стяг українського народу.

16 квітня 1848 р. Фердинанд I видав маніфест, який скасовував панщину в Галичині. *Це сталося на 5 місяців раніше, ніж по всій Австрійській імперії.*

Революція 1848 р. дала поштовх і **національному руху**. Русинські національні вимоги наштовхнулись на сильну опозицію з боку польських політиків.

Гостра сутичка між поляками та українцями відбулася на Слов'янському конгресі у Празі, де відбувся *перший у новітній історії дебют українців на міжнародній політичній арені*. Під час роботи Слов'янського конгресу в Галичині почалися вибори до рейхстагу. У *парламентських дебатах*, що відбулися у другій половині 1848 р., українці зосереджувалися на двох питаннях:

- компенсації землевласникам-феодалам за скасування панщини;
- адміністративного поділу Галичини.

Українські селяни відкидали компенсації. У своїй пристрасній *промові, першій, будь-коли виголошеній українцем у парламенті*, селянин Іван Капушак засудив багатівкове гноблення селянства, закінчивши її словами: «Чи за такі образи й кривди ми ще маємо платити компенсацію? Напевно, ні. Хай нашою платою будуть ті батоги і нагайки, що шмагали по наших спинах. Хай вони задовольнять панів!» І хоча промова викликала захоплені оплески, пропозиція про виплату компенсації все ж таки пройшла невеликою більшістю голосів. Розчаровані селянські депутати втратили інтерес до подальших дискусій.

Інші представники української делегації вважали адміністративний поділ Галичини на окремі українську та польську частини «справою життя і смерті для народу». Але й їм після кількох місяців гострих дебатів не вдалося переконати більшість парламенту. Тим часом імперський уряд став поступово брати ситуацію під контроль. У грудні парламент розпустили.

Конкретнішими були *здобутки українців на місцевому рівні*. У липні 1848 р. вони заснували у Львові «*Галицько-руську матицю*», організацію, яка мала на меті публікувати для широкого читача дешеві книжки про релігію, звичаї, ремесла, сільське господарство та педагогіку, сприяти викладанню в школах українською мовою. У цей період українці розпочали будівництво у Львові *Народного Дому*, що мав містити музей, бібліотеку та видавництво, домоглись заснування *кафедри української мови й літератури у Львівському університеті* (першим завідувачем став Яків Головацький). І нарешті, наприкінці 1848 р., не бажаючи приєднуватися до контрольованої поляками Галицької народної гвар-

дії, українці, виявляючи свою відданість Габсбургам, попросили згоди Відня *сформувати українські військові частини*.

На початку листопада 1848 р. у Львові дійшло до сутичок між австрійськими загонами і польською Національною гвардією. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати русько-українські організації, і вони незабаром припинили своє існування. 1–2 листопада 1848 р. відбулося масштабне повстання мешканців Львова, але воно зазнало поразки.

3.4. Особливості революції в Італії

а) Завдання та початок революції. Завданнями революції в Італії були:

- ліквідація абсолютистських феодальних порядків;
- знищення державної роздробленості та австрійського гніту;
- створення єдиної національної італійської держави.

Революція почалася з народного повстання в Палермо (острів Сицилія) у **січні 1848 р.** Виступ викликав заворушення по всій Італії: мітинги, демонстрації з вимогою конституції, політичних свобод і війни з Австрією приваблювали десятки тисяч італійців. В результаті у лютому–березні 1848 р. у всіх італійських державах, за винятком Ломбардії і Венеціанської області, були запроваджені конституції і сформовані уряди з поміркованих лібералів.

Звістка про революцію у Відні в березні 1848 р. викликала потужні анти-австрійські виступи в Ломбардії і Венеціанській області. У Венеції була проголошена республіка і створений Тимчасовий уряд. У Мілані протягом п'яти днів йшли запеклі бої між населенням міста і 15-тисячним австрійським гарнізоном. Зазнавши важких втрат, австрійці покинули місто.

Погляд сучасника. Із спогадів члена республіканської організації «Молода Італія» Ф. Орсіні про початок революції в Італії:

«Після звістки про революцію в Мілані Італію охопило полум'я. «На війну!», «У табір!» – такі заклики чулися з усіх боків. Молоді дівчата опоясували мечем своїх коханих... Молоді люди покидали службу і домашній затишок, щоб іти на допомогу співвітчизникам для вигнання ненависних австрійців. Країна, яку століттями тримали в рабстві, не знала військової науки, була роз'єднана та зневажена іноземцями, одним ударом розбила свої ланцюги і кинула їх в обличчя чужоземцям-ворогам... з гаслами: «Свобода, незалежність і єдність!»

Чим був викликаний революційний і патріотичний підйом в Італії?

б) Італійсько-австрійська війна. На гребені патріотичного підйому король Сардинського королівства Карл Альберт під гаслом національного об'єднання країни у березні 1848 р. оголосив війну Австрії. Проте перша війна за незалежність італійських держав закінчилася невдачею. Командувач австрійської армії фельдмаршал Радецький завдав п'ємонтцям **поразки при Кустоці**, без бою зайняв Мілан і змусив Карла Альберта підписати принизливе перемир'я: Ломбардія і Венеція були повернені під владу австрійських Габсбургів.

У березні 1849 р. п'ємонтські війська відновили військові дії проти Австрії, але знов зазнали поразки. Король Карл Альберт відрікся від престолу на користь сина Віктора Еммануїла. Результат війни став трагедією для італійців. Австрія окупувала Тоскану, було придушено повстання на Сицилії і фактично анульовані всі конституційні реформи в Неаполітанському королівстві.

в) Римська республіка. *Поразка у війні з Австрією викликала в країні новий підйом революційного руху.* Нестримно розвивалися події в Римі, де в листопаді 1848 р. спалахнуло народне повстання. Папа Пій IX втік із міста. Італійські демократи, у тому числі лідер патріотичної організації «Молода Італія» **Джузеппе Мадзіні**, і прибулий до Риму герой визвольної боротьби **Джузеппе Гарібальді** закликали римлян проголосити в місті республіку. Під тиском демократів у Римі були проведені вибори до Установчих зборів. У лютому 1849 р. на першому ж його засіданні депутати ухвалили закон про позбавлення Папи Римського світської влади і **проголосили Римську республіку**. Була проведена низка демократичних реформ.

3 липня 1849 р. Установчі збори затвердили Конституцію Римської республіки – найдемократичнішу на італійській землі. Проте цього ж дня на французьких багнетях в Римі була відновлена влада Папи: на його прохання проти Римської республіки виступили війська Франції, Австрії, Іспанії і Неаполітанського королівства. У серпні 1849 р. капітулювала Венеція.

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ І НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 рр.

4.1. Причини поразки революцій 1848–1849 рр.

- **Роз'єднаність цілей, завдань і дій** в ході революцій представників різних політичних і соціальних груп (лібералів, республіканців, ремісників, робітників, студентів, селян тощо);
- **відсутність єдності демократичних сил** у боротьбі за ухвалення прогресивних конституцій, створення правової держави;
- **державна роздробленість в Німеччині та Італії** стояла на шляху вирішення політичних, економічних і соціальних завдань у ході революцій;
- **наявність міжнаціональних суперечностей**, наприклад, в Австрійській імперії, які стояли на шляху об'єднання революційних сил;
- **залучення іноземних військ** для придушення революцій.

4.2. Наслідки революцій 1848–1849 рр.

Не дивлячись на те, що у Франції була знищена завойована народом республіка і відновлена монархія, а революції в Німеччині, Австрійській імперії, Італії закінчилися поразками, вони дали значний поштовх подальшому розвитку індустріальної цивілізації, стали прискорювачами суспільного прогресу:

- в країнах Західної і Центральної Європи зникли залишки кріпацтва, завершився промисловий переворот;
- знищення феодальних пережитків в економіці сприяло розвитку товарно-грошового капіталістичного господарства;

- влада багатьох монархів була обмежена конституціями і парламентами;
- боротьба за впровадження конституцій і створення демократичних республік була спробою створення громадянського суспільства і правової держави;
- революції прискорили процес формування націй; у Німеччині та Італії завершилося подолання роздробленості і створення національних держав; Угорщина добилася права на самоврядування, Австрійська імперія була перетворена на двоєдину Австро-Угорську монархію.

а) Франція. У Франції була знищена завойована народом республіка і відновлена монархія (Друга Імперія, 1852–1870 рр.). Країна була позбавлена політичної свободи.

В той же час, у Франції завершився промисловий переворот, відбувався швидкий розвиток промисловості, торгівлі, банківської справи.

б) Німеччина. Революція в Німеччині зазнала поразки. Вона не досягла своєї основної мети – національного об'єднання країни – і залишилася незавершеною. Революція не призвела до ліквідації монархії. Проте багато пережитків феодалізму було знищено. У Пруссії та інших німецьких державах діяли конституції, що забезпечували населенню основні громадянські права і свободи. Об'єднання Німеччини демократичним шляхом не здійснилося. На зміну йому пропонувався інший шлях об'єднання – військовий (за допомогою сили), в якому провідну роль відіграла Пруссія. У цій країні у 50-і рр. був встановлений реакційний політичний режим.

в) Австрія. Після поразки революції в Австрії почався період політичної реакції: посилилася цензура газет і журналів, зник суд присяжних, уряд втручався в судову діяльність; католицизм був визнаний державною релігією.

Проте революція сприяла ліквідації кріпацтва, обмеженню абсолютизму, послабленню національного гніту. Революційні події сприяли піднесенню національної самосвідомості **українців**. Внаслідок революції Австрійська імперія перетворилась в 1867 р. на двоєдину державу – Австро-Угорську монархію.

г) Італія. Революція в Італії зазнала поразки, не вирішивши завдань звільнення і об'єднання країни, здійснення демократичних перетворень у суспільстві. Через роздробленість країни, як і в Німеччині, революційні виступи в різних регіонах Італії відбувалися не одночасно. Вирішальну роль у розгромі революційних сил відіграла інтервенція європейських держав.

Проте події 1848–1849 рр. розхитали абсолютистські режими в Італії, стали поштовхом до подальшого розвитку національно-визвольного руху.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. У яких країнах Європи в 1848–1849 рр. відбулися революції?
2. Назвіть народи, які проживали на території Австрійської імперії.

3. Які були причини перемоги Луї Бонапарта на президентських виборах?
4. Розкажіть про боротьбу народів Чехії та Угорщини за незалежність.

II. Для систематизації учбового матеріалу

1. Назвіть спільні передумови революцій у Франції, Німеччині, Італії, Австрії.
2. Порівняйте революційні події в лютому і у червні 1848 р. у Франції. У чому полягала їх принципова відмінність?
3. Визначте спільні риси розвитку революційних подій у Німеччині та Італії.
4. Назвіть основні причини поразки революції 1848–1849 рр.
5. Які підсумки і наслідки революції 1848–1849 рр.?

III. Для обговорення в групі

1. Чому революції 1848–1849 рр. отримали назву «Весна народів»?
2. Як Ви вважаєте, яку роль у революціях 1848–1849 рр. відіграли ліберальна буржуазія та інтелігенція?
3. Після закінчення революцій одні стверджували, що «кров була пролита дарма», а інші відзначали, що, не зважаючи на поразку, події 1848–1849 рр. прискорили суспільний прогрес. Що Ви думаєте з приводу цих тверджень?
4. Чим революції в 1848–1849 рр. відрізнялися від руху чартистів у Британії?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «ліберальні реформи», «державний переворот», «юнкерство», «плебісцит».
2. Які держави, території в першій половині XIX ст. відносилися до італійських: Сардинське королівство, Саксонія, Тоскана, Модена, Неаполітанське королівство, Далмація, Папська область, Македонія, Ломбардія, Каталонія.

V. Творчі завдання

- 10 грудня 1848 р. у Франції відбулися президентські вибори. За їхніми підсумками перемогу отримав Луї Наполеон Бонапарт.
- Використовуючи текст підручника, складіть основні тези передвиборчої програми майбутнього президента країни.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 25 лютого 1848 р.проголошення республіки у Франції
- січень – лютий 1848 р.початок революції в Італії
- березень 1848 р.народні повстання у Відні, в Берліні
- червень 1848 р.повстання робітників у Парижі
- 2 грудня 1851 р.державний переворот Луї Бонапарта
- 2 грудня 1852 р.Луї Наполеон Бонапарт проголошений
.....імператором під іменем Наполеона III

Узагальнення з теми № 1: «Французька революція кінця XVIII ст. Європа у період наполеонівських війн»

Періодизація Французької революції кінця XVIII ст.

Дата	Період
14.07.1789 – 10.08.1792	<i>Початок революції.</i> При владі перебували <i>фельяни</i> – політичне угруповання, яке представляло інтереси великої буржуазії.
10.08.1792 – 02.06.1793	<i>Повалення монархії і встановлення республіки.</i> При владі перебували <i>жирондисти</i> – представники інтересів буржуа-республіканців.
02.07.1793 – 27.07.1794	<i>Якобінська диктатура.</i> Якобінці – радикальні революціонери, що представляли інтереси дрібної і середньої буржуазії.
27.07.1794 – 09.11.1799	<i>Термідоріанський режим.</i> Влада – в руках <i>термідоріанців</i> , що представляли інтереси «нових багатіїв», які з'явилися в роки революції.

Підсумки і значення Французької революції кінця XVIII ст.

1. Революція стала найбільшим соціальним переворотом Нового часу; мала величезний вплив не лише на розвиток подій у багатьох країнах Європи.
2. Революція у Франції знищила феодальний устрій і абсолютизм.
3. Буржуазія перемогла дворянство, повністю зруйнувавши старе суспільство і державу; політична та економічна влада в країні перейшла до буржуазії.
4. Після революції остаточно запанувала власність буржуазії і створилися передумови для промислового перевороту.
5. У селі зміцнилося велике землеволодіння, скасовувалися станові феодальні пережитки, проте основна маса селянства відчувала нестачу землі.
6. Завдяки Французькій революції сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, що має право самостійно вирішувати свою долю.
7. Революція відбувалася під егідою представницьких виборних органів, що сприяло розвитку парламентської демократії; внаслідок революції з'явилась нова форма державного правління – парламентська республіка.
8. Французька революція змела всі станові бар'єри, скасувала привілеї дворянства і духовенства; проголосила невід'ємні права людини і громадянина, гарантом яких виступила держава; в ході революції було закладено початок формування правової держави і громадянського суспільства.
9. Революційна диктатура і революційний терор стали орієнтирами для багатьох поколінь революціонерів XIX–XX ст.; багато хто з них повторив трагічний досвід революційної Франції.

Узагальнення з теми № 2: «Європа в добу революцій 1848–1849 рр.»

Особливості соціально-економічного розвитку європейських країн у першій половині XIX ст.

Країна	Особливості соціально-економічного розвитку
Велика Британія	Промисловий переворот закріпив провідні позиції Великої Британії в світовій економіці. Велика Британія зміцнила свої позиції як «володарка морів». Розвиток економіки гальмувався кризами.
Франція	Промислова революція проходила повільніше, ніж у Британії: більшість населення працювала в сільському господарстві, а працю селян використовувати було вигідніше, ніж застосовувати машини. До 1850 р. головну роль у французькій економіці продовжувало відігравати сільське господарство.
Німецькі держави	Політична роздробленість і панування феодальних і напівфеодальних порядків гальмували розвиток економіки і прогресу в цілому. До середини XIX ст. німецькі держави залишалися аграрними. Створення Митного союзу сприяло розвитку промисловості.
Австрія	Австрійська імперія переживала кризу переходу від феодалізму до капіталістичних стосунків та кризу, пов'язану з припиненням континентальної блокади і закінченням наполеонівських війн.
Росія	Росія продовжувала залишатися аграрною країною; у сільському господарстві, яке розвивалося екстенсивно, панували кріпосні відносини. Перші фабричні підприємства нового типу виникли у 30-х рр.

Особливості політичного розвитку європейських країн у першій половині XIX ст.

Країна	Особливості політичного розвитку
Велика Британія	Велика Британія була парламентською монархією; продовжувала формуватися двопартійна система. З 1837 р. розпочалася «вікторіанська епоха» – підйом економічної, військової могутності країни. Чартизм був першим масовим рухом робітників. Британські власті змушені були піти на проведення деяких демократичних реформ.
Франція	У 1815 р. у Франції реставрувалася монархія Бурбонів. Політична влада перейшла до феодальної аристократії. Липнева революція 1830 р. повалила династію Бурбонів. Влада перейшла в руки землевласників, банкірів і промисловців. За Липневої монархії (1830–1848 рр.) посилювалися позиції буржуазії.

Німецькі держави	<p>Після розгрому наполеонівської армії рішенням Віденського конгресу був створений Німецький союз (у складі 35 держав і 4 «вільних міст») – конфедерація незалежних держав, які не мали єдиного законодавства, армії, фінансової системи, дипломатичного представництва. Загострювалося суперництво за лідерство в об'єднувальному русі між Австрією і Пруссією. На передові позиції висувалася Пруссія.</p> <p>Наростав опозиційний рух, рушійною силою якого виступили студенти. Вони організовувалися в таємні товариства, проводили маніфестації, мітинги, демонстрації. У відповідь власті застосовували терор, посилювали поліцейський нагляд, проводили арешти.</p>
Австрія	<p>Монархія Габсбургів була багатонаціональною державою. У 30–40-х рр. XIX ст. в імперії посилювався рух за відродження національної культури, який супроводжувався підвищенням національної самосвідомості і поширенням національно-визвольних ідей.</p> <p>Політика канцлера К. Меттерніха була спрямована на розпалювання міжнародної ворожнечі, здійснення політичних репресій, на боротьбу з революційним і національним рухами.</p>
Росія	<p>Російська імперія залишалася самодержавною монархією, багатонаціональною державою. Російське суспільство було феодальним, найчисельнішим станом було селянство – 30 млн. чоловік; з них майже 20 млн. були кріпаками.</p> <p>У громадському русі в першій половині XIX ст. брали участь декабристи; члени студентських гуртків; ліберальна опозиція самодержавному режиму («західники» і «слов'янофіли»); національно-визвольні рухи; члени гуртка петрашевців, прихильники «російського общинного соціалізму» (О. Герцен та інші).</p>

Підсумки і наслідки революцій 1848–1849 рр.

Країна	Підсумки і наслідки революції
Франція	У Франції була відновлена монархія (Друга Імперія, 1852–1870 рр.). В той же час, у 50–60-і рр. завершився промисловий переворот.
Німецькі держави	Революція не досягла своєї мети – національного об'єднання країни, але багато пережитків феодалізму було знищено.
Австрійська імперія	Революція зазнала поразки. Проте вона сприяла ліквідації кріпацтва, обмеженню абсолютизму, послабленню національного гніту, активізації національно-визвольного руху.
Італійські держави	Революція в Італії зазнала поразки, але стала важливим етапом у національно-визвольному та об'єднувальному рухах.

Тема 3. Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства

§10. Політична роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією й посилення Пруссії

1. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ ТА БОРОТЬБА ПРУССІЇ ТА АВСТРІЇ ЗА ГЕГЕМОНІЮ В ЇЇ ОБ'ЄДНАННІ

1.1. Загострення суперництва між Пруссією та Австрією

Створення національної держави ставало потребою усього німецького народу. Питання полягало в тому, яким чином буде здійснено це завдання і в який спосіб відбудеться об'єднання Німеччини.

На початок 50-х рр. сформувалися **два шляхи об'єднання Німеччини**:

- «**малонімецький**» – під верховенством Пруссії;
- «**великонімецький**» – під верховенством Австрійської імперії.

Після придушення виступу республіканців наприкінці травня 1849 р. король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV разом із Саксонією і Ганновером опублікував свій варіант Конституції Німеччини. Понад 20 німецьких держав прийняли умови Берліна, погодившись стати членами так званого **Пруського союзу**.

Проте Росія та Австрія не бажали посилення Пруссії і реального об'єднання Німеччини. Австрія після революції 1848–1849 рр. не мала сил для військової протидії. Тому у 1849 р. вона уклала з Пруссією угоду про спільне управління німецькими справами. У 1850 р. за ініціативою Австрії був скликаний сейм Німецького союзу (Франкфуртський сейм), що відзначився відновленням колишніх порядків в управлінні Німеччиною. Пруссія не визнала сейм. Отже, **дві найбільші німецькі держави йшли на збройний конфлікт**; решта членів Німецького союзу розділилася у своїх симпатіях.

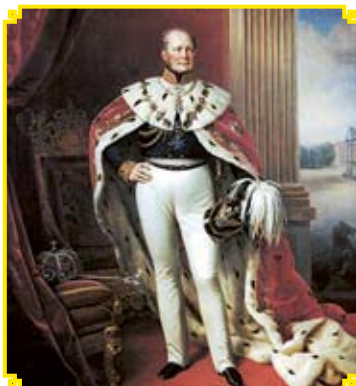
1.2. Підготовка до об'єднання Німеччини

У німецьких державах зростало число прихильників об'єднання Німеччини під верховенством прусської династії Гогенцоллернів. Буржуазні кола **північнонімецьких держав** виступали за «малонімецький» шлях об'єднання країни, за якого Австрія не повинна була увійти до складу майбутньої Німецької держави. Але **південнонімецькі** держави (Баден, Вюртемберг та інші) хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії. Населення цих держав не любило чванливих прусських чиновників і офіцерів, а буржуазія побоювалась потужніших північних конкурентів.

Після смерті короля Фрідріха Вільгельма IV у січні 1861 р. новим пруським монархом став його брат **Вільгельм I**. Перші роки правління Вільгельма I отримали назву «**Нової доби**», оскільки були заповнені реформами. Парламент схвалив реформу Митного союзу, збільшення витрат на освіту, але *відмовився*

підтримати реформу армії. Метою військової реформи було збільшення регулярної армії (замість ополчення) та впровадження трирічної військової служби (замість двох років).

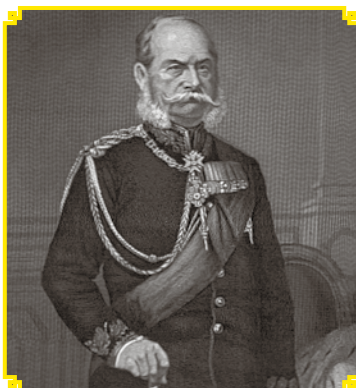
Нова реформа вимагала значного збільшення військового бюджету, але представники буржуазії, що засідали в нижній палаті парламенту, бачили в цій реформі прагнення позбавити армію демократичних рис і відмовилися виділити гроші. У Пруссії почався **конституційний конфлікт**.

Фрідріх Вільгельм IV

Конституційний конфлікт у Пруссії – конфлікт між нижньою палатою парламенту з одного боку та королем і урядом – з іншого з **питання розподілу коштів на реформування** всіх життєво важливих систем держави: військової, бюрократичної, фінансової, конституційної тощо.

На виборах до Палати депутатів у 1861 р. перемогла створена представниками ліберальної буржуазії Прогресивна партія. Розбіжності між пруським урядом і новообраною палатою різко загострилися, коли нижня палата парламенту відхилила представлений урядом проект бюджету. 11 березня 1862 р. був виданий указ короля про розпуск Палати депутатів. У новообраній Палаті депутатів, де прогресисти знову опинилися в більшості, законопроект про військову реформу був повторно відхилений. Конституційний конфлікт загострився.

Вільгельм I

Багато військових пропонували вжити рішучі заходи проти парламенту, але відновлення абсолютистських методів правління було небезпечно – опозиційну буржуазію підтримував широкий народний рух. Тому далекоглядні пруські дворяни прагнули повернути на свій бік **ліберальну буржуазію** і, відхиляючи вимоги реформ, були готові здійснити її мрії про об'єднання країни.

1.3. План О. фон Бісмарка об'єднати Німеччину «залізом і кров'ю»

23 вересня 1862 р. король призначив на пост голови уряду і міністра закордонних справ Пруссії **Отто фон Бісмарка**, «сильну людину, що користувалася репутацією». Це про нього король Фрідріх Вільгельм IV ще у 1848 р. сказав: «Завзятий реакціонер, пахне кров'ю, використовувати пізніше».

Отто фон Бісмарк

Отто фон Бісмарк (1815–1898 рр.) – князь, видатний державний діяч Пруссії і Німеччини, перший рейхсканцлер Німецької імперії у 1871–1890 рр. Був вихідцем із давнього пруського роду, здобув юридичну освіту, обіймав чиновницькі посади, служив в армії. У травні 1851 р. став представником Пруссії в союзному сеймі у Франкфурті-на-Майні. У 1859 р. він був призначений посланцем до Росії, а у 1862 р. – до Франції. У 1862 р. Бісмарк став на чолі уряду Пруссії. Він об'єднав

Німеччину на прусько-мілітаристській основі, зміцнював панування в країні юнкерсько-буржуазного блоку, вів боротьбу проти клерикальної опозиції («культуркампф»), запровадив Винятковий закон проти соціалістів, був ініціатором низки соціальних реформ. О. фон Бісмарк – один із головних організаторів Троїстого союзу, спрямованого проти Франції і Росії. При цьому він вважав, що війна з Росією була б небезпечною для Німеччини.

О. фон Бісмарк з'явився до ландтагу з проектом військової реформи і зажадав його затвердження, проте Палата депутатів знов відмовилася задовольнити вимоги уряду. Тоді, незважаючи на відмову парламенту, глава пруського уряду у 1863–1866 рр. **провів військову реформу**, витративши великі кошти на реорганізацію армії та її озброєння. Конфлікт між правом та силою закінчився перемогою останньої. Бісмарк діяв, ігноруючи існування парламенту. Опорою своєї **консервативної політики** він вважав ті верстви населення, в яких збереглися пережитки станових уявлень: селян, ремісників, дрібних торговців.

О. фон Бісмарк поставив перед собою мету – об'єднати Німеччину «зверху», не допустивши розгортання широкого демократичного руху. Як єдиний можливий метод для цього він обрав **використання військової сили**.

Консервативна політика – прихильність до традиційних цінностей, настанов, стабільності, неприйняття нового, недовіра до проектів реформістів.

Свідчать документи. З промови О. фон Бісмарка в бюджетній комісії ландтагу 30 вересня 1862 р.:

«...Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто, проте, не віддасть їм ролі, яку відіграє Пруссія... Не промовама і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності...– це було великою помилкою 1848 і 1849 рр., – а залізом і кров'ю...»

1. Які уроки брав до уваги Бісмарк із революційних подій 1848 і 1849 рр.?
2. Чому він відводив Пруссії вирішальну роль в об'єднанні Німеччини?

1.4. Війна з Данією

Першим кроком до об'єднання німецьких земель стала війна проти Данії за герцогства Шлезвіг і Гольштейн. У листопаді 1863 р. у Данії була прийнята нова конституція, за якою Шлезвіг приєднувався до данського королівства. Хоча стосунки між Пруссією та Австрією були украй напруженими, проти Данії вони виступили спільно. Коротка, але кровопролитна війна закінчилася поразкою Данії, якій не надала допомоги жодна з європейських держав. 30 жовтня 1864 р. у Відні був підписаний мирний договір, за яким Данія втратила Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург, що переходили під спільне управління Пруссії та Австрії. Пруссія отримала право управляти в Шлезвізі, а Австрія – в Гольштейні.

1.5. Війна з Австрією

Бісмарк провокував зіткнення Пруссії з Австрією, сподіваючись на силу пруської армії. Йому вдалося забезпечити нейтралітет Росії і Франції, а у 1866 р. він уклав таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венеціанську область за допомогу в боротьбі проти Австрії. Навесні 1866 р. міністр-президент зажадав від Австрії згоди на реформу Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія направила війська до Гольштейну і внесла до союзного сейму проект нової конституції Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії. Сейм підтримав Австрію. У червні 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу і відразу ж почалася австро-пруська війна. На боці Австрії виступили держави Південної Німеччини.

З перших же днів війни *перевага була на боці Пруссії*. Її чудово озброєні і підготовлені війська вступили в австрійські володіння. На початку липня австрійці зазнали нищівної поразки в Чехії, а тим часом інші пруські військові частини розгромили війська південних німецьких держав – союзників Австрії і зайняли столицю Німецького союзу Франкфурт-на-Майні.

Австрія, проти якої з півдня діяли також італійські війська, змушена була укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі в серпні 1866 р. За його умовами *Німецький союз розпускався, а Австрія відмовлялася від претензій на гегемонію в Німеччині*. Пруссія отримала право створювати нові об'єднання держав без участі Австрії. Згодом Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Нассау і Франкфурт-на-Майні. Італія у винагороду за виступ проти Австрії отримала обіцяну Венеціанську область.

1.6. Утворення Північнонімецького союзу (1866–1867 рр.)

Війна з Австрією стала вирішальним кроком досягнення національної єдності. Замість Німецького союзу під пруською гегемонією був створений новий *Північнонімецький союз*, до якого увійшла 21 держава, розташовані на північ від Майна. Католицькі землі Південної Німеччини – Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт тимчасово зберегли свою незалежність, але

незабаром вимушені були укласти з Пруссією союзні договори. Конституція Північнонімецького союзу (1867 р.) надала виконавчу владу спадковому президентові Союзу – **королю Пруссії**. Парламент нового Союзу складався з верхньої федеральної палати (*бундесрату*) і нижньої палати (*рейхстагу*).

Члени Північнонімецького союзу зберігали політичну автономію, мали своїх монархів, конституції і власне судочинство. Також були введені єдина валюта, єдине комерційне і промислове законодавство, але члени Союзу повинні були визнати гегемонію Пруссії і як спільний національний прапор – чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою до нього знизу червоною смугою.

Утворення великого національного об'єднання відкрило простір економічній ініціативі німецької буржуазії. Проте об'єднання країни було здійснене не так, як це уявляли собі ліберали. Це завдання правлячі кола Пруссії вирішували «залізом і кров'ю», а «хрещеним батьком» нової держави став О. фон Бісмарк.

З утворенням Північнонімецького союзу в центрі Європи виникла військово-бюрократична, агресивно налаштована монархія.

2. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ В 1871 Р.

2.1. Війна з Францією (1870–1871 рр.)

Після австро-пруської війни 1866 р. і створення Північнонімецького союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише **Франція**, яка побоювалась створення потужної держави на своїх кордонах. О. фон Бісмарк був переконаний, що війна з Францією неминуча і необхідна для завершення об'єднання Німеччини. Для забезпечення нейтралітету держав Європи Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення війни, чого добився за допомогою провокації. **Приводом** для війни стало прагнення Пруссії посадити на іспанський престол родича пруського короля Вільгельма I – Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена.

19 липня **1870 р.** імператор Франції **Наполеон III оголосив війну Пруссії**. Франція була погано підготовлена до війни, а війська Пруссії та її союзників майже удвічі були більшими від противника. На початку серпня війська німецьких держав переправились через Рейн і в перших боях завдали поразки французькій армії. Незабаром великі угруповання французьких військ були оточені і розбиті поблизу фортеці Мец і р. Седан.

Повідомлення про Седанську катастрофу і взяття в полон імператора Наполеона III викликало в Парижі народне повстання. Друга імперія пала, до влади прийшов уряд національної оборони, проте і йому не вдалося організувати опір супротивнику. Париж опинився в облозі. Небезпека голоду та епідемії змусила французів укласти перемир'я (28 січня 1871 р.), а потім і мирний договір (попередній 26 лютого у Версалі і остаточний 10 травня у Франкфурті). **Франко-пруська війна закінчилася повною поразкою Франції.**

2.2. Утворення Німецької імперії

З розгромом Франції були усунені зовнішні перепони об'єднання німецьких держав. У листопаді 1870 р. між Північнонімецьким союзом і південнонімецькими державами – Баденом, Баварією, Гессен-Дармштадтом, Вюртембергом – були підписані *союзні договори*, відповідно до яких південнонімецькі держави вимушені були погодитися увійти до складу Німецької імперії, що створювалася.

Проголошення Німецької Імперії (1871 р.)

Коли **18 січня 1871 р.** пруська артилерія обстрілювала Париж, в Дзеркальному залі Версальського палацу було проголошено створення *Німецької імперії*. Вільгельм I став імператором Німеччини, зберігаючи за собою титул короля Пруссії. До складу імперії *увійшли всі німецькі держави, окрім Австрії*. Місцеві князі і королі зберегли свої трони, погодилися підкорятися спільній конституції та імператорові Німеччини.

Об'єднана Німеччина стала однією з *найпотужніших і найвпливовіших* держав.

Внаслідок завершення процесу об'єднання з'явилася Німецька імперія, яка стала новим центром сил в Європі.

3. ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ДУАЛІСТИЧНУ МОНАРХІЮ

3.1. Початок реакції та спроби реформ

Після придушення революцій 1848–1849 рр. Австрійська імперія була перетворена на унітарну державу з необмеженою центральною владою.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якою територія держави, на відміну від федерації, *не має в своєму складі федеральних одиниць* (штатів, земель, автономій, округів тощо), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (райони, області тощо) і керується безпосередньо з центру (столиці держави).

В Австрійській імперії була ліквідована регіональна специфіка і самостійність територій, що входили до неї. В Угорщині була посилена військова присутність, поліцейські формування і цензура. Втім, навіть за цих умов були збережені свобода розпоряджатися особистою власністю, рівність усіх перед

законом, а у 1853 р. була проведена *аграрна реформа*, яка ліквідувала кріпосне селянство.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. *Австрія опинилася в повній ізоляції в Європі*: австрійська інтервенція до Дунайських князівств у період Кримської війни (1853–1856 рр.) зруйнувала союз із Росією, відмова від активної участі в цій війні відштовхнула від неї Францію. Стосунки з Пруссією погіршилися через австро-пруське протистояння в процесі об'єднання німецьких держав. У 1859 р. вибухнула австро-італо-французька війна, що обернулася крахом австрійських військ та утворенням Італійського королівства. Поразка у війні викликала масові антиурядові виступи, особливо потужні в Угорщині.

Все це змусило імператора піти на *поступки національним рухам*. 20 жовтня 1860 р. був виданий *«Жовтневий диплом»* – нова конституція імперії, що відновила автономію регіонів. Угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини, але заворушення в Угорщині продовжилися. У той же час нова конституція викликала незадоволення слов'янських регіонів імперії, які протестували проти надання особливих прав угорцям, а також австрійських лібералів, які побоювалися того, що в новому імперському парламенті австрійці опиняться в меншості.

У результаті 26 лютого 1861 р. був опублікований *«Лютневий патент»*, що змінював жовтневу конституцію у дусі *централізації*: права регіональних ландтагів були скорочені, а повноваження імперського парламенту, що був розширений, формувалися тепер не за національно-територіальним, а за становим принципом.

Державні збори *Угорщини* відмовилися затвердити «Лютневий патент» і утрималися від послання своїх представників до імперського парламенту. Імператор розпустив Державні збори та місцеві збори. В Угорщині був запроваджений режим надзвичайного стану, який поширився і на інші регіони імперії. У 1863 р. імперський парламент покинули чеські і польські депутати, чим повністю паралізували його роботу. Таким чином, *спроби реформ провалилися*.

3.2. Угорський національний рух у 1849–1863 рр.

Угорський національний рух у 1848–1849 рр. був неоднорідним.

Центристи безуспішно намагалися переконати австрійський уряд повернутися до федералізму та автономії регіонів, що існував до 1848 р., вважаючи, що лише розширенням прав областей, складових імперії, можна добитися її зміцнення.

Популярнішими серед угорців, проте, були ті політичні угруповання, які *ініціювали рух «пасивного опору»* (ухилення від сплати податків, неучасть в адміністрації, відмова від будь-якої співпраці з урядовими структурами, демонстративне «неволодіння» німецькою мовою). Їх метою було відновлення внутрішнього суверенітету Угорщини в межах Австрійської імперії.

Представники *радикального крила* угорського національного руху на чолі з Лайошем Кошутом виступали з вимогами незалежності як Угорщини, так і інших національних регіонів і формування угорсько-слов'яно-румунської конфедерації під керівництвом Угорщини. У 1859–1861 рр. був *під антиавстрійських* виступів за суверенітет Угорського королівства при збереженні унії з Австрією. У 1863 р. австрійський уряд знову повернувся до *автократичних* методів управління.

3.3. Австро-угорське зближення

Не зважаючи на провал конституційних реформ 1860–1861 рр., *імператор Франц Йосиф I сподівався на вироблення компромісу з угорським національним рухом*, що дозволив би зміцнити монархію. У 1865 р. почалися секретні переговори через посередників між імператором і представниками угорських лібералів.

Австро-угорське зближення прискорили міжнародні події середини 1860-х рр. Різде послаблення Австрійської імперії при одночасному посиленні загрози з боку Росії і зростанні національних рухів слов'янських народів імперії (перш за все, чехів) стурбували угорських лідерів. Тактика «пасивного опору» позбавляла угорську еліту можливості брати участь в управлінні країною. Все це призвело до того, що *угорські ліберали вирішили відмовитися від національної ідеології часів революції* і значно знизили об'єм своїх вимог на переговорах з австрійським урядом.

У той же час австрійські ліберали також прийшли до усвідомлення необхідності союзу з угорцями для збереження переваги австрійців у західній частині імперії.

3.4. Підписання австро-угорського договору

8 лютого **1867 р.** між Францем Йосифом I і представниками угорського національного руху був підписаний договір, відповідно до якого *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину*.

! **Дуалістична монархія** (від лат. dualis – подвійний) — один із двох видів конституційної монархії поряд з парламентською; є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентарної. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження. Так, при дуалістичній монархії уряд несе формально подвійну відповідальність перед монархом і парламентом, але підкорюється волі монарха.

Австро-Угорська імперія була *розділена на дві частини – австрійську й угорську*, кожна з яких отримала повний суверенітет відносно внутрішніх справ, мали *власний парламент*, незалежний уряд, систему державної адміністрації, суду та юстиції. *Загальноімперському уряду* передавалися питання

зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ також скликалися Коронна рада і рада спільних міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії і Угорщини. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70% загальноімперських витрат, Угорщина – 30%, надалі ця частка повинна була корегуватися кожні 10 років, виходячи з рівня економічного розвитку.

В обох частинах держави були проголошені **демократичні свободи**, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо. Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами. Монарх зберігав право попереднього схвалення законопроектів, призначав голів урядів і міністрів, залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Франц-Йосиф I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

3.5. Значення австро-угорської угоди

Сучасні історики вважають, що австро-угорська угода була *єдиним можливим способом збереження для габсбурзької монархії статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни Австро-Угорщина вступила в смугу бурхливого економічного розвитку і модернізації всіх аспектів суспільного життя.

Проте новий державний устрій мав **недоліки**, серед яких найбільш важливим було *збереження сильної влади імператора*, що фактично врівноважувала роль парламентських структур, і *незадоволення інтересів інших націй імперії*. Саме ці чинники за умов поразки у війні відіграли фатальну роль у долі Австро-Угорщини, викликавши крах і розпад імперії у 1918 р.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Чим було викликане загострення суперництва між Пруссією та Австрією у 1849–1850 рр.?
2. Яка з держав відіграла вирішальну роль в об'єднанні Німеччини:
а) Баварія; б) Австрія; в) Пруссія?
3. Назвіть основні причини конституційного конфлікту в Пруссії.
4. Які підсумки війн Пруссії з Данією та Австрією у 60-их рр. XIX ст.?
5. Коли і де було проголошено створення Німецької імперії?

II. Для систематизації учбового матеріалу

1. Визначте послідовність створення об'єднань:
Митний союз; Північнійнімецький союз; Німецький союз.
2. Які соціальні верстви населення німецьких держав були найбільше зацікавлені в об'єднанні Німеччини?

3. Які були наслідки утворення Північнонімецького союзу?
4. Охарактеризуйте позиції основних учасників угорського національного руху у 1849–1863 рр.
5. Які були основні передумови укладання австро-угорського договору 1867 р.?
6. Назвіть основні передумови війни Пруссії з Францією.

III. Для обговорення в групі

1. Пруський король Фрідріх-Вільгельм IV якось зізнався: «У 1848 році нас зовсім було покляли на лопатки». Як Ви думаєте, що мав на увазі монарх Пруссії? Які висновки з цієї тези були зроблені його найближчим оточенням?
2. О. фон Бісмарк говорив: «Хто хоче управляти Німеччиною, повинен її завойовувати». Який сенс, на Вашу думку, вкладав глава уряду Пруссії в ці слова?
3. О. фон Бісмарк завжди любив повторювати: «Я завжди радів, якщо мені вдавалося яким би то не було шляхом хоча б на три кроки наблизитися до об'єднання Німеччини». Яка роль О. фон Бісмарка в об'єднанні Німеччини?
4. Чому О. фон Бісмарк був прихильником об'єднання Німеччини «зверху»?
5. Назвіть причини зближення у 60-і рр. XIX ст. Австрії та Угорщини.
6. Які перешкоди існували на шляху створення єдиної Німецької держави?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «консервативна політика», «унітарна держава», «дуалістична монархія».
2. Першим кроком до об'єднання німецьких земель була війна проти Данії через: а) Баварію і Саксонію; б) Шлезвіг і Гольштейн; в) Вюртемберг і Баден.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи текст підручника, інші матеріали і джерела, складіть політичний портрет О. фон Бісмарка.
2. У 962 р. німецький король Оттон I створив «Священну Римську імперію», в якій панівне становище займали німецькі землі. Складіть таблицю «Німеччина на шляху створення централізованої держави», де мають бути відображені основні етапи об'єднання Німеччини аж до 1871 р.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1867 р.....створення Австро-Угорської імперії
 1866–1867 рр.....утворення Північнонімецького союзу
 1870–1871 рр.....війна Пруссії проти Франції
 18 січня 1871 р.....проголошення створення Німецької імперії

§11. Італія

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ІТАЛІЇ

1.1. Збереження політичної роздробленості

За рішенням Віденського конгресу, *Італія була розділена на вісім держав*: Королівство обох Сицилій (Неаполітанське королівство – найбільш відсталий регіон Італії), Папська область, герцогства Модена, Парма, Лукка, Тоскана, Сардинське королівство, Ломбардо-Венеціанське королівство, що увійшло до складу Австрійської імперії. До більшості з них повернулися колишні династії, що правили до французького панування. В італійських державах поновлювалися внутрішні митниці і деякі феодальні закони, проте землі, конфісковані у дворян і церкви, залишилися у нових власників. Скасування феодальних повинностей селян і привілеїв дворянства та духовенства також залишилися в силі. Майже всі ці держави потрапили під вплив Австрії. Відповіддю на це стала епоха «*Рісорджіменто*» – *рух за звільнення з-під австрійського гніту та об'єднання Італії*.

Отже, в Італії внаслідок поразки революції 1848–1849 рр.:

- *зберігалася політична роздробленість*;
- у Ломбардії і Венеції була відновлена *влада Габсбургів*; за допомогою австрійських багнетів повернули собі престол герцоги Модени, Парми і Тоскани, зв'язані з династією Габсбургів;
- у столиці герцогств були введені *австрійські війська*;
- у Римі – столиці Папської області – після розправи над республіканцями на прохання глави католицької церкви розташувався *французький гарнізон*.

1.2. Відновлення абсолютистських режимів. Наростання реакції

Придушення революції 1848–1849 рр. призвело до *відновлення абсолютистських режимів* у всіх італійських державах, окрім Сардинського королівства. Прийняті в ході революції у ряді італійських держав конституції були скасовані. На учасників революції обрушилися *репресії*, тисячі людей потрапляли в каземати або повинні були шукати притулку на чужині. Поновлювалася цензура. Місце французьких громадянського і кримінального кодексів зайняли церковні постанови. Особливо лютувала реакція на півдні країни, в Неаполітанському королівстві.

1.3. Поглиблення економічної кризи

Багато областей, що були ареною воєнних дій, постраждали від руйнувань. Зросли податки. Спостерігався застій у промисловості і в торгівлі. Митні кордони між державами не були ліквідовані. Дрібні власники і ремісники розорувалися.

Гостра криза, в основі якої було малоземелля і безземелля селян, вибухнула в сільському господарстві. Особливо важкими були її наслідки в південних регі-

онах, де вона посилювалася через неврожаї та голод. Не припинялися селянські заворушення.

2. ПІДНЕСЕННЯ П'ЄМОНТУ

Лише у Сардинському королівстві (іноді його називали П'ємонт) після придушення революції 1848–1849 рр. збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Представник Савойської династії король **Віктор Еммануїл II**, побоюючись повторення революцій, вважав за краще продовжити співпрацю з лібералами. Він надавав притулок біженцям-патріотам з інших італійських держав і зберіг триколірний національний прапор. З 1852 р. аж до своєї смерті у 1861 р. прем'єр-міністром Сардинського королівства був граф **Камілло Кавур**.

Камілло Бенсо Кавур

Кавур Камілло Бенсо (1810–1861 рр.) – граф, італійський політичний і державний діяч, дипломат, лідер поміркованих лібералів, прем'єр-міністр Сардинського королівства у 1852–1861 рр. Народився у м. Турин в аристократичній сім'ї, здобув освіту в військовій академії, але ані військова, ані придворна служба його не приваблювали. У Франції, Британії, Швейцарії й Бельгії вивчав соціально-політичні і економічні проблеми.

У Парижі зійшовся з представниками ліберальної буржуазії, а з Великої Британії повернувся переконаним прихильником британської політичної системи. Редагував ліберальну газету «Відродження». К. Кавур закликав до об'єднання італійських держав дипломатичним шляхом. Він краще від інших політичних діячів Італії розумів значення економіки для зміцнення держави. Ставши прем'єр-міністром, надавав першочергову увагу економічному розвитку П'ємонту. З іменем К. Кавура пов'язаний економічний підйом країни, зміцнення міжнародного авторитету.

У 50-х рр. XIX ст. в П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Були створені сприятливі умови для розвитку текстильної промисловості, металургії, сільського господарства, торгівлі. Кавуру вдалося зменшити державний борг, залучити іноземний капітал. Він уклав вигідні торгівельні угоди з Британією і Францією, що прискорило промисловий розвиток П'ємонту.

3. ДВА НАПРЯМИ БОРОТЬБИ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

3.1. Передумови об'єднання Італії

- *Пробуджувалася національна самосвідомість італійців*, які усвідомлювали себе єдиною нацією та прагнули до національного визволення.

- Більшість італійців розуміли, що *роздробленість Італії перешкоджає її соціально-економічному розвитку*.

- На італійський національно-визвольний рух впливали *передові ідеї щодо нації* як носія державного суверенітету, що поширювалися Європою.

Отже, основними завданнями для італійців були визволення італійських держав від австрійського гніту та створення об'єднаної незалежної держави.

У національно-визвольному русі в Італії наприкінці 50-х рр. XIX ст. визначилися два напрями – *помірковано-ліберальний і революційний*.

3.2. Помірковано-ліберальний напрям

Помірковано-ліберальний напрям представляв інтереси ліберального дворянства і буржуазії Північної Італії та *орієнтувався на об'єднання країни під верховенством Сардинського королівства*, де формою державного правління була б *конституційна монархія*. Головна надія покладалася на П'ємонт. Лідер цієї течії граф К. Кавур, як і всі ліберали, відкидав шлях об'єднання країни «знизу», при якому б вирішальну роль відігравав народ. Він планував створення Королівства Північної Італії *під егідою Савойської династії*.

3.3. Революційний напрям

Представники революційного напрямку об'єднання Італії в єдину демократичну республіку спиралися на інтелігенцію, ремісників, робітників, селян. Їх лідерами були *Джузеппе Мадзіні і Джузеппе Гарібальді*.

Дж. Мадзіні проповідував свободу особистості і національне визволення не лише Італії, але й усієї Європи. Його кредо було: *«Я люблю мою країну, тому що я люблю всі країни»*. Він гадав, що європейські народи мають жити в рівності і братерстві в межах природних кордонів, відведених для них Богом.

Уявлення Дж. Мадзіні про нову Європу передбачало руйнування монархічного правління в Австро-Угорщині, Росії та Османській імперії. Він бажав об'єднання у федерації Німеччини, Італії, земель від Балтійського до Чорного та Егейського морів. Росії він хотів компенсувати територіальні втрати в Європі, відвівши їй колонізаторську місію в Азії. Дж. Мадзіні вважав, що у XX ст. націоналізм має поширитися за межі Європи. І дійсно, надалі його твори служили джерелом натхнення для багатьох лідерів азіатських та африканських держав.

4. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

4.1. Союз із Наполеоном III

Імператор Франції Наполеон III визнав для себе корисним запропонувати К. Кавуру свою допомогу в боротьбі з Австрією. У 1858 р. Кавур підписав із Наполеоном III *таємну угоду*, згідно з якою:

- Французька армія разом з сардинською повинна була взяти участь у вигнанні австрійців з Ломбардо-Венеції. Після звільнення ця область мала увійти до складу Сардинського королівства і утворити разом з ним *Королівство Північної Італії*, повністю, як розраховував Наполеон III, від нього залежне.

Джузеппе Мадзіні

Мадзіні Джузеппе (1805–1872 рр.) – італійський революціонер. У 1831 р. був висланий з Італії за участь у діяльності «Товариства карбонарйів». Оселившись у Марселі, Дж. Мадзіні створив там революційну організацію «Молода Італія». Головною її метою було звільнення країни від австрійського гніту і об'єднання всіх італійських земель в єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Мадзіні, можна було лише шляхом **революції**, яка повинна була здійснитися «з народом і для народу». У реальному політичному житті Дж. Мадзіні був ідеалістом. Коли у 1848 р. по Італії прокотилися хвилі революцій, він вирішив навіть поступитися своїми республіканськими переконаннями. Проте повстання на чолі з королем Сардинії Віктором Емануїлом II зазнало поразки. У 1849 р. після скасування світської влади Римського Папи в Папській області була створена Римська республіка, керована тріумвіратом, в якому Дж. Мадзіні отримав головний пост. І хоча ця республіка була знищена під ударами французьких військ, уряд Риму під впливом Дж. Мадзіні зажадав, щоб столицею єдиної Італії стало саме це місто. Після 1849 р. Мадзіні, мріючи про нову революцію, залишився вірний повстанській тактиці. З його участю у 1853 р. було підготовлено повстання в Мілані, яке, проте, закінчилося поразкою. Невдалою була і спроба мадзіністів організувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. «Партія дії», яка виросла на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

- У центральній частині Апеннін було вирішено зберегти світську владу Римського Папи, але герцогства Центральної Італії мали увійти до новоствореної «**Держави Середньої Італії**» з французьким принцом на чолі.
- На чолі **Неаполітанського королівства** у випадку, якщо б війна призвела до відставки Бурбонів, що правили там, мав стати французький ставленник.

За задумом Наполеона III, австрійський вплив в італійських державах мав бути замінений французьким.

4.2. Війна з Австрією

У квітні **1859 р.** Австрія в ультимативній формі зажадала роззброєння армії Сардинського королівства і тим самим дала йому привід для початку військових дій. Франція і Сардинське королівство оголосили Австрії війну.

В Італії це викликало вибух патріотизму. З усіх кінців півострова прибували добровольці до очоленого **Дж. Гарібальді** батальйону альпійських стрільців; усюди йшли народні мітинги, демонстрації. В Тоскані, Модені, Пармі вони переросли в революції. Народ у цих регіонах вимагав оголошення війни Австрії і приєднання до Сардинського королівства. Перелякані герцоги і папський на-

Джузеппе Гарібальді

Гарібальді Джузеппе (1807–1882 рр.) – італійський революціонер, один із лідерів визвольного і об'єднувального рухів. Народився у Ніцці в родині моряка. Вже підлітком Джузеппе став юнгою на торговельному судні, побував у багатьох портах, у тому числі в Одесі. В юності симпатизував борцям за свободу в Іспанії, Португалії, Греції. У 1833 р. в Марселі Джузеппе познайомився з Дж. Мадзіні і вступив у таємне товариство «Молода Італія». З того часу він пройнявся ідеями боротьби проти австрійського панування і папської влади, за встановлення республіки в Італії. Понад 10 років Гарібальді бився за незалежність південноамериканських республік. Учасник Італійської революції 1848–1849 рр., організатор оборони Риму. У 1848–1849, 1866 рр. на чолі добровольців брав участь у визвольних війнах проти Австрії. У 1860 р. очолив похід «тисячі», яка визволила південь Італії і забезпечила перемогу Італійської революції 1859–1860 рр. У 1862, 1867 рр. намагався за допомогою зброї визволити Рим від влади Папи. У 1866 р. Дж. Гарібальді відіграв велику роль у перемогах над австрійцями. Під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. бився на боці Франції. Деякий час залишався членом парламенту Італії, але потім відійшов від політичної діяльності. Помер на о. Капрера 2 червня 1882 р.

місник втекли під охороною австрійських Габсбургів, влада перейшла до тимчасових урядів, складених з ліберальних буржуа і дворян.

Незабаром війська Сардинського королівства і Франції захопили всю Ломбардію, розбили австрійську армію в битвах при Мадженті і Сольферіно. Остаточне об'єднання Італії здалося сучасникам реальним і близьким. Але за цих обставин Наполеон III, побоюючись створення поряд із Францією сильного об'єднаного Італійського королівства, порушив попередні домовленості з К. Кавуром та уклав із Австрією *сепаратне перемир'я*. Згідно з його умовами, до Сардинського королівства переходила лише Ломбардія, а Венеція залишалася під контролем Австрії. Франція приєднувала до себе Савойю і Ніццу. Перемир'я викликало гнів і обурення італійського народу. У відповідь на ці дії в березні 1860 р. національні збори Тоскани, Парми, Модени після проведення плебісцитів схвалили рішення про приєднання до Сардинського королівства.

5. УТВОРЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

5.1. Похід «Тисячі» Дж. Гарібальді

У квітні 1860 р. на о. Сицилія знов спалахнуло селянське повстання. Скориставшись цим, патріотичні організації на півночі Італії почали під-

готовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. На початку травня **1860 р.**, зібравши невеликий загін добровольців у 1200 чоловік (вони були одягнені в червоні сорочки – звідси назва «червоносорочники»), Дж. Гарібальді таємно на двох пароплавах відплив з Генуї на Сицилію.

Висадившись на острові, він був прийнятий населенням як **визволитель від тиранії Бурбонів**. До «Тисячі» Дж. Гарібальді сходилися добровольці. Повстанцям протистояло 25 тис. королівських військ, але завдяки ентузіазму бійців та умілому маневруванню, Дж. Гарібальді вдалося виграти важливу битву при Калатафімі. Потім гарібальдійці захопили центральне місто Сицилії – Палермо, незабаром весь острів був очищений від королівських військ.

Свідчать документи. Перша прокламація Гарібальді в Сицилії (середина травня 1860 р.):

«Сицилія! Я привів до вас пригорщу сміливців... Ми почули героїчний поклик Сицилії – і ось ми серед вас. Ми бажаємо лише одного: визволення вітчизни... До зброї! Хто не візьметься за неї, той або боягуз, або зрадник! Нехай нестача зброї нікому не служить вибаченням. У руках хоробрих будь-яка зброя добра... Міські ради турбуватимуться про долю жінок, дітей і людей похилого віку. Отже, до зброї! Хай Сицилія знову покаже світу, як доблесний об'єднаний народ визволяє країну від тих, хто її пригноблює».

1. З якою метою відправився загін Дж. Гарібальді на Сицилію?
2. Які чинники допомогли йому отримати перемогу?

Прибувши до Палермо, від імені сардинського короля Віктора Еммануїла II **Дж. Гарібальді оголосив себе правителем Сицилії**. Він відмінив привілеї дворянства і духовенства, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на перемелювання зерна, визволив політичних в'язнів, взявся за організацію шкіл і притулків, роздав частину державних земель селянам.

Після звільнення Сицилії влітку 1860 р. гарібальдійські війська висадилися в Калабрії і, не зустрічаючи опору деморалізованої королівської армії, рушили до **Неаполя**. Незабаром Дж. Гарібальді урочисто вступив до столиці Королівства обох Сицилій. Успіх походу, в результаті якого за короткий строк були повалені Бурбони, багато в чому пояснювався підтримкою селянством Південної Італії.

5.2. Приєднання Південної Італії до Сардинського королівства

Зростаюча популярність народного генерала почала серйозно турбувати правлячі кола Сардинського королівства. Регулярні війська під особистим командуванням короля Віктора Еммануїла II в середині жовтня 1860 р. увійшли до Неаполітанського королівства з півночі, тим самим перегородивши повстанським загонам шлях до Папської області. Король та голова уряду К. Кавур вважали, що похід Дж. Гарібальді до Папської області може ускладнити міжнародне становище Італії, накликати на неї гнів французів.

Віктор Еммануїл II

У листопаді 1860 р. Дж. Гарібальді оголосив про передачу влади у визволеній ним Південній Італії королю Віктору Еммануїлу II.

Прохання Дж. Гарібальді залишити його в Південній Італії намісником короля (що дозволило б йому, як він сподівався, полегшити становище місцевого населення) було відхилене. Тоді Гарібальді розпустив свій загін і повернувся до власного маєтку на о. Капрера.

Таким чином, блок лібералів і монархістів зумів перемогти революціонерів-демократів.

5.3. Проголошення Італійського королівства

У лютому 1861 р. в Турині на своє перше засідання зібрався загальноіталійський парламент, на якому були присутні представники від усіх територій, що висловилися за союз із Сардинським королівством. У березні загальноіталійський парламент оголосив Сардинське королівство разом зі всіма приєднаними до нього землями Італійським королівством, а короля Віктора-Еммануїла II проголосив королем Італії. Столицею королівства стала Флоренція.

Майже вся Італія (за винятком Риму і Венеції) була об'єднана під владою Савойської династії. Формою державного правління в новій італійській державі стала **конституційна монархія**. Для виборців був встановлений високий майновий ценз, в результаті чого лише 2,5% населення мали право голосу.

6. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

6.1. Похід на Рим

Завершення об'єднання Італії могло бути досягнуте в результаті ліквідації світської влади Папи Римського в Папській області та звільнення Венеції з-під австрійського панування. У серпні 1862 р. Дж. Гарібальді на чолі загону в дві тисячі добровольців вирушив у похід для звільнення Риму. Проте і цього разу Віктор Еммануїл II не підтримав Гарібальді. Король хотів би включити Рим до складу Італійського королівства, але він боявся ускладнень у стосунках із Наполеоном III. Дж. Гарібальді був оголошений бунтівником, проти нього були направлені італійські королівські війська. Біля гори Аспромонте відбулася битва. У цьому бою Дж. Гарібальді був важко поранений і кинутий у в'язницю, де знаходився до жовтня, після чого був амністований королівським указом.

6.2. Війна Італії з Австрією

У 1866 р. Італія за попередньою угодою з Пруссією взяла участь у війні проти Австрії. Італійські війська зазнали низки поразок на суші і на морі. Розгром головних австрійських сил прусською армією в битві при Садовій ви-

значив результат війни: Австрія змушена була скласти зброю. Згідно з Празькою мирною угодою **Венеціанська область** була спочатку передана Наполеону III, а потім увійшла до складу Італійського королівства. Поза італійською державою залишалися лише Рим і прилеглі до нього інші папські володіння.

6.3. Взяття Риму королівськими військами

У 1867 р. друга спроба Дж. Гарібальді захопити Рим знову закінчилася невдачею. Папа Римський Пій IX кинув проти патріотів наймані полки швейцарців, і вони за підтримки французьких військ розбили гарібальдійців.

Створення єдиної італійської держави завершилося лише у 1870 р. під час франко-пруської війни. Після перших поразок Франції Наполеон III був змушений відкликати з Папської області французький легіон. Італійські королівські війська вступили на територію Папської області і 20 вересня зайняли Рим. У січні 1871 р. столиця Італійського королівства була перенесена з Флоренції до Риму.

Папська держава була ліквідована. Позбавлений світської влади Папа Пій IX зберіг її лише у *Ватикані*. Закон «Про гарантії» забезпечував недоторканність Папи, самостійність зовнішньої політики Ватикану, надавав мільйонні субсидії Папі та оголошував католицизм офіційною релігією Італії. Пій IX протестував проти позбавлення його світської влади й оголосив себе «ватиканським в'язнем». Церква ще довго зберігала ворожість по відношенню до нової Італійської держави.

Питання та завдання

I. Для перевірки знань

1. Які факти підтверджують збереження політичної роздробленості Італії після Віденського конгресу і революції 1848–1849 рр.?
2. У чому виявлявся наступ реакції після поразки революції 1848–1849 рр. в Італії?
3. Охарактеризуйте особливості економічного й політичного розвитку П'ємонту напередодні об'єднання Італії.
4. Розкажіть про завершення об'єднання Італії після 1861 р.
5. Яке місто стало столицею Італії в січні 1871 р.:
а) Мілан; б) Неаполь; в) Рим; г) Турін?

II. Для систематизації учбового матеріалу

1. Які були основні передумови об'єднання Італії?
2. Назвіть політичні завдання, що стояли перед італійцями у 50–60-і рр. XIX ст.
3. Чому П'ємонт став головним центром об'єднувального процесу в Італії?
4. Охарактеризуйте помірковано-ліберальний і революційний напрями в італійському об'єднувальному русі. У чому полягали відмінності між ними?

5. Які реформи провів Дж. Гарібальді як правитель (диктатор) о. Сицилія? Чому йому не вдалося їх поширити і вкорінити?
6. Які чинники сприяли об'єднанню Італії?
7. Порівняйте об'єднувальний процес в Італії і Німеччині. У чому Ви бачаєте схожість? У чому відмінності?

III. Для обговорення в групі

1. Перед походом Дж. Гарібальді на південь Італії в 1860 р. К. Кавур писав своєму другові: «Я докладаю всі зусилля, аби перешикодити італійському руху стати революційним... Я готовий заради цього на все». Як пояснити позицію К. Кавура, якщо ми знаємо, що він був гарячим прихильником об'єднання Італії? Висловіть свою думку.
2. Чому Дж. Гарібальді тричі – у 1860, 1862, 1867 рр. – не вдалося взяти Рим?
3. В Італії було достатньо багато прихильників республіки. Як Ви думаєте, чому після об'єднання країни в Італії все ж таки встановилася монархія?
4. Коли у 1861 р. було утворено єдине Італійське королівство, Дж. Гарібальді сказав: «Це зовсім не та Італія, за яку я боровся все моє життя». Як Ви думаєте, що він вкладав у ці слова?
5. Чи розділяєте Ви точку зору, що завершення об'єднання Італії було великим кроком вперед в історії не лише італійського народу, але й усієї Європи?

IV. Робота з географічними назвами

1. З переліку островів визначте ті, які відносилися до італійських держав: а) Мальта, б) Сардинія, в) Кіпр, г) Крит, д) Сицилія.
2. Яка держава приєдналася до Італійського королівства у 1866 р. а) Парма, б) Тоскана, в) Венеціанська область, г) Неаполітанське королівство?

V. Творчі завдання

Використовуючи підручник, складіть в довільній формі діалог між К. Кавуром і Дж. Гарібальді, в якому були б відображені процес об'єднання Італії, майбутній державний лад і проблеми розвитку країни в майбутньому.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1859 р.....франко-італо-австрійська війна
- 1860 р.....висадка загону під командуванням
.....Дж. Гарібальді на о. Сицилія
- 1861 р.....утворення Італійського королівства
- 1870 р.....приєднання Папської області до Італійського
.....королівства, остаточне об'єднання Італії

§12. Вікторіанська Британія

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – ЛІДЕР СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Англія – «майстерня світу»

У 50-х – 60-х рр. XIX ст. Велика Британія панувала у світовій економіці і перетворилася на «майстерню світу». *Промисловий переворот почався і закінчився у Великій Британії раніше, ніж в інших країнах*, що створило передумови для швидких темпів подальшого індустріального розвитку цієї країни.

Контролюючи величезні заморські володіння (Індія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), куди з Британських островів спрямовувалися десятки тисяч незадоволених життям переселенців, уряд зумів забезпечити **соціальний мир і спокій** у Великій Британії, яка залишалася осторонь революцій, що вивалили в Європі.

«Вікторіанська епоха» стала «золотим століттям» у розвитку британської економіки. Бурхливий розвиток машинобудування, залізничного будівництва, використання сили пару на суші та у морі зробили Велику Британію не лише «*майстерню світу*», але й «*світовим перевізником*» та «*світовим банкіром*». Країна стала найбільшим у світі **експортером** машин, обладнання, транспортних засобів і капіталів.

Одним із символів британської економічної могутності стала перша **Всесвітня виставка**, що відкрилася в Лондоні у 1851 р. Девізом виставки стало гасло «Хай всі народи працюють над великою справою – прогресом людства». У виставці брали участь тисячі різних фабрик, фірм, але британські серед них переважали. Серед найцікавіших експонатів, що привертала увагу відвідувачів, були моделі мостів та паровозів, гідравлічний прес та макет Суецького каналу, телескопи та дагеротипи (попередники сучасних фотоапаратів), новітні прядильні та ткацькі верстати тощо. Особливий інтерес у відвідувачів виставки викликав «Кришталевий палац». Величезна будівля, споруджена зі скла, заліза і бетону, складалася з окремих конструкцій, які легко збиралися і розбиралися.

Світове економічне лідерство Британії було б неможливим без досягнень британських винахідників та інженерів, високопрофесійних робітників.

Свідчать факти

У 1850 р. по дну протоки Ла-Манш був прокладений підводний кабель, що з'єднав Велику Британію і Францію. Будувалися залізничні тунелі, розроблялися нові конструкції мостів. У 1852 р. був спущений на воду «Агамемнон» – перше у світі **парове судно з гвинтовим двигуном**. Англієць Г. Бессемер винайшов новий спосіб виготовлення сталі у величезних «металевих грушах» – **конверторах**. У Лондоні в 1863 р. була побудована і пущена в дію перша в світі підземна залізниця (**метро**).

1.2. Досягнення промислової першості

Світове лідерство Британії в промисловому виробництві було незаперечним.

Свідчать факти

Наприкінці 60-х рр. Британія добувала вугілля у п'ять разів більше, ніж Німеччина, і у 4 рази більше, ніж США. У 1860 р. Велика Британія споживала на своїх фабриках стільки бавовни, скільки всі країни світу, разом узяті. До середини XIX ст. в країні була зосереджена половина світового виробництва чавуну, вугілля і бавовняних тканин. На деяких заводах Великої Британії працювало по 10 тис. чоловік та більше. Половина населення країни вже тоді жила в містах. Це був найвищий показник питомої ваги міського населення у світі.

1.3. Досягнення першості в розвитку торгівлі

Могутність промисловості та використання ресурсів колоній забезпечили британським підприємцям *монопольне становище на світовому ринку*. З Британії вивозилися не лише товари, але й величезні кошти. Найбільші банки країни надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик і залізниць за кордоном. Англійський фунт стерлінгів став головним засобом розрахунків між країнами світу. Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами торгівельних і фінансових операцій.

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Великої Британії відіграла відміна у 1846 р. протекціонізму і *перехід до вільної, безмитної торгівлі*. Не боячись конкуренції, британські підприємці використовували вільну торгівлю як *засіб економічної експансії*. Новітнє обладнання дозволяло їм виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. У 60-х рр. XIX ст. Велика Британія домоглася підписання дуже вигідних торгівельних угод із Францією, Австрією, німецькими та італійськими державами, наповнивши ринки цих країн дешевою промисловою продукцією.

Швидкому прогресу промисловості й торгівлі Великої Британії сприяв *розвиток транспортних засобів*. Країні належала половина торгівельного флоту світу.

2. УТВЕРДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ

2.1. Поняття лібералізму

У XIX ст. поширювалася думка про те, що економічна модернізація суспільства має бути доповнена *політичною і соціальною модернізацією*.

Модернізація – удосконалення, оновлення, зміна стосовно нових сучасних вимог і умов.

Великого поширення набув *лібералізм*. Ставши в середині XIX ст. пануючим світоглядом у суспільстві, лібералізм повів боротьбу з абсолютизмом. Ліберали прагнули вирішувати проблеми суспільства лише методами *реформ*.

Лібералізм (від лат. *liber* – «вільний») – ідейна і суспільно-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII–XVIII ст. та проголосила **принцип громадянських, політичних та економічних свобод**. Ідеї лібералізму отримали перше втілення у Конституції США (1787 р.), у Франції – у «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.). У XIX – на початку XX ст. сформувалися *основні положення лібералізму – громадянське суспільство, права і свободи особи, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі*.

2.2. Основні принципи лібералізму

- **індивідуальні права** (на життя, особисту свободу і власність);
- **рівні права** людини і громадянина та їх загальна рівність перед законом;
- **вільна ринкова економіка**, свобода приватного підприємництва та торгівлі;
- **загальне виборче право**;
- **розподіл влади** на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і судову;
- здійснення політичних і соціальних **реформ**;
- **справедливий розподіл податків** серед членів суспільства;
- самостійність **місцевого самоврядування**.

Ідеалом лібералізму є суспільство зі свободою дій для кожного, обмеженням влади держави і церкви; державна влада існує для блага людей, і політичне керівництво країною повинне здійснюватися на основі згоди більшості.

2.3. Форми лібералізму

Назва	Визначення
1. Політичний лібералізм	Рух за демократію та проти абсолютизму або авторитаризму.
2. Економічний лібералізм	Рух за приватну власність та проти державного регулювання економіки.
3. Культурний лібералізм	Рух за особисту свободу людини та проти різних її обмежень.
4. Соціальний лібералізм	Рух за рівність можливостей людини та проти її економічної експлуатації.

3. ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТА КОНСЕРВАТИВНОЇ ПАРТІЙ

Швидкому розвитку Великої Британії сприяла стабільна політична система країни.

3.1. Особливості британської політичної системи

а) Остаточне утвердження парламентської монархії. У середині XIX ст. у Великій Британії остаточно затвердилася парламентська монархія.

Королева Вікторія
(20 червня 1837 р.)

Палата обшин, що у 1832 р. відкрила двері для промисловців і торговців, до середини XIX ст. відтіснила на другий план Палату лордів і звела до мінімуму вплив королівської влади. Був закріплений принцип «відповідального уряду», який залишався при владі до того часу, поки користувався підтримкою більшості Палати обшин.

б) «Вікторіанська епоха». З 1837 по 1901 рр. королевою Великої Британії була **Вікторія**, за правління якої країна досягла найвищого підйому своєї могутності. Час її правління називають «вікторіанською епохою».

Вікторіанська епоха – період правління **Вікторії (1837–1901 рр.)**, королеви Великої Британії й Ірландії, імператриці Індії. Характерними рисами епохи стали промислова революція та швидкий розвиток економіки, а також встановлення консервативних моральних цінностей британського суспільства, зростання колоніальної експансії Великої Британії в Азії та Африці.

Свідчать факти

XIX ст. було століттям розквіту Великої Британії. Вона контролювала великі території у всьому світі. До останньої чверті століття Британія виробляла більше товарів, ніж будь-яка інша країна світу. Політика й державні справи стали прерогативою зростаючого «середнього класу» (промисловці, торговці, службовці, юристи, лікарі, священнослужителі, офіцери, інженери тощо). Починаючи з другої половини XIX ст. британська монархія виконувала лише роль символу британської державності.

Королева призначала прем'єр-міністра, яким ставав лідер політичної партії, яка перемагала на парламентських виборах. Саме голова уряду зосередив у своїх руках вищу виконавчу владу. Королева зберігала право відставки уряду і навіть розпуску парламенту, проте практично не користувалася ним.

За часів королеви Вікторії в суспільстві почали переважати такі цінності, як працьовитість, економність, господарність, тверезість. Приклад подала сама королева: її життя, підпорядковане обов'язку та сім'ї, відрізнялося від життя її попередників. Велика частина аристократії взяла приклад з королеви, відмовившись від часто скандального способу життя попереднього покоління.

3.2. Утвердження двопартійної системи

До середини XIX ст. у Великій Британії остаточно утвердилася двопартійна система, яку втілювали **Ліберальна і Консервативна партії**.

Історична довідка

Ліберальна партія – одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. на основі партії вігів. Назва «ліберали» з'явилася незадовго до парламентської реформи 1832 р. Перша національна ліберальна організація виникла у 1861 р. в Лондоні. У 1877 р. була створена Національна федерація ліберальних асоціацій. Виразала інтереси британської торговельно-промислової буржуазії і частини лендлордів.

Консервативна партія – одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. в результаті еволюції партії торі та на її основі. Назва «консерватори» увійшла в ужиток ще у 30-і рр. XIX ст. Після парламентської реформи 1832 р. почали виникати місцеві організації консерваторів, які в 1867 р. об'єдналися в Національний союз консервативних і конституційних асоціацій. З 70–80-х рр. XIX ст. на Консервативну партію, що виразала спочатку інтереси аристократів-лендлордів, почали орієнтуватися також все більш широкі кола колоніально-банківської та великої промислової буржуазії, що відходили від Ліберальної партії.

Консерватизм (франц. conservatism, від лат. conservo – охороняю, зберігаю) – сукупність різноманітних ідейно-політичних і культурних течій, які опиралися на **ідею традицій та спадкоємності** в соціальному і культурному житті. Для нього характерна прихильність до існуючих і сталих соціальних систем і норм, неприйняття революцій і радикальних реформ, відстоювання еволюційного розвитку.

Влада у країні переходила від однієї політичної партії до іншої. За традиційними британськими партіями закріплюються нові назви. Торі стали називатися **консерваторами**. Спираючись на **ідеологію консерватизму**, вони захищали традиційні інститути держави – англіканську церкву, монархію, аристократію.

Віги, отримавши назву **ліберали**, представляли інтереси торговельно-промислової буржуазії, частини лендлордів. Вони охоче йшли на проведення політичних реформ, що розширювали вплив буржуазії, проте, слідуючи вимогам промисловців, займали жорстку позицію по відношенню до робітників.

Проте **принципових розбіжностей між Ліберальною та Консервативною партіями не було**: обидві проводили політику колоніальних захоплень, відстоювали свободу торгівлі у світі, захищали права та інтереси великих власників.

3.3. Віги при владі

Розкол торі під час відміни «хлібних законів» дав можливість вігам відтіснити їх від влади. Внутрішня політика лібералів ґрунтувалася на монопольному становищі Великої Британії у світовій індустрії і повністю відповідала інтересам торговельно-промислових кіл країни. Вона була спрямована на усунення перешкод на шляху вільного підприємництва і на розширення політичного впливу буржуазії через проведення нової парламентської реформи.

Уряд *Джона Рассела* (1846–1852 рр.) зробив ще декілька кроків уперед на шляху до свободи торгівлі. Він відкрив британські гавані для кораблів усіх держав без винятку, знищив навігаційні обмеження, що існували ще з XVII ст. Цьому сприяли страшний голод, що вибухнув в Ірландії у 1846 р., та ряд неврожайних років у багатьох місцевостях Англії й Шотландії.

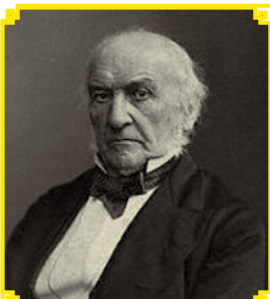
У 1855 р. сформувавши уряд було доручено лордові *Генрі Пальмерстону*, і з тих пір, до самої смерті (1865 р.), з невеликою перервою (1858–1859 рр.), він залишався прем'єр-міністром. Ще на посту міністра закордонних справ він прославився як захисник інтересів британців, коли послав до Греції цілу ескадру, щоб припинити переслідування місцевою владою британського громадянина. Не дивлячись на те, що він був головою вігів, політика його відрізнялася поміркованістю і обережністю; він протидіяв багатьом демократичним перетворенням, в тому числі і здійсненню парламентської реформи.

У 60-х рр. прискорився процес перетворення вігів у політичну партію буржуазії. Це перетворення було пов'язане з іменем міністра фінансів *Вільяма Гладстона*, який після смерті Г. Пальмерстона став лідером лібералів.

Парламентські вибори 1868 р. закінчилися перемогою Ліберальної партії, і В. Гладстону було доручено формування нового уряду, що управляв країною подальші шість років. Діяльність цього кабінету відзначилась здійсненням цілого ряду *реформ*. У 1870 р. уряд В. Гладстона ініціював закон в галузі освіти, що носив характер компромісу між релігійною й світською освітою. Релігійні школи там, де вони «працювали добре», отримували державну субсидію. Водночас, створювалося багато нових світських шкіл (релігійне виховання здійснювалося в них лише з відомих батьків). Було запроваджено безкоштовну початкову освіту, зроблені кроки по розширенню середньої освіти. В результаті збільшився прихід до шкіл дітей із сімей буржуазії.

4. Друга парламентська реформа

У середині XIX ст. у Великій Британії остаточно утворилося *громадянське суспільство*. Станові привілеї втратили своє значення, більшу роль мала сама

Вільям Гладстон

Гладстон Вільям Юарт (1809–1898 рр.) – британський державний і політичний діяч. Освіту здобув у Ітонській школі й Оксфордському університеті. У 1832 р. був вибраний до парламенту від партії торі, займав міністерські пости в ряді урядів консерваторів. Потім приєднався до лібералів, став у 1866 р. їхнім лідером. У 1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894 рр. – прем'єр-міністр. Проводив реформи, які сприяли розвитку громадянського суспільства й становленню правової держави.

особистість, її природні здібності. В країні допускалися свобода слова й демонстрацій, видання газет. Політична діяльність не виходила за межі дискусій, конкуренції програмних документів та аргументів.

Збільшення кількості робітників у країні та намагання різних політичних сил залучити їхні голоси на свій бік були *передумовами Другої парламентської реформи*. Рух за неї розгорнувся на початку 60-х рр. з боку тред-юніонів (британських профспілок) і представників частини буржуазії. Існуюча виборча система зберігала нерівномірність у розподілі виборчих округів: половина міського населення Великої Британії мала 34 місця в парламенті, а інша половина – 300. Наприклад, містечко Кокермаус, в якому було 7 тис. мешканців, мало двох представників у парламенті, тобто стільки ж, скільки Ліверпуль – місто з населенням у 500 тис. чоловік. Новий уряд консерваторів переконався в неможливості відкладати реформу. У 1867 р. міністр фінансів цього кабінету і майбутній прем'єр-міністр **Б. Дізраелі** запропонував свій проект реформи, який 15 серпня **1867 р.** був прийнятий парламентом.

Свідчать факти

У ході здійснення реформи було знищено 46 «гнилих містечок»; місця, що звільнялися, в парламенті надавалися великим містам – Манчестеру, Ліверпулю, Бірмінгему, Лондону та іншим. Вони отримували ще й додаткові місця в парламенті. Майновий ценз був знижений з 10 до 5 фунтів стерлінгів річного доходу. Право голосу в містах отримали особи, що орендували протягом 12 місяців немебльовану квартиру за плату в 10 фунтів стерлінгів. Такого роду приміщення могли займати і представники високооплачуваної частини робітників. У результаті реформи кількість виборців із числа дорослого чоловічого населення зросла з 670 тис. до 2,25 млн. У 1872 р. був ухвалений закон про таємне голосування.

Таким чином, Друга парламентська реформа сприяла подальшій демократизації політичного устрою країни, поширила виборче право на понад 50 % дорослого чоловічого населення, у тому числі – на більшість кваліфікованих робітників нових промислових центрів Великої Британії.

5. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

У 1801 р. були ліквідовані залишки автономії Ірландії, яка стала частиною Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії. Ірландська мова почала витіснятися англійською. На початку XIX ст. близько 86% населення Ірландії було зайняте в сільському господарстві. З середини 40-х рр. XIX ст. в Ірландії розпочався аграрний переворот. Падіння цін на хліб (після відміни в 1846 р. «хлібних законів») спонукало землевласників переходити від системи дрібної селянської оренди до великого пасовищного господарства. Посилився процес вигнання дрібних орендарів із землі. Відміна «хлібних законів» і хвороби картоплі призвели до страшного *голоду 1845–1849 рр.*

Свідчать факти

Поштовхом до голоду слугувала поразка картопляних полів країни шкідливим грибком. Картопля була основною їжею бідних ірландців, але причина голоду була не у нестачі їжі, а в зростанні цін на продовольство. Ірландія була великим виробником м'яса і зернових, але продукти потрапляли до землевласників (переважно до англійських протестантів-колоністів) і до Англії. Британський уряд демонстративно відмовився від будь-якої допомоги голодуючим, вважаючи, що цей захід суперечить принципам вільного ринку. Провідна газета англійських консерваторів «The Times» східно писала, що загибель картоплі навчить ірландців бути працелюбнішими і заробляти собі на м'ясо. Навіть у розпал голоду продовольство продовжувало вивозитися з країни під охороною солдатів. Внаслідок голоду *в Ірландії загинуло близько 1 млн. чоловік*. Значно збільшилася еміграція (головним чином у США; у 1846–1851 рр. туди виїхали 1,5 млн. чол.). В результаті лише у 1841–1851 рр. населення Ірландії скоротилося на 30 %.

Уряд Гладстона серйозно поставився до проблем Ірландії. Серед його реформ була відміна обов'язкового податку на користь англіканської церкви в Ірландії. У 1870 р. був ухвалений закон «Про землю», який надавав ірландським селянам гарантії захисту проти свавілля з боку англійських землевласників.

6. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АНГЛІЇ

6.1. Принципи зовнішньої політики

Принципи британської зовнішньої політики чітко сформулював відомий політичний діяч *лорд Г. Пальмерстон*: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Керуючись цим правилом, британські уряди, ліберальні і консервативні, прагнули максимально розширити вплив Великої Британії в усьому світі, послабити суперників і усунути конкурентів із зовнішніх ринків. Вони вважали, що британські політичні ідеали (прагнення до громадянського суспільства, правової держави, конституційних свобод тощо) є найкращими у світі, і не соромилися нав'язувати їх іншим країнам.

6.2. Активізація зовнішньої політики

У результаті «опіумних війн», які велися з метою посилення британського впливу в *Китаї*, Британія отримала право розширення торгівлі своїми товарами через китайські порти. З 1842 р. британською колонією став порт *Гонконг*, який перетворився на великий торгівельний і фінансовий центр.

У 50–60-ті рр. Велика Британія також вела загарбницькі війни в *Ірані*, *Бірмі*, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торгові угоди. Спроба британських військ вдертися до *Афганістану* й укріпити підступи до *Індії* зазнала невдачі. У 60-ті рр. XIX ст. колоніальні війни Великої Британії поширилися і на *Африку*.

Колонія (від лат. *colonia* – поселення) – *країна або територія, що знаходиться під владою іноземної держави* (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності.

Метрополія – держава, що володіє колоніями.

У 1854–1856 рр. Велика Британія разом із Францією взяла участь у **Кримській війні** проти Росії. Згодом, протидіючи вже Франції, британська влада підтримала ліберальні сили в **Італії**. В роки громадянської війни в **США** уряд став на бік рабовласницьких штатів, які поставляли до Британії бавовну.

6.3. Колоніальна експансія

Уряд Великої Британії проводив активну колоніальну експансію. За допомогою величезного флоту до нових земель доставлялися британські поселенці, а в разі заворушень місцевого населення – перекидалися військові контингенти.

Найважливішою часткою британської колоніальної імперії була **Індія**, населення якої в середині XIX ст. налічувало майже 300 млн. чоловік. У 1857–1859 рр. в Індії було жорстоко придушене повстання *сипаїв*. Після цього британська Ост-Індська торгівельна компанія, яка управляла Індією, була ліквідована. Влада в Індії перейшла до британського уряду. У 1876 р. королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії.

У **Новій Зеландії** чисельність місцевих жителів – маорі – в результаті війн скоротилася за короткий час в три рази. В **Австралії** і на острові **Тасманія** колонізатори відтіснили корінне населення в посушливі райони і прирікали його на вимирання. Звільнені землі заселялися переселенцями з Великої Британії, і незабаром в **Канаді, Австралії та Новій Зеландії** стало переважати «біле» населення. Переселенці освоювали нові території, ставали покупцями британських товарів. З іншого боку, колоніальні володіння служили для Британії джерелами сировини і продовольства. Над величезними просторами британської колоніальної імперії, як говорили в Лондоні, *«ніколи не заходило сонце»*.

6.4. Пошуки компромісів

Жорстоко придушуючи опір у колоніях, де основну масу населення становили корінні жителі, британський уряд ішов на поступки там, де зростав вплив «білого» населення. У 1840 р. британський уряд ухвалив закон, який проголошував об'єднання двох колоній у провінцію **Канада**. А у 1867 р. Канада, до складу якої увійшли ще дві провінції, отримала статус **домініону**.

Домініон – *фактично незалежна держава у складі Британської імперії, що визнавала головою держави британського короля (королеву), представленого в домініоні генерал-губернатором, якого призначав британський монарх*. Перші домініони – Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.).

Свідчать документи.

Витяг із Акту про Британську Північну Америку 1867 р.:

«...9. Цим оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжують існувати в особі Королеви і належати Королеві.
11. На допомогу і для надання порад при управлінні Канадою засновується Рада, що називається Таємною Радою Королеви для Канади; і особи, що є членами цієї Ради, час від часу призначатимуться і скликатимуться Генерал-губернатором...

17. Для Канади засновується єдиний парламент, до складу якого входять Королева, Верхня Палата, що називається Сенатом і Палата Общин.

18. ...Акт Парламенту Канади... не повинен надавати будь-які привілеї, імунітет або повноваження, що перевищують ті, які до ухвалення цього Акту належали, використовувалися і здійснювалися Палатою Общин Парламенту Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії...»

1. Назвіть органи законодавчої і виконавчої влади Канади.

2. Які обмеження, за цим документом, існували для парламенту Канади?

У 50–60-ті рр. XIX ст. право створити органи представницької влади (парламенти) отримали й інші «білі колонії» Великої Британії – **Канська земля, Наталь, Австралія, Нова Зеландія**. Надалі вони також отримали статус домініонів. Їх економічний і політичний розвиток був тісно пов'язаний з Великою Британією.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Чому Велику Британію у 50–60-ті рр. XIX ст. називали «майстернею світу», «світовим перевізником», «світовим банкіром»?
2. Які факти підтверджують, що до середини XIX ст. у Великій Британії склалася парламентська монархія?
3. Назвіть причини голоду 1845–1849 рр. в Ірландії. Як відреагував на нього уряд Великої Британії?
4. Охарактеризуйте основні риси і найважливіші події «вікторіанської епохи» у 50–60-ті рр. XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть фундаментальні принципи і форми лібералізму.
2. Якими були основні передумови парламентської реформи 1867 р.? У чому полягала її суть? Які були її основні наслідки?
3. У чому схожість та відмінності внутрішньої і зовнішньої політики Ліберальної і Консервативної партій?
4. Назвіть основні реформи уряду В. Гладстона.

5. Які принципи лежали в основі зовнішньої політики Великої Британії? У чому полягав зв'язок між її внутрішньою і зовнішньою політикою?
6. Якими фактами Ви можете підтвердити колоніальний характер зовнішньої політики Великої Британії?

III. Для обговорення в групі

1. З 1850 по 1870 рр., збільшивши у п'ятеро експорт машин, Велика Британія в стосунках з іншими країнами домагалась взаємного скорочення мит на товари, що ввозилися. Як Ви думаєте, чому Британія проводила саме таку торговельно-економічну політику?
2. Лорд Г. Пальмерстон говорив: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Як Ви думаєте, що крилося за цим твердженням?
3. Систему двох партій у Великій Британії сучасники називали «системою гойдалок»; партія, яка не була на даний момент при владі, називала себе «опозицією Її Величності». Як Ви розумієте ці вирази? У чому полягали позитивні чинники двопартійної системи Великої Британії?
4. Як Ви думаєте, чому британські підприємці схилилися до розуміння необхідності часткових поступок робітникам?
5. У середині XIX ст. Британія була економічно найбільш розвинутою країною, а її громадяни володіли найширшими демократичними свободами. Як Ви думаєте, який зв'язок існував між рівнем розвитку і політичними порядками Британії?
6. Як Ви вважаєте, чому Велика Британія у XIX ст. (як і в наступні роки) змігла уникнути революційних потрясінь?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «модернізація», «лібералізм», «консерватизм», «вікторіанська епоха», «колонія», «метрополія», «домініон».
2. Визначте складові частини Об'єднаного Королівства, утвореного у 1801 р.
3. Покажіть на карті головні морські опорні пункти Великої Британії до 1870 р.

V. Творчі завдання

Використовуючи підручник, складіть словесний портрет королеви Вікторії, що дала ім'я цілій епосі в історії Великої Британії.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1837–1901 рр.«Вікторіанська епоха»

1867 р.....Друга парламентська реформа
.....у Великій Британії

§13. США у першій половині XIX ст. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

1. РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІЇ США

Впродовж 1803–1867 рр. територія США внаслідок захоплення територій індіанців і війн з Мексикою **збільшилася в чотири** рази.

У 1803 р. до США була приєднана *Луїзіана*, куплена у Франції за 15 млн дол. США захопили *Східну Флориду*, що належала Іспанії (*Західна Флорίδα* була куплена в Іспанії у 1813 р.). Індіанське плем'я семінолів, що населяло півострів, було винищеним. Після відкриття на захід від штату Джорджія родовищ золота плем'я черрокі, що жило тут, було вислане на захід, а його землі оголошені державними. Просуваючись на захід, американці колонізували великі території Техасу і Каліфорнії. У 1835 р. мексиканські війська знищили американський форт Аламо (Техас), під час захисту якого весь гарнізон загинув. Наступного року озброєні формування, організовані американськими плантаторами Півдня, розбили мексиканців і захопили *Техас*, який належав Мексиці. Техас був оголошений незалежною республікою. У 1845 р. Конгрес (парламент США) прийняв закон про анексію Техасу.

Анексія (від лат. *annexio* – приєднання) – вид агресії, **насильницьке приєднання** (захоплення) всієї або частини **території** іншої держави.

У 1846 р. США добилися від Британії визнання своїх домагань на *Орегон*. Того ж року між Мексикою і США розпочалася нова війна. У 1847 р. американці розгромили мексиканську армію. Перемога США призвела до втрати Мексикою половини своєї території, на якій згодом були утворені нові американські штати – *Каліфорнія, Невада, Арізона, Нью-Мексико, Юта та Колорадо*.

Отже, США мали вихід до двох океанів, стали найбільшою за територією і найвпливовішою державою континенту.

2. «ДОКТРИНА МОНРО» ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

2.1. Мета і суть «доктрини Монро»

2 грудня 1823 р. президент країни *Джеймс Монро* направив щорічне послання Президента до Конгресу Сполучених Штатів. В його текст був включений складений державним секретарем Джоном Адамсом документ про принципи **зовнішньої політики** США, що отримав назву «*Доктрина Монро*» (*доктрина – керівний політичний принцип*).

Доктрина містила попередження на адресу європейських держав і Росії, що придбання колоній в Латинській Америці Сполучені Штати надалі розглядатимуть як загрозу своїй безпеці. З іншого боку, США триматимуться осторонь від європейських справ, у тому числі по відношенню до європейських колоній

в Карибському морі і Південній Америці. У документі також підкреслювалася несумісність державного устрою монархічної Європи і республіканської Америки.

2.2. Реалізація «доктрини Монро»

Фактично «доктрина Монро» не лише застерігала європейські держави від втручання у справи держав Західної півкулі, але й обґрунтовувала те, що ці держави ставали сферою впливу самих США. При цьому доктрина не була погоджена і визнана іншими державами, а була **односторонньою декларацією**. Про її існування Європі нагадав

Джеймс Монро

президент США Дж. Полк у своєму посланні Конгресу у 1845 р., коли застеріг Європу від втручання в конфлікт США і Мексики і звинуватив Францію і Велику Британію в бажанні запобігти приєднанню Каліфорнії до Сполучених Штатів. США в цій війні відібрали у Мексики значні території.

«Доктрина Монро» на довгі роки визначила зовнішню політику США, що прагнули відстоювати свої інтереси далеко поза межами країни.

3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США

Після війни за незалежність у США утворилися два великі економічні райони: **Північ і Південь**, які розвивалися по-різному.

3.1. Особливості соціально-економічного розвитку Півночі і Півдня

а) Північ США. На рубежі XVIII і XIX ст. у США стався **промисловий переворот**, який розпочався з бавовняної промисловості. На півночі зростала фабрична промисловість, там було сконцентровано більшість найманих робітників.

Свідчать факти

У 1790 р. на півночі була організована перша в країні прядильна мануфактура за британським зразком. На початку 40-х рр. XIX ст. бавовняні вироби США вже успішно конкурували з британськими на ринках Китаю і Латинської Америки, витісняли британські вироби з ринку США. Швидко розвивалась металургійна промисловість. У зв'язку з постійним відтоком населення на захід робочої сили не вистачало, і це спонукало до впровадження новітньої техніки у всіх галузях господарства. У 1830 р. була відкрита перша залізниця довжиною в 64 км. У 1838 р. почалися регулярні рейси американських парових суден через Атлантичний океан.

Частка США у світовому промисловому виробництві, яке було зосереджене майже повністю на півночі, зросла з 6% у 1820 р. до 15% у 1860 р.; країна

займала вже 4-е місце у світі за обсягом промислового виробництва. Водночас, велика частина 31-мільйонного населення була зайнята в сільському господарстві. На Півночі та Заході панували родинні ферми, які вели господарство власними силами, а продукцію збували на ринку.

Ферма – приватне сільськогосподарське *підприємство на власній або орендованій ділянці землі*; фермер – власник такого приватного сільськогосподарського підприємства.

Для ферм було характерне інтенсивне землеробство із застосуванням дешевої найманої праці іммігрантів та інших переселенців, широке використання сільськогосподарських машин і хімічних добрив. Фермери повністю задовольняли потреби американського населення сільськогосподарською продукцією.

б) Південь США. На Півдні панувало плантаційне рабовласницьке господарство, засноване на рабській праці афроамериканців (вихідців із Африки).

Плантаційне рабовласницьке господарство – велике землевласницьке господарство, що спеціалізувалося на вирощуванні технічних і продовольчих культур із використанням праці рабів.

Африканців великими партіями завозили до Північної Америки ще з XVII ст. Їх використовували при вирощуванні бавовни, цукрової тростини, тютюну. Після набуття чинності з 1809 р. закону про заборону ввезення рабів до США, їх стали ввозити контрабандою. Розвиток бавовництва та великий попит на бавовну призвів до зростання кількості рабів та посилення їх експлуатації. У 1790 р. в США було 760 тис. рабів-афроамериканців, а у 1860 р. їх чисельність перевищила 4 млн. Конституції штатів Півночі, прийняті наприкінці XVIII ст., *забороняли* рабство, а рабовласники прагнули *узаконити* його на Півдні та на нових територіях.

Рабство – становище повної залежності однієї людини від іншої, при якому ця людина (раб) є власністю свого господаря – рабовласника; останній може продати, купити і навіть убити раба. Рабство – найбільш жорстока форма експлуатації; значне поширення й економічне значення отримало в Північній Америці в XVIII – першій половині XIX століття.

3.2. Освоєння Заходу

а) Винищування індіанців. На початку XIX ст. на безкрайніх просторах західніше Аппалачів мешкали лише індіанські племена. Заселення західних земель та їх освоєння супроводжувалося виселенням і винищуванням індіанців, які прагнули захистити свої землі від прибульців. Більшість індіанців були нещадно знищені в ході кровопролитних війн, а ті, що вціліли, були заселені в спеціальні *резервації* (*окремі поселення*). Спроби опору індіанців були придушені.

б) Піонери і скватери. *Перші переселенці – піонери*, що прокладали нові шляхи, освоювали землі в диких лісах та преріях Заходу. Вони займалися полюванням і рибальством. Піонери тримались спільно, жили в тимчасових хатинах, оскільки, рухаючись на захід, не затримувалися довго на одному місці.

За піонерами рухалися *скватери – фермери, що займали землі без юридичного оформлення*. На своїх ділянках вони за прикладом індіанців вирощували маїс (кукурудзу). Західні райони не знали ані феодалізму, ані рабства.

Проте плантатори Півдня скуповували кращі ділянки землі. Фермери вимагали від влади заборони розповсюдження рабства на нових територіях.

в) «Золота лихоманка». Виявлення родовищ золота в *Каліфорнії* у 1848 р. збільшило потік тих, хто прагнув приїхати на захід. Цей регіон освоювався численними золотошукачами, які прибували сюди у фургонях або морем. «Золота лихоманка» супроводжувалася збройними зіткненнями. Цінність людського життя відходила на другий план перед блиском дорогоцінного металу.

Населення Каліфорнії стало стрімко зростати. «Золота лихоманка» привела на захід не лише золотошукачів, але й купців, фермерів, сприяла будівництву шляхів і залізниць, розвитку економіки в цілому. Статистика свідчила, що найбільший прибуток від добутку золота отримали не самі робітники копалень, а виробники супутніх товарів – лопат, ємкостей для промивання породи, різних кирок тощо. «Золота лихоманка» швидко завершилася. Золотодобування набуло індустріального характеру. Більшість старателів зайнялися фермерством, торгівлею або покинули Каліфорнію, оскільки це місце зайняли великі гірничодобувні компанії.

3.3. Зростання імміграції в США

Зростаюча економіка потребувала робочої сили, тому уряд США заохочував імміграцію. Недаремно Сполучені Штати називають *«країною іммігрантів»*.

Імміграція – в'їзд до країни для тимчасового або постійного проживання громадян іншої держави.

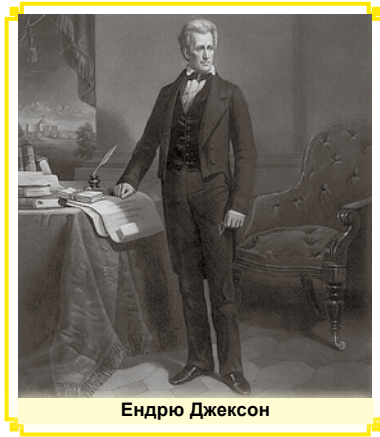
Жителів Європи, Азії, Латинської Америки приваблювали в США можливість покінчити з бідністю, наявність вільних земель і робочих місць, умов для швидкого збагачення. Багато хто намагався реалізувати себе як особистість в американських умовах. Як правило, це були заповзятливі люди, готові до суворих випробувань життя в нових умовах. Більшість іммігрантів прибували з європейських країн (Англії, Ірландії, італійських держав, Австрії, Іспанії, Франції, німецьких держав, польських земель та ін.). Серед іммігрантів Сполучених Штатів Америки з другої половини XIX ст. було чимало *українських селян*, які шукали вільні землі. Загальна кількість іммігрантів, прибулих до США лише з 1820 по 1850 рр., перевищила 2,5 млн. чоловік. У наступні десятиліття приплив іммігрантів зростав.

3.4. Особливості політичної системи США

За формою державного правління США були *республікою* на чолі з президентом, а за формою державного устрою – *федеральною* державою.

Федерація (від лат. foederatio – союз) – форма державного устрою, за якою декілька державних утворень (наприклад, штатів) об'єднуються в союзну державу, при збереженні власної державної структури і часткового суверенітету.

Президент обирався на чотири роки колегією виборців від штатів, а колегії виборців обиралися громадянами чоловічої статі. Вища законодавча влада належала Конгресу, що складався з двох палат – Сенату і Палати представників.

Тимчасового компромісу між підприємцями Півночі і плантаторами Півдня вдалося досягти президентові США **Ендрю Джексону**. Його однодумці (плантатори Півдня, представники торговельно-фінансових кіл Півночі, частина робітників і ремісників) почали іменувати себе *Демократичною партією*, датою заснування якої вважається **1828 р.** Ця партія перед громадянською війною перебувала при владі з перервами майже 30 років.

У **1854 р.** була утворена *Республіканська партія* США, основу якої склали ворожі рабству фермери і буржуазія.

Помірковане крило республіканців складалося з представників великої буржуазії Півночі, які вимагали обмеження поширення рабства тільки територією південних штатів. *Радикальний рух* об'єднував фермерів, ремісників, дрібних торговців. Вони виступали за скасування рабства в країні і безкоштовний наділ бідняків земельними ділянками на Заході.

Суперництво демократів і республіканців стало головним стрижнем політичного життя США.

4. НАРОСТАННЯ КОНФЛІКТУ МІЖ ПІВДНЕМ І ПІВНІЧЧЮ

4.1. Економічні протиріччя Півдня і Півночі США

Наявність рабовласництва підривала єдність економічної системи країни. Плантаційне господарство Півдня, орієнтоване на вирощування двох-трьох сільськогосподарських культур (бавовна, цукрова тростина та тютюн), працювало головним чином на експорт, а свої потреби у промислових товарах задовольняло за рахунок імпорту британських виробів. *Орієнтація Півдня на експортну*

торгівлю гальмувала торгівлю між північними і південними штатами США. Товари, вироблені на Півночі, мали обмежений збут на Півдні. Британські товари «душили» національну промисловість. Високі темпи розвитку Півночі, застосування найманої праці на заводах та фермах вступали у протиріччя з використанням праці рабів на Півдні, низькою продуктивністю їх праці.

4.2. Наростання антагонізму із земельного питання

У 50-ті рр. збіднілі фермери і батраки вимагали земельні ділянки (гомстеди) на Заході і добивалися заборони рабства на західних землях. Великі землевласники Півночі і плантатори Півдня виступали проти безкоштовної роздачі землі.

Гомстеди – ділянки землі на Заході США, що надавалися кожному американському громадянину (при сплаті невеликого збору), які з часом переходили в його власність.

4.3. Посилення політичного протистояння

У першій половині XIX ст. на Півночі формувалися основи *демократії*, а на Півдні – основи *олігархії* (влади *небагатьох*). Рабовласники не хотіли відмовлятися від своєї політичної переваги у федеральних органах. На середину XIX ст. з 16 президентів США 11 були представниками і прихильниками рабовласницького Півдня. Представники буржуазії Півночі вели уперту боротьбу за розширення свого представництва у вищих органах влади країни.

Збройний конфлікт Півночі і Півдня ставав неминучим.

5. АБОЛІЦІОНІСТСЬКИЙ РУХ

Громадськість Півночі співчувала рабам, проте мало хто виступав за їх звільнення. Інколи раби піднімали повстання. Найбільшим із них було повстання 1831 р. у Вірджинії під керівництвом Н. Тернера. Прихильники ліквідації рабства – *аболіціоністи* – допомагали рабам втікати від плантаторів. Були створені спеціальні таємні маршрути для втікачів, яких переправляли до Півночі США та Канади. Початок аболіціоністському руху в національному масштабі поклато створення у 1833 р. «Американського товариства боротьби з рабством».

Кульмінацією боротьби за відміну рабства стало *повстання під керівництвом Джона Брауна* у 1859 р. Для підготовки повстання у штаті Вірджинія

Аболіціонізм (від лат. abolito – знищення, відміна) – 1) суспільний рух, спрямований на скасування певного закону; 2) наприкінці XVIII – у XIX ст. – рух у США за скасування рабства афроамериканців, важливу роль в якому відіграв президент США А. Лінкольн; у Великій Британії, Франції та низці інших країн – рух за відміну рабства в колоніях; 3) у США та інших країнах аболіціоністами називали тих людей, які, не беручи прямої участі в діяльності політичних партій, прагнули за допомогою публічних проповідей і друку сприяти, наприклад, знищенню рабства.

Дж. Браун створив озброєний загін з 22 чоловік, включаючи його самого і трьох синів. Повсталі захопили склади зброї, готувалися до розширення масштабів боротьби, проте урядові війська зуміли придушити опір невеликого загону. Дж. Браун був засуджений військовим судом до смертної кари через повішення.

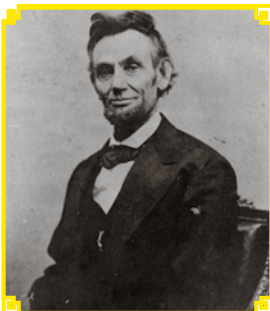
6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1861–1865 рр.

Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами і політичними угрупованнями *всередині країни*.

6.1. Основні причини громадянської війни

Загострення <i>протирич між системою найманої праці і системою рабства</i> .
<i>Ускладнення економічних зв'язків</i> між північними і південними штатами.
Загострення боротьби між Північчю і Півднем <i>за західні землі і політичну владу</i> в державі.
<i>Загроза відокремлення Півдня від Півночі</i> .

Приводом для громадянської війни стало обрання в листопаді 1860 р. президентом США лідера Республіканської партії **А. Лінкольна**. Він відкрито проголосив головними напрямками своєї майбутньої політики *боротьбу за збереження єдності Сполучених Штатів і за нерозповсюдження рабства в інших регіонах країни*.

Авраам Лінкольн

Лінкольн Авраам (1809–1865 рр.) – американський державний і політичний діяч. Народився 12 лютого 1809 р. у штаті Кентуккі в сім'ї бідного фермера. З дитинства Авраам звик до праці, допомагаючи батькам обробляти землю, полюючи і збираючи лісові ягоди. Сім'я часто переїжджала з місця на місце, і хлопчиків не вдалося здобути початкової освіти. Виручали його природна кмітливність, відмінна пам'ять, потяг до самоосвіти. А. Лінкольн усього в житті досягав власними зусиллями. Почавши в 21 рік самостійне життя, він перепробував багато професій: землеміра, комірника, лісоруба, поштового службовця; він навіть воював з індіанцями. Протягом декількох років А. Лінкольн вивчав право. З 1834 р. він робить перші кроки в політиці – обирається в Законодавчі збори штату Іллінойс. З 1847 р. А. Лінкольн став членом Конгресу США. У 1854 р. був одним із засновників Республіканської партії. У 1861–1865 рр. – президент США. Всю свою діяльність А. Лінкольн зосередив на збереженні єдності країни, економічному процвітанні, скасуванні рабства. 14 квітня 1865 р. А. Лінкольн був смертельно поранений найманцем рабовласників.

6.2. Початок громадянської війни

Перемога А. Лінкольна на президентських виборах означала втрату рабовласниками влади і стала сигналом до відокремлення південних штатів від північних. Першою це зробила Південна Кароліна. До 1 лютого 1861 р. її приклад підхопили Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас. Відокремлені шати на з'їзді своїх представників проголосили «*Конфедерацію штатів Америки*», її президентом став багатий плантатор *Джеферсон Девіс*.

! **Конфедерація** (стосовно історії США) – об'єднання південних штатів США з метою збереження існуючого на Півдні соціально-економічного устрою і рабовласництва.

У конституції Конфедерації її метою лицемірно проголошувався захист свобод штатів і, зокрема, «їх права на відокремлення». Конституція була пронизана расистськими ідеями, рабство проголошувалося «оплотом цивілізації».

Президент А. Лінкольн заявив про невизнання Конфедерації. 12 квітня 1861 р. війська Конфедерації бомбардували зайнятий федеральними військами форт Самтер в Південній Кароліні і згодом захопили його. Ця подія стала **початком** громадянської війни між Північчю і Півднем.

Незабаром до Конфедерації приєдналися штати Теннессі, Арканзас, Північна Кароліна і Вірджінія. Місто **Річмонд**, столиця Вірджинії, стало столицею Конфедерації. 23 штатам Північного союзу з 22 млн. жителів протистояли 11 штатів Конфедерації, в яких проживало 5,5 млн «білих» і 3,5 млн. рабів.

6.3. Перший період громадянської війни (1861–1862 рр.)

Перевага в економічних і людських ресурсах була на боці північних штатів, але вони її не використали. Частина командних кадрів армії Півночі опинилася на боці бунтівників, в ній орудували шпигуни і диверсанти Півдня. По суті, мешканцям Півночі доводилося в ході війни створювати армію заново.

Крім того, бунтівники небезпідставно розраховували на допомогу Великої Британії, Франції, Іспанії. Розпад США на дві держави при збереженні за Конфедерацією ролі постачальника бавовни й іншої сільськогосподарської сировини був вигідний для західноєвропейської буржуазії.

Війська мешканців Півночі на першому етапі війни зазнавали постійних невдач. Проте талановитим генералам північних штатів **В. Гранту** і **Б. Батлеру** вдалося досягти деяких успіхів на півдні країни. Війська Б. Батлера зайняли добре укріплене місто Новий Орлеан, але їхні досягнення були зведені нанівець поразкою армії Півночі на головному фронті у Вірджинії.

Влітку 1862 р. війська Півночі, що наступали на столицю Конфедерації м. Річмонд, були розбиті. З'явилася реальна загроза падіння Вашингтона. Ціною величезних втрат наступ бунтівників вдалося припинити. Столиця США була врятована, але воєнне становище Півночі продовжувало залишатися важким.

6.4. Закон про гомстеди. Ліквідація рабства

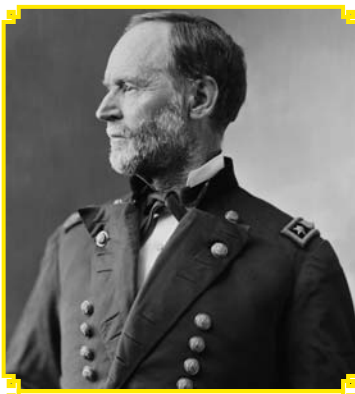
а) **Закон про гомстеди.** У травні 1862 р. Лінкольн провів у Конгресі закон про гомстеди, якого понад 20 років добивалися американські фермери і робітники. Цей закон надавав кожному американцю або іммігрантові, що бажали працювати на землі, можливість отримати майже безкоштовно (лише зі сплатою 10 доларів за розмежування) **ділянку з державного фонду** розміром в 160 акрів (*акр – близько 0,4 га*). Після закінчення п'ятирічного терміну проживання і праці на цій ділянці утримувач ставав його повноправним власником.

б) **Ліквідація рабства.** 22 вересня 1862 р. А. Лінкольн видав прокламацію про звільнення з 1 січня 1863 р. всіх рабів, які належали плантаторам-бунтівникам. Це рішення, викликане насамперед воєнними міркуваннями, мало величезне значення. До армії Півночі добровільно вступили майже 400 тис. афроамериканців, що отримали право служити там. У тилу військ Півдня почалися повстання рабів.

6.5. Другий період громадянської війни (1863–1865 рр.)

Уряд А. Лінкольна запровадив нові податки на великих власників і прийняв закон про конфіскацію майна бунтівників. Успішно проходила «чистка» армії і висунення з її рядів здібних, демократично налаштованих офіцерів. У листопаді 1864 р. А. Лінкольн був обраний президентом США на другий термін.

У 1863 р. армія Конфедерації зазнала жорстокої поразки при Геттісберзі (Пенсільванія). Військова ініціатива, моральна перевага були вже на боці мешканців Півночі. Восени 1864 р. війська Півночі під командуванням генерала **Вільяма Гранта** розгорнули широкий наступ на столицю Конфедерації місто Річмонд. Розбиті війська Конфедерації відступили на південь. Влітку 1864 р. генерал армії Півночі **Вільям Шерман** розпочав свій відомий «марш до моря». Його 100-тисячна армія обійшла Аллерганські гори, пройшла по тилах конфедератів на півдні, 2 вересня узяла Атланту – центр військової промисловості Півдня – і наприкінці року вийшла на берег Атлантичного океану.

Вільям Текумсе Шерман

Війська Конфедерації були деморалізовані. 31 січня 1865 р. Конгрес США затвердив XIII поправку до Конституції, що забороняла рабство на всій території США. 3 квітня 1865 р. війська Півночі захопили столицю Півдня – м. Річмонд, а 9 квітня капітулювали основні сили бунтівників у Вірджинії. Декількома тижнями потому залишки військ Півдня припинили боротьбу.

Але 14 квітня, під час святкування перемоги у Вашингтоні, Лінкольн був вбитий прихильником плантаторів Джоном Бутом.

6.6. Результати і значення перемоги Півночі в громадянській війні

Громадянська війна 1861–1865 рр. стала найкровопролитнішою війною на території США за всю їхню історію. Загальна кількість убитих склала 600 тис. чоловік; з них 360 тис. мешканців Півночі і 240 тис. – Півдня.

Основними результатами перемоги Півночі в громадянській війні були:

- збереження *єдності країни*;
- *ліквідація рабства*;
- надання *афроамериканцям права голосу*;
- затвердження демократії, сприяння *розвитку американської нації*;
- надання фермерам, іммігрантам *безкоштовних земель на Заході*;
- підрич основ плантаційного господарства, остаточне затвердження *фермерського шляху розвитку* американського сільського господарства;
- створення *єдиного внутрішнього ринку*;
- прихід до політичної та економічної влади в США *буржуазії Півночі*.

Перемога Півночі відкрила можливості для розвитку ринкової економіки, сприяла виходу країни на передові позиції у світі.

Ринкові відносини – економічні відносини, засновані на зацікавленості виробників в отриманні прибутків шляхом товарно-грошового обігу; для них характерні: незалежність товаровиробників, вільне ціноутворення, конкуренція виробників товарів, орієнтація на споживача.

7. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ (1865–1877 рр.)

Реконструкція – система заходів, що проводилися урядом США після закінчення громадянської війни для зміцнення єдності країни, реорганізації управління південними штатами і ліквідації наслідків рабовласництва.

Мета Реконструкції полягала у проведенні демократичних перетворень на Півдні. Активні учасники заклоту були позбавлені політичних прав, права обіймати державні посади. Понад 1 млн. афроамериканців отримали право голосу.

Плантатори намагалися звести до мінімуму результати своєї поразки, обмежившись визнанням відміни рабства без надання афроамериканцям землі. У південних штатах виходили друком так звані «чорні кодекси», що обмежували громадянські права колишніх рабів. На Півдні були створені групи терористичної організації Ку-клукс-клан, члени якої тероризували, вбивали афроамериканців, прагнули перешкодити їм користуватися громадянськими правами.

Водночас Реконструкція приносила все більше *позитивних результатів*.

8. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

8.1. Повстання рабів на о. Гаїті

Французька колонія Сан-Домінго на о. Гаїті виготовляла 40% цукру у світі.

Франсуа Туссен Лувертьюр

На Гаїті було щонайменше 500 тис. чорношкірих рабів – близько половини від загальної кількості рабів на островах Карибського моря.

У 1791 р. у Сан-Домінго почалося повстання рабів під керівництвом **Франсуа Туссена Лувертьюра**. Керівники повстання знаходилися під впливом ідей Французької революції. Повстанці розгромили колоніальні війська і захопили владу. Раби отримали свободу і землі плантаторів, на острові була проголошена республіка. Сан-Домінго залишалося володінням Франції, але отри-

мувало автономію, а Туссен Лувертьюр став довічним губернатором.

Спроба Наполеона відновити владу Франції над колишньою колонією зазнала невдачі. У ході боротьби за незалежність загинули тисячі гаїтянських патріотів. Туссен Лувертьюр був захоплений французами і помер у в'язниці, але боротьба гаїтянців за свої права була продовжена. У результаті *єдиного в історії вдалого повстання рабів Республіка Гаїті* (колишня французька колонія Сан-Домінго змінила назву на Гаїті) у 1804 р. стала незалежною державою.

Це була перша республіка в Латинській Америці, що здобула незалежність.

8.2. Проголошення незалежності Мексики

Поразка Іспанії в боротьбі проти наполеонівської Франції створила сприятливі умови для національно-визвольного руху в іспанських колоніях. Повстання в Мексиці у 1810 р. очолив священник **Мігель Ідальго**. Повсталі, в більшості своїй індіанці та метиси, рушили на столицю. Коли через 10 місяців М. Ідальго був схоплений іспанцями і розстріляний, прапор визвольної боротьби підхопив інший приходський священник, республіканець за переконаннями **Хосе Марія Морелос**. Проте через два роки Х. Морелоса спіткала доля його попередника.

У подальші роки рух за незалежність в Мексиці мав характер партизанської війни. У 1821 р. Мексика здобула незалежність.

8.3. С. Болівар – лідер національно-визвольної боротьби

У 1810 р. молодий венесуельський аристократ **Симон Болівар** (1783–1830 рр.) очолив боротьбу за незалежність в іспанських колоніях Нового Світу. Він створив армію, здійснив сміливий похід з Нової Гренади (тепер – Колумбія) через гори Анди до Венесуели і визволив її столицю Каракас від колонізаторів.

З новою силою боротьба проти іспанського панування розгорнулася у 1816 р. У ряді битв армія Болівара отримала перемогу. Сам Симон Болівар намагався на практиці здійснити *ідею латиноамериканської єдності*. Моделлю

конфедерації іспаномовних держав Західної півкулі стала **Велика Колумбія** – створена С. Боліваром держава, до якої увійшли на добровільних засадах *Венесуела, Колумбія, Панама та Еквадор*. Президентом Великої Колумбії, що проіснувала з 1819 по 1830 рр., став Болівар. Прийшовши до влади, він скасував рабство, податки з індіанців, підготував проект закону про конфіскацію земель найбільших плантаторів.

Проте величезні відстані і відсутність широкої мережі шляхів сполучення, економічна розруха, поява на місцях численних каудильйо (вождів-князьків), що виступали проти центрального уряду, призвели до розпаду Великої Колумбії.

Симон Болівар

8.4. Проголошення незалежності Бразилії

Вторгнення наполеонівських військ у Португалію у 1807 р. змусило членів королівської династії та 15 тис. її прихильників втекти до Бразилії. Там від імені короля був відразу ж виданий закон про *відкриття бразильських портів*, що означало надання Бразилії **економічної самостійності**. Після того, як у 1808 р. королівський двір облаштувався в Ріо-де-Жанейро, в Бразилії сталися значні зміни. Були створені королівська бібліотека, друкарня, засновано два медичні факультети в місцевих університетах, ботанічний сад, сталися інші економічні й культурні перетворення. У 1815 р. Бразилія отримала статус королівства. Вона стала часткою «Об'єднаного королівства Португалії, Бразилії та Алгарії». Втім, новий підйом національно-визвольного руху змусив короля Жуана VI покинути Бразилію у 1821 р.

У 1822 р. Бразилія була проголошена **незалежною імперією**. Син Жуана VI, Педру, був проголошений імператором Бразилії. У 1824 р. Бразилія була проголошена **конституційною монархією**. У другій половині XIX ст. в Бразилії розвивався рух за скасування рабства (було скасовано у 1888 р.) і антимонархічний республіканський рух. У 1889 р. влада імператора була повалена і Бразилія була проголошена федеративною республікою.

8.5. Особливості соціально-економічного розвитку і політичного життя нових держав Латинської Америки в першій половині XIX ст.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворились незалежні держави: Гаїті (1804 р.), Парагвай (1811 р.), Аргентина (1816 р.), Чилі (1818 р.), Велика Колумбія (1819 р.), Перу (1821 р.), Мексика (1821 р.), Федерація республік Центральної Америки (1821 р.), Болівія (1825 р.), Уругвай (1830 р.).

Куба і Пуерто-Ріко залишалися колоніями Іспанії до кінця ХІХ ст. Після розпаду Федерації республік Центральної Америки утворилися Коста-Ріко (1838 р.), Нікарагуа (1838 р.), Гондурас (1838 р.), Гватемала (1839 р.), Сальвадор (1841 р.). У 1814 р. від Гаїті відокремилася Домініканська Республіка.

Війни за незалежність розчистили шлях для розвитку капіталістичних відносин, але в цілому вони негативно вплинули на економіку нових держав.

Для прискорення економічного розвитку молоді держави почали використовувати іноземні кредити. Це дало можливість США, Великій Британії, Франції взяти їх економіку під свій контроль. Селяни латиноамериканських держав землі не отримали, зберігалася їх напівфеодальна експлуатація, а власники латифундій, як і раніше, мали величезні маєтки і політичну владу.

У нових державах утверджувалася **республіканська** форма правління, були прийняті конституції. Політичне життя в них характеризувалося боротьбою лібералів і консерваторів. У боротьбі за владу вони часто використовували **армію**, нелегальні збройні формування, встановлювали **диктаторські режими**.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Які політичні партії були утворені в США у 1828 і 1854 рр.? Інтереси яких соціальних груп вони представляли?
2. Коли і за яких обставин була утворена «Конфедерація штатів Америки»?
3. Як вплинули закони про гомстеди і відміну рабства на подальший хід громадянської війни і розвиток США?
4. Визначте мету та основні напрямки Реконструкції Півдня. Які перешкоди виникли в ході здійснення політики Реконструкції?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте особливості соціально-економічного розвитку Півночі і Півдня США.
2. Які чинники перешкоджали розвитку промисловості в США?
3. Порівняйте фермерське і плантаторське господарства.
4. Назвіть основні причини громадянської війни в США.
5. Чим можна пояснити воєнні невдачі армії Півночі в 1861–1862 рр.?
6. Визначте особливості соціально-економічного розвитку і політичного життя нових незалежних держав Латинської Америки у першій половині ХІХ ст.

III. Для обговорення в групі

1. Римський філософ Сенека говорить: «Скільки рабів – стільки ворогів». Чи згодні Ви з цим твердженням? Чому рабство було безперспективним?

2. З виступу сенатора Хаммонда, штат Південна Кароліна: «Бавовна, рис, тютюн і морські запаси правлять світом, і ми володіємо досить здоровим глуздом, щоб зрозуміти це. Північ без нас перетвориться на беззахисне ягня і загине від парії та голоду». Які тенденції, характерні для американського суспільства, відобразив сенатор у своєму виступі?
3. Чому громадянська війна між Північчю і Півднем була неминуною?
4. У роки Реконструкції афроамериканське населення отримало політичні і громадянські права. Але надалі уряд США ці завоювання значною мірою ліквідував. Чому буржуазія Півночі пішла на компроміс з колишніми рабовласниками?
5. У чому, на Ваш погляд, полягають уроки історії США для інших країн світу?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «анексія», «ферма», «аболіціонізм», «плантаційне рабство», «ринкова економіка», «федерація», «конфедерація», «громадянська війна», «імміграція».
2. Які території були приєднані до США у першій половині XIX ст.?
3. Назвіть держави, що відносяться до латиноамериканських: Канада, Колумбія, Уругвай, Португалія, Венесуела, Мексика, Іспанія, Чилі, Аргентина, Єгипет, Парагвай, Алжир.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи підручник, інші матеріали та джерела, складіть політичний портрет А. Лінкольна.
2. Підготуйте доповідь про зв'язок «доктрини Монро» з основними принципами зовнішньої політики США на межі XX–XXI ст.
3. У XIX ст. виникли сприятливі умови для активних людей, що поставили перед собою мету «робити гроші». Дослідіть шляхи становлення великих бізнесменів у цей період американської історії. Як і за рахунок чого вони досягали мети?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1828 р.....утворення Демократичної партії
- 1854 р.....утворення Республіканської партії
- 1861–1865 рр.громадянська війна в США
- 20 травня 1862 р.ухвалення закону про гомстеди
- 1865–1877 рр.Реконструкція Півдня США

Узагальнення з теми № 3: «Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства»

Основні етапи об'єднання Німеччини.

Дата	Основні події
1800–1830 рр.	<i>Оформлення німецької національної ідеї</i> в роботах німецьких мислителів. Виникнення <i>перших націоналістичних молодіжних організацій</i> .
8 червня 1815 р.	У ході Віденського конгресу підписаний <i>акт про створення Німецького союзу</i> – конфедерації незалежних держав.
1848–1849 рр.	<i>Революція в німецьких державах</i> з метою створення єдиної держави і ліквідації феодальних порядків. Поразка революції.
1864 р.	<i>Війна Пруссії та Австрії проти Данії</i> .
1866 р.	<i>Австро-пруська війна</i> . Результат війни – <i>створення Північнонімецького союзу</i> на чолі з Пруссією.
16 квітня 1867 р.	Прийнята <i>Конституція Північнонімецького союзу</i> , що закріпила панівне становище Пруссії в Союзі.
1870–1871 рр.	<i>Франко-пруська війна</i> . Перемога Пруссії.
18 січня 1871 р.	<i>Проголошення Німецької імперії</i> . До Північнонімецького союзу приєднані держави Південної Німеччини.
16 квітня 1871 р.	<i>Ухвалення Конституції Німецької імперії</i> . Німецька імперія стала союзною державою з 22 монархій і 4 «вільних міст».

Основні етапи об'єднання Італії.

Дата	Основні події
1814 – початок 1830-х рр.	Діяльність <i>товариств італійських карбонарійів</i> . Цілі карбонарійів: звільнення Італії і ліквідація феодального устрою.
1815 р.	Рішенням Віденського конгресу <i>реставрувалися італійські феодально-абсолютистські монархії</i> .
20 – 30-ті рр. XIX ст.	<i>Революції і повстання</i> в Неаполі, П'ємонті, Пармі, Модені, Папській державі. Придушені австрійськими військами.
червень 1831 р.	Створення організації <i>«Молода Італія»</i> . Засновник – Дж. Мадзіні. Мета – <i>народна війна за звільнення</i> від австрійського панування та її об'єднання в демократичну республіку.
1848–1849 рр.	<i>Революція в італійських державах</i> , зазнала поразки.
1852–1861 рр.	Перебування <i>при владі в Сардинському королівстві уряду Каура</i> . П'ємонт стає центром боротьби за об'єднання Італії.
квітень-липень 1859 р.	<i>Австро-італо-французька війна</i> . Австрія зазнала поразки. <i>Народні повстання</i> в Тоскані, Пармі, Модені, Романьї (Папська область) переросли в революцію.

весна – літо 1860 р.	Початок народного повстання на о. Сицилія. На допомогу повстанцям зі своїм загonom виступив Дж. Гарібальді.
вересень- жовтень 1860 р.	Ліберали-монархісти перемогли гарібальдійців. Населення Неаполітанського королівства підтримало його приєднання до Сардинського королівства.
14 березня 1861 р.	Проголошення утворення Італійського королівства. Майже вся Італія об'єднана під владою Савойської династії.
1866 р.	Італія підтримала Пруссію у війні проти Австрії.
20 вересня 1870 р.	Італійські королівські війська вступили в Рим. Остаточо завершено об'єднання Італії.

Особливості розвитку Великої Британії в 50–60-ті рр. XIX ст.

1. Бурхливий розвиток промисловості зробив Велику Британію не лише *«майстернею світу»*, але й *«світовим перевізником»* і *«світовим банкіром»*.
2. Велика Британія стала **монополістом на світовому ринку промислових товарів**. Питома вага Британії у світовій торгівлі складала 25%.
3. **Фунт стерлінгів** став головним засобом розрахунку між країнами світу.
4. Велику роль у забезпеченні сировиною і продуктами харчування почали відігравати **колонії** Британії.
5. Внутрішньополітичне життя Британії відрізнялося **стабільністю**.
6. Британія була **парламентською монархією** з двопалатним парламентом. За часів правління королеви Вікторії (1837–1901 рр.) відбулося зменшення політичної ролі монархії в політичному житті країни.
7. Велика Британія стала **найбільшою колоніальною імперією у світі**.

Особливості розвитку США в першій половині XIX ст.

1. **Розвитку економіки** сприяли наявність просторих земель, природних багатств, імміграція, приплив капіталу, відсутність конкурентів у Західній півкулі.
2. Після війни за незалежність 1775–1783 рр. **на Півночі** розвивалося фермерство, відбувався швидкий розвиток промисловості. **На Півдні** зміцнювалося плантаційне рабовласницьке господарство.
3. Для США був характерний **розвиток капіталізму «вишир»**, за рахунок освоєння нових територій.
4. **Збереження рабства на Півдні** було головною перешкодою на шляху до розширення внутрішнього ринку і розвитку фабричного виробництва.
5. За формою державного правління США були **президентською республікою**. Існувала двопартійна система (Демократична та Республіканська партії).
6. Між Північчю і Півднем розгорнулася гостра **боротьба за західні землі**.
7. У 40-х – 50-х рр. XIX ст. загострилася **боротьба між Північчю і Півднем за політичну владу** в країні. Непримиренні протиріччя між системою найманої праці та системою рабства призвели до громадянської війни.